

BÖGRE ZSUZSANNA¹

HÉTKÖZNAPI ELLENÁLLÁS, REZILIENCIA, GENERATIVITÁS
Egy földalatti szerzetesrend előljárójának élettörténete

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.1.1

ABSZTRAKT

A tanulmányban az államszocializmus idején titokban alakult és működő szerzetesrend vezetőjével készült élettörténeti interjú elemzése alapján néhány kérdésre kísérlek meg válaszolni. Milyen személyes és társadalomtörténeti körülmények között fogalmazódott meg a tiltott rend megalapításának gondolata? Az élettörténeti elbeszélésben mit jelentett a hétköznapi ellenállás, a reziliencia és a generativitás jelensége, s milyen összefüggés mutatható ki a fogalmak között? Milyen változások figyelhetők meg az előljáró identitás konstrukciójában?

Kulcsszavak: földalatti szerzetesrend, hétköznapi ellenállás, rezisztencia, generativitás

EVERYDAY RESISTANCE, RESILIENCE, GENERATIVITY
In the life story of an underground monastic order's leader

ABSTRACT

Based on life history interview, the paper analyses a personal and religious order's identity constructions in the narratives during the communism in the Hungarian society. The frameworks of the identity construction are: everyday resistance, resilience, generativity. Turned out on the one hand everyday resistance and resilience mutually reinforce each other in a certain way, on the other resilience and generativity interrelated processes. The study intends to present both processes in a single life history.

Keywords: forbidden religious order, everyday resistance, resilience, generativity

¹ Dr. habil. Bögre Zsuzsanna szociológus, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Intézet

HÉTKÖZNAPI ELLENÁLLÁS, REZILIENCIA, GENERATIVITÁS

Egy földalatti szerzetesrend előljárójának élettörténete

A vallás hagyományosan totális intézmény, amelynek adaptációs képessége gyökeresen megváltozott a modern korra. Az új körülményekhez való alkalmazkodást nehezítette Magyarországon a kemény, majd a puha diktatúra, ahol a vallást reprezentáló egyház marginalizálódott. Egy olyan intézmény, amely korábban társadalomképző funkcióval rendelkezett, 1948 után a társadalom peremére szorult (Balogh–Szabó 2003: 9–22).

Magyarországon 1950-ben feloszlatták a szerzetesrendeket. Az akkor 63 működő rendből 23 férfi (2582 szerzetes), s 40 női (8956 apáca) rendet tartottak nyilván. Összesen 11 538 személyről beszélünk (Bögre 2012, Bögre–Szabó 2010).

A felosztatás után három stratégiát alakíthattak ki a rendek. Voltak olyanok, amelyeket az állam nem oszlatott fel, s nyolc iskolában hivatalosan bennmaradhattak, így a bencések (Pannonhalmán és Győrben), a piaristák (Budapesten és Kecskeméten), a ferencesek (Esztergomban és Szentendrén), s a Szegény Iskolanővérek (Budapesten és a Debrecenben). A másik csoportba tartoztak azok, amelyeket felosztatott az állam, s ezt az érintettek, legalábbis látszólag, tudomásul vették. Harmadikként említhetők azok, amelyek a föld alatt is folytatták működésüket, akár úgy, hogy tagjaik egy része külföldre távozott. Ezen belül a Kismarosi Ciszterci Nővérek rendje² számított a legkülönlegesebbnek, mert azt a felosztatás utáni időszakban, a Rákosi-diktatúra alatt alapította Tímár Ágnes.³ A tanulmányban a rend előljárójának élettörténetén keresztül mutatom be e stratégiát.

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÁTTÉR⁴

A rendszerváltásig az egyház társadalomtörténetében durván két időszakot lehet megkülönböztetni (Bögre 2004). Az első korszak (1948–1964) nevezhető az ellenállás és a lebukások időszakának. Az egyház egésze, de a szerzetesrendek is úgy gondolták, hogy az ellenállás/rezisztencia morális kötelesség. „Guggolva is kibírjuk”, szölt a szállóigéjük. E korszakban a vallási ellenállás azt jelentette a társadalom egésze számára, hogy van alternatív világnézet, életfelfogás. Más nyelvet használt a hatalom, s mást az ellenálló egyház és a szerzetesrendek. Ez megmutatta, hogy lehet nemet is mondani a hatalomnak, van ellentársadalom (Lohfink 1990, Büchele 1991). Ez a szerzetesi magatartás csak akkor érvényesülhetett, ha titokban működött. Az ellenállás azt

² Ciszterci nővérek, Kismaros – monasztikus rend: a Zirci Apátságot 1923-ban hozták létre, amelynek 1950-es felosztatáskor 253 tagja volt. A ciszterciek Szent Benedek regulája szerint arra törekedtek, hogy imádság, munka, lelki művelődés egyensúlyát a csend és magány légkörét megtartsák. A Kismarosi Monostor a rendek felosztatása után kezdte meg működését, illegalitásban. 1955-ben négyen indították el a kismarosi ágat. Lásd tovább: <http://www.cisztercimonostor.hu/indexc.php?id=tortenetunk> {Letöltés ideje 2018. 08. 22.}

³ Tímár Ágnes OCist (1928–) ciszterci szerzetes, a Kismarosi ciszterci rend alapító apátnője.

⁴ A fejezet egy része a szerző által a témában készített élettörténeti interjúi alapján fogalmazódott meg.

eredményezte, hogy az egyház és a rendek szimbolikus tőkét tudtak felhalmozni a társadalom előtt. A szerzetesek korábban magától értetődő világát felváltotta a tudatos kitartás paradigmája. Tudták, hogy csak akkor maradhatnak fenn, ha kitartanak és alkalmazkodnak az új politikai körülményekhez. Ez a viselkedés terjedt el az ellenálló rendekben. Ebből a nézőpontból a korábbi kollektivistá gondolkodásmód drámai gyorsasággal keveredett az individualista magatartással. Újra kellett gondolniuk, hogy mit jelent szerzetesnek lenni. A II. világháború előtti időkben tevékenységüket támogatta az állam, most a pusztító létükhöz való ragaszkodás már ellenálló csoporttá tette őket. Az ilyen magatartás a diktatúra időszakában zártkörű maradt, s csak egy kisebbség gyakorolta a várható politikai következmények miatt. A földalatti létből, annak elitista jellege miatt, a tömeg kimaradt. Ebben az időben az egyházban kettős struktúra kezdett kiépülni, a korlátozott nyilvánossággal bíró hivatalos és a titokban működő földalatti. Ezt az irányt XII. Pius pápa is támogatta 1949-ben küldött pápai levelében (Salacz 1988: 38–39). Mindszenty József bíboros, akit a korabeli köznyelv „acélembernek” nevezett, is az ellenállást képviselte (Balogh 2015). Az első időszakban az önmagukért folytatott küzdelem és az ellenállás összefonódott egymással, amikor nem lehetett tudni, hogy mikor sújt le a hatalom.

A szerzetesek körében új identitáselemek jelentek meg, mint a konspirálás, az önálló és a közösségi döntések a felülről való irányítottság helyett, a kreatív feladatmegoldások, vagy a csoporton belüli folyamatos kommunikáció életük rendezéséről, stb. Ez a létforma nem juthatott a csoporton kívülre, így felerősödött a „Mi” (rendtársak) és az „Ők” (renden kívüliek) közötti határvonal. 1948 előtti korszakban ez a szakadék elképzelhetetlen lett volna a társadalom és a szerzetesek között. A rendházaik elvesztése után a maguk kereste alibi-jüket, költöztek, egzisztenciájukat civil munkájukkal teremtték elő. Folyamatosan kettős életet éltek, nappal világi munkásként, éjszakába nyúlóan pedig szerzetesként. Mindez tőlük előrelátást, szervezkedést, a környezettől pedig szolidaritást igényelt. Az illegalitásban élő rendek újoncozással is foglalkoztak, amit kellő óvatossággal, leleményes helyeken történő találkozásokkal oldottak meg. Ilyen lehetett egy-egy templom padlása vagy pincéje, sokszor a hegyek közé mentek kirándulni, hogy ott az újoncoknak lelki gyakorlatokat tartsanak vagy teológiát tanítsanak. Az maradt meg köztük, aki vállalni tudta ezeket a körülményeket, aki nem félt az ismeretlentől. A sötétben tapogatóztak, mert előzetes minták nélkül kellett felépíteni új életformájukat (Bögre 2004, Bögre–Szabó 2010). A csoporton belüli kohéziót erősítette a lebukás veszélye, ami addig kalandnak számíthatott, amíg be nem következett. Ebben a világban sok függött az egyének pszichikai teherbírásától, a lebukás miatti félelem és a beszerzés reális veszélye miatt.

A második időszakban (1965–1989) tovább élt az egyház kettős struktúrája, a földalatti lét azonban szórványokban, egymástól is teljesen elszigetelve működött. Csökkentek a letartóztatások az 1963-as amnesztia után, amikor kiengedték a börtönből az egyházi perek miatt bebörtönzöttek többségét. A későbbi években egyes vallásos személyeket, s nem tömegeket tartóztattak le. Az illegalitásba kényszerült szerzetesek folytatták az első időszakra jellemző konspirációval megterhelt életüket, nem tudhatták, hogy meddig ér el a hatalom keze. Mindez egzisztenciálisan és lelkiileg túlterhelte őket. Ebben a korszakban a hivatalos egyházi vezetők kompromisszumokra kényszerültek, ami kétélű fegyver lett a politikai vezetés kezében. Egyfelől a puhuló diktatúrában az egyházi vezetők tiltották/tűrték a földalatti egyház működését, de arról is tudunk, hogy egyéni habitustól függően támogatták is azt (Tomka 2005, Tomka 1990). Mindeközben a társadalmi közeg megváltozott, a szocialista modernizációban a társadalom egyre szűkebb rétegét érdekelte a vallás. Részben emiatt, illetve a

földalatti szórványlétezés miatt a rendtagok kapcsolódása a társadalomhoz esetlegessé vált, s ha mégis megtörtént, az nagy energiákat emésztett fel. (Erről az elemzés során még lesz szó.)

A rendszerváltás utáni időben az ellenállásnak kultusza lett. Az üldözöttség szimbolikus tőkével bírt, ami a kultúrában jelentős helyet foglal/t el. Ebből is következik, hogy az illegalitást vállaló szerzetesek világának tudományos megismerése új ismeretekkel gazdagíthatja a korszakról és a vallásról szóló ismereteinket. Ennek a világnak egy szeletét próbálja meg bemutatni s értelmezni ez a tanulmány.

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Alábbiakban Tímár Ágnes élettörténetének elemzésével árnyalni szeretném a rendszerváltás előtti földalatti szerzetességről szóló ismereteinket. A kutatás során két és fél órás félig strukturált *élettörténeti interjú* készült Tímár Ágnessel, 2006-ban. Az interjú alatt jelen volt még nyolc szociológus hallgató a kismarosi monostorban. A megbeszélések szerint a hallgatók csak az interjú végén tettek fel kérdéseket.

Ágnes a rendszerváltás után többször mesélt életéről nagyobb nyilvánosság előtt, s óhatatlanul kialakult számára egy történetkészlet, amelyből rendszeresen osztott meg részleteket másokkal. Ennek nyomai a nekünk adott interjú nyelvezetében, logikai rendjében is felfedezhetők. Ő maga ugyanerről 1994-ben így nyilatkozott. „Meséltem (az életemről), abból kiindulva, hogy a kérdezőt mi segíti tovább, mi az, ami közelebb viszi őt az Úristenhez az élményanyag és az emlékek tengeréből” (Elmer 1994: 139). Ágnes énkonstrukciójában tehát fontos szerepet kapott a missziós elköteleződése.

Az interjút azonban nem csak az alany perspektívája, hanem az interjúeré is befolyásolja. Így közösen hoznak létre egy interakciót, amelyben az interjú és ezzel együtt a szöveg megszületik. Ezt *aktív interjúnak* nevezzük, utalva a kérdező szerepére (is) (Holstein–Gurbrium 2013).

A szöveg egyszerre hordozza a múlt emlékeit a jelen perspektíváján keresztül, amelyet tovább „színez” az előbb említett aktív szituáció. Emiatt a szövegelemzés célja nem lehet pusztán a múltbéli események „objektív” megismerése, hanem az alany énkonstrukciójának megértése. (Kovács 2007, 2011). Az élettörténeti interjúk elemzésével az alany narratív identitásához jutunk közelebb, amellyel az eseményeket átélt személy együtt él.

A tanulmányhoz felhasználtam a 2006-ban készült élettörténeti interjút és Tímár Ágnes 2011-ben publikált önéletrajzi kötetét. Az önéletrajzot olyan esetben vettem elő, amikor kiegészítő információra és magyarázatra volt szükségem. A két szöveg jól kiegészítette egymást, kérdések felvetésére és magyarázatok megfogalmazására inspirált. Az alábbiakban minden esetben külön jelölöm, amikor az önéletrajz adataira támaszkodtam.

Az elemzés a *grounded theory* (GT) elvei alapján készült, három lépésben zajlott (Corbin–Strauss 2015). Először egy szövegelemző programmal megnéztem, hogy milyen elemi (szövegközeleli) kódok találhatók a szöveg szegmenseiben.⁵ Majd az elemi kódokat jelentésük szerint csoportosítottam az élettörténet relevanciája szempontjából. A csoportok elnevezései a szövegből vett „in vivo” kódok lettek, amit megtehettem, mert az alany nyelvezetét magas szintű absztrakció jellemezte (Gibbs 2008, Corbin–Staruss 2015).

⁵ A szövegelemzésben az ATLAS.ti 6.0 programot használtam.

Ezt követően megvizsgáltam, hogy a csoportokba sűrűsödő kódokat milyen kategóriákban, vagy másképpen keretekben lehetne elhelyezni, amelyek magyarázó erővel bírnának a korszakra és Ágnes élettörténetére nézve is. Ennek a folyamatnak az eredményként a szakirodalomból ismert három fogalmat vettem igénybe, amelyekről úgy ítélt meg, hogy megfelelnek ennek a célnak. Ez az elemzési mód is egy lehetséges eljárás a GT szerint (Corbin–Strauss 2015: 76–78). Végeredményként az értelmezés fogalmi keretei a reziliencia (az ember nehéz körülményekhez identitását megőrizve képes alkalmazkodni), a hétköznapi ellenállás és a generativitás (másokat támogató, segítő tevékenység) lettek.

FOGALMI KERETEZÉS

Hétköznapi ellenállás

Scott a „hétköznapi ellenállás” fogalmát vezette be a diktatúrával szembeni olyan ellenállás leírására, amelyben nem a rendszer megdöntése volt a cél, hanem a rendszer kijátszása a túlélés, az identitásőrzés, a korábbi életforma megtartása érdekében. A szerző hangsúlyozza, hogy nem csak a nyílt ellenállást tekinthetjük kollektív tevékenységnek, hanem a hétköznapi ellenállást is. Noha ez utóbbi titkos, de csak akkor működhet, ha a környezet a hallgatásával támogatja az ellenállókat (Scott 1996: 127). Scott szerint, aki nagyban támaszkodik Rév (1996) tanulmányára, a parasztság rejtett ellenállása igen színes volt a diktatórikus rendszerekben (Dessewffy 1996, Rév 1996). Ilyen lehetett a színlelés, az álengedelmesség, a tettetett tudatlanság, a hódolat megtagadása, az adófizetés megtagadása, stb. E technikák hatása összeadódhat, és egy idő után nyílt ellenállásba csaphat át.

A diktatórikus vagy az autoriter rendszerhez való viszonyulás sokféle árnyalata ismert. Gyáni (2016: 258–273) az ügynökkérdés kapcsán „kollaborációról” beszélt. Rév szerint (1996: 156) a Rákosi-diktatúra alatt a „lát-hatatlan kéz mikroakcióiról” volt szó, amikor a parasztság megpróbált kibújni a beszolgáltatások alól. Majtényi (2003) a parasztság magatartását a Kádár-rendszer alatt először „ön-fejűségnek,” majd „rezilienciának” nevezte (Majtényi 2015: 15–16). E metaforikus fogalmak mindegyike valamiképpen az ellenállás és az alkalmazkodás közötti állapotokat írja le. Míg a kollaboráció a rendszerhez való önfeladó alkalmazkodást jelenti, addig a reziliencia az önvédő, identitást megőrző alkalmazkodást.

Reziliencia

A reziliencia kifejezést a nemzetközi szakirodalom az 1970-es években kezdte el használni, majd az 1990-es évektől egyre népszerűbbé vált a társadalomtudományban (Békés 2002). A fogalom röviden a társadalmi változásokhoz való rugalmas alkalmazkodást jelenti. Chandler a „külső problémákhoz vagy fenyegetésekhez való pozitív vagy sikeres alkalmazkodás képességét” érti a kifejezés alatt (idézi Raab et al. 2015: 73). Bourbeau árnyalja a fogalmat, amikor annak három különböző típusáról beszél. Ezek szerint reziliens egy rendszer, amikor egy sokkhatás után visszatér normális állapotába, amit „visszaugrásnak” is nevezhetünk. Másodszor, a rendszer „finomhangolás” útján alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez, illetve harmadik típus lehet egy új egyensúlyi állapot kialakulása (Bourbeau 2015: 9–10). Mint az majd látható lesz, a földalatti szerzetesrend működése ez utóbbi csoportba tartozhat.

A reziliencia kutatás azt vizsgálja, hogy hogyan tud úrrá lenni egy egyén vagy csoport a környezetéből érkező rizikótényezőkön (Ribiczey 2008). A folyamatot akkor tekinti a szakirodalom sikeresnek, ha az érintettek nem roppannak össze, hanem megerősödve kerülnek ki a küzdelemből (Békés 2002, Berszán 2015, Raab–Jones–Székely 2015, Székely 2015). A cél az egyén vagy csoport integritásának és identitásának a megőrzése. A reziliens magatartás az egyén fejlődését is jelenti, mert különböző tanulási és önépítő folyamatokon megy keresztül, mire kialakul a túlélési és az alkalmazkodási stratégiája. A fogalmat használó kutatók szerint fontos az egyének aktivítása, előrelátása, illetve az őket támogató személyek elköteleződése (Berszán 2015, Raab et al. 2015).

Rezilienciával magyarázza például az oktatásszociológia a hátrányos helyzetű romák sikeres megküzdési stratégiáit. Kutatások során olyan részletek derültek ki, mint a különböző kockázati tényezők és kompenzáló funkciók közötti összefüggések. Belső rizikófaktor lehet egy személy bizonytalansága, külső pedig egy család-szerkezeti rendellenesség. Ugyanakkor a kockázati tényezőket belső erőforrások kompenzálhatják, mint például a nehézségek átértékelésének képessége. Külső kompenzáló tényezőnek tekinthető az egyént segítő személyek folyamatos támogatása (Ceglédi 2012, Máté 2015).

Generativitás

A fogalmat a szociálpszichológiában Erikson (1991) vezette be, s arra utal, hogy a felnőtt ember feladata a jövő generációjáról való gondoskodás. Erikson szerint a generatív én a társadalomnak vissza akarja adni azt, amit élete során környezetétől kapott, úgy, hogy a gyerekein keresztül építeni akarja a jövőt. Ily módon nyer értelmet az élete. Erikson beszél a „magányos” emberekről is, mint amilyenek ebben az értelemben a szerzetesek voltak, akikről azt írta, hogy náluk a generativitás a Mások (idegenek) megsegítésében nyilvánul meg. Szerinte életállapottól függetlenül mindenki válhat gondoskodó felnőtté. A szerző az identitás fő funkcióját az élet időben történő szervezésében látta, amely a szocializáció során formálódik, s az élettörténetből ismerhető meg. Erikson felfogását követte és némiképp továbbgondolta McAdams szociálpszichológus (McAdams 1985, 2006). Ő úgy fogalmaz, hogy az identitás belső történetként, vagy személyes mítoszként fogható fel, hozzátéve, hogy az egyén élettörténete integrálni képes az ember életét (McAdams 2011). Másképpen, a narratív identitásnak kiemelkedő szerepet tulajdonít, mert szerinte élettörténetünk elmondásakor konstruáljuk meg önmagunkat azzal, hogy rendet teszünk „identitásaink” között.

A 70-es évek végén a társadalomtudományban bekövetkezett paradigmátikus fordulat után a paradigmák „aprózódásának” lehetünk tanúi (Denzin–Yvonna 1994, 2011: 1–21). Így például, hogy csak a legismertebbeket említsem, a pozitivizmus, posztpozitivizmus mellett megerősödtek a kritikai elméletek, a konstruktivizmus vagy interpretativizmus (Yvonna et al. 2011: 97–128). Ezt a változást azért érdemes megemlíteni, mert a különböző elméleti megfontolások miatt egyre differenciáltabbak lettek az identitásfelfogások, s köztük a narratív identitásfelfogás is. Értelmezésem szerint McAdams felfogása eltér Eriksonétól, de nem azonosítható teljesen a konstruktivista és posztmodern paradigma képviselőinek felfogásával sem. Ez utóbbi szerzők szerint az identitás mára már kizárólag performatív jellegű, szituációktól függő, s diszkurzív konvenciók szerint szerveződik. E felfogás szerint az élet folyamatosan újraírt narratívákban jelenik meg (Gergen 1991, Bamberg et al. 2011, Hermans 1996, Raggatt 2006).

Az érvelések többségét McAdams nem vitatja, de továbbra is úgy látja, hogy a narratív identitásnak kiemelkedő szerepe van az én integrálásában. Szerinte számolnunk kell az egyén azon törekvésével, mely szerint személyiségét valamiképpen egységben szeretné látni, s ezt az élettörténeti elbeszélésével érheti el (McAdams 2006, 2011). Ágnes történetének elemzésekor ez utóbbi álláspontból indultam ki. Azt feltételeztem, hogy a szövegben vannak olyan stabil pontok, amelyekből érthetővé válik identitásának mélystruktúrája (Kovács 2011: 5).

Fogalmak közötti összefüggések

Egyik kérdés, hogy milyen összefüggés van a „hétköznapi ellenállás” és a „reziliencia” fogalmai között. Bourbeau megfogalmazta (ahogyan Scott is), hogy a két magatartás részben össze is kapcsolódhat egymással, mert az ellenállás sikerességét elősegítheti a reziliencia (Raab at al. 2015: 75, Bourbeau 2015: 18). Kutatásomban a két fogalom közötti hasonlóságot vagy különbséget a hatalom viszonyulása alapján vizsgáltam. Ezek alapján úgy tűnik, hogy amennyiben a diktatúra bünteti a „rugalmas-sikeres alkalmazkodást,” úgy eredményeim szerint hétköznapi ellenállásnak nevezhetjük az egyének akcióit, ha viszont a hatalom semleges vagy elnéző magatartást tanúsít, akkor rezilienciával állunk szemben. Mindebből következik, hogy a két fogalom részben különbözik, részben pedig átfedi egymást.

Másik kérdés, hogy milyen kapcsolat fedezhető fel a reziliencia és a generativitás között. A két jelenség közötti különbség leginkább abban lelhető fel, hogy kik a „kedvezményezettjei” a rugalmas alkalmazkodásnak vagy a generativitásnak. Míg a reziliencia inkább arra a jelenségre utal, hogy változó vagy nehéz társadalmi körülmények között az egyén el tudja érni az új helyzethez való alkalmazkodását, s ezért sikeresen túljut a problémákon, addig a generativitás másokról gondoskodik, továbbadja azt, amit kapott vagy tapasztalt. Másképpen a reziliencia jelenségében az ön-megőrzés a cél, a generativitásban pedig mások-építése a hangsúlyos.

TÍMÁR ÁGNES ÉLETÚTJA⁶

Mint fentebb már említettem, az életút összeállításához felhasználtam a vele készült interjúnkat (2006), illetve Ágnes önéletrajzi kötetét, amely 2011-ben jelent meg. Az alábbiakban zárójelbe teszem azokat az adatokat, amelyeket az interjúban nem mondott el, írásos visszaemlékezésében viszont közölt.⁷

Ágnes 1928-ban született Budapesten. (Szülei elváltak, édesanyja katolikus volt, édesapja zsidó származású. Ágnes édesapjával és apai „Nagyanyójával” élt együtt 1944. július 2-ig, azok elhurcolásáig. A 16 éves lány ezután apai rokonaihoz került, akik túléltek a munkaszolgálatot (Tímár 2011: 23–24).) Ágnes az előbbi részletekről az interjúban csak ennyit jegyzett meg: „*Anyira megviselt a szüleim elvesztése, hogy nem jutott belém semmi más.*”⁸ (Tímár 2006.)

⁶ Az elemzésbe olyan részleteket vettem be, amelyeket Tímár Ágnes a nyilvánosság elé tárt, vagy az interjúban elmondott. Az elemzést azokra az élettörténeti eseményekre nem terjesztettem ki, amelyeket T. Á. nem kívánt egyelőre megosztani velünk.

⁷ A II. világháborús eseményekről bővebben írt életrajzában (Tímár 2011).

A háború utáni iskoláit az Angolkisasszonyoknál⁹ folytatta, ahol az egyik osztályfőnöki órán megtérésélménye volt. Az akkori apáca osztályfőnökével, Tatár Margittal¹⁰ életszóló barátságot kötött. Vele később Kalocsán együtt raboskodott. (A gimnázium első nyáriszünetében, 1945-ben meghívták a szakcsi katolikus ifjúsági táborba, ahol megismerkedett Lénárd Ödönnel.¹¹ Ettől kezdve a piarista szerzetessel és pappal haláláig atyai kapcsolatot ápolt. Lénárd Ödön édesapja helyett apja lett, a pap édesanyja pedig „Nagyanyója” helyett „Nagyanyusa” (Tímár 2011: 34–35))

A gimnázium után a Műegyetemre járt építész szakra, amit nem fejezett be, mert beállt apácának. (1948-ban az újonnan alakult női ciszterci rendhez, a Regina Mundihoz csatlakozott. A szerzetek 1950-es feloszlásakor rendtársaival együtt először a Bakonyban, majd Zircen, ezt követően Bodzaváron, s végül Érden próbálkoztak titokban szerzetesként megmaradni. Amikor 1953-ban Lénárd Ödön kiszabadult első bebörtönzéséből, Ágnes azonnal felvette vele a kapcsolatot. Ekkor Ágnes elöljárói elküldték a rendből (Tímár 2011: 51–63).) Budapestre került, s rendeznie kellett civil életét. Vissza akart térni az egyetemre, de múltja miatt elutasították. A Diósdai Csapágygyárban kapott munkát, ahol építési ellenőr lett. Közben Lénárd Ödön a vallás iránt érdeklődő fiatalokat küldött Ágneshez, s 1955-re kialakult körülötte egy közösség. Ágnes emiatt 1961-ben letartóztatták. Velük együtt, ezen az éjszakán legalább 300 egyházi személynél végeztek házkutatást, s száznál több személyt tartóztattak le¹² (Balogh 2013, Diera 2015).

A vezető nélkül maradt közösség a legfiatalabb tagjukat, az akkor 21 éves Tímár Mónikát választotta meg elöljárónak.¹³ Kiszabadulásuk előtt Mónika hirtelen meghalt. A közösség tagjai tudtak arról, hogy bebörtönzöttekért felajánlotta életét Istennek, s hirtelen bekövetkezett halálát úgy értelmezték, hogy Isten elfogadta azt. Mónika halála után a rabok hamarosan, az 1963-as amnesztiával kiszabadultak (Tímár 1990). A közösség ott folytatta az életet, ahol a börtönök előtt abbahagyta.

A második letartóztatására 1966-ban került sor, ekkor is Lénárd Ödönnel egyszerre vitték el. Ágnes 1968-ban, lelkiatyja 1977-ben, VI. Pál pápa közbenjárására szabadult ki. Ágnes a börtön után csatlakozott rendjéhez, s folytatták korábbi életformájukat. Közös életterük megteremtésére építkezésbe fogtak. Először egy kis, majd egy nagyobb faházat építettek a hetvenes években. Ezt követően egy kisebb téglaházat húztak fel Kismaroson 1982–84 között. „Szabadidejükben” lelkigyakorlatokat, hittant tartottak önmaguk és ismerőseik számára.

Ágnes 1972-ben elkezdett teológiát tanulni, Magyarországon ő volt az első női teológus, majd elhatározta, hogy doktorálni is szeretne. A Budapesti Központi Szemináriumban nem védhette meg disszertációját, emiatt egy párizsi professzorral vette fel a kapcsolatot, aki támogatta doktori kinevezését. A kor egyházpolitikája

9 Angolkisasszonyok szerzetesrend, 2002-től a rend hivatalos neve *Congregatio Jesus*.

10 Tatár Margit, szerzetesnővér az angolkisasszonyoknál. 1961-ben ítélték el a „Fekete Hollók” fedőnevű egyházi perben.

11 Lénárd Ödön (1911–2003) piarista szerzetes és pap. 1938–1945 között gimnáziumi tanár a piaristák szegedi gimnáziumában. 1946-tól az *Actio Catholica* (katolikus mozgalom a világi híveknek az egyházi életbe történő nagyobb bevonására) országos kulturális titkára Budapesten. Összesen 18 évet töltött börtönben, háromszor ítélték el, s 1977-ben szabadult, mint az utolsó bebörtönzött pap.

12 Egészen pontosan 113 főnél tartottak házkutatást, 51 személyt helyeztek előzetes letartóztatásba, 224 személyt terhelte nyilvánítottak, 50 papi személyt funkciójából fegyelmi útján eltávolítottak, 70 világit pedig tudományos és egyetemi munkahelyükről küldtek el (Balogh 2013: 63).

13 A névrokonság oka: Mónika felvette a Tímár családi nevet, Ágnes neve után.

nem tette lehetővé Párizsba utazását, Magyarországon viszont sehol nem talált befogadó egyházi intézményt a doktori dolgozata hivatalos megvédéséhez. Erre csak 1989-ben kerülhetett sor Párizsban.

A rendszerváltás után Ágnes 1994-től apátnő lett. A ciszterci rend 1955-től kezdődően érvényesítette a kismarosi nővérek fogadalmát, ami egyházjogilag rendezetté tette a korábban illegális közösség helyzetét. 1997-re felépült a monostoruk, könyvtáruk és templomuk. Az építkezéshez szükséges pénz összegyűjtésében Ágnesnek oroszlánrésze volt.

Lénárd Ödön harmadik kiszabadulása után (1977) folytatta a közösség lelki vezetését, majd a rendszerváltás után létrehozott egy Egyháztörténeti Intézetet Kismaroson. Levéltári kutatásokat folytatott a kommunista vallásüldözésről. A szerzetespap 2003-ban halt meg, s Ágnes, aki ebben az évben lett 75 éves, lemondott apátnői tisztéről. Szakkutató nem lévén, vállalta, hogy folytatja az Egyháztörténeti Intézet munkáját. (2003–2006 között Ágnes élete a monostorban ellehetetlenedett, felfüggesztették a gyűjtemény munkáját. 2006. májusában az apátságból „menekülésszerűen” elköltözött¹⁴ (Tímár 2011: 335).)

Kezdetek, egy kis kitérővel

Felmerül a kérdés, mi motiválhatta Ágnest húsz éves korában a szerzetesi hivatás választásában, éppen akkor, amikor megkezdődött a vallás és egyházüldözés. 1948-ban már látni lehetett a szerzetesek társadalmi marginalizálódását, állami munkahelyeik elvesztését, stb. Ágnes ennek ellenére, hirtelennek látszó döntéssel, a külső körülményeket nem mérlegelve, belépett egy szerzetesrendbe. A lehetséges magyarázathoz két szöveg, az interjú (2006) és az önéletrajz (2011) összehasonlítása vihet közelebb bennünket. Ágnes az önéletrajzában láthatóan feladta a fentebb említett elvét, miszerint életéről úgy és annyit mesél csak el, amennyi – szerinte – a hallgatóság javára válik.

Ágnes az interjúban nem beszélt édesapja és apai nagyszülei zsidó származásáról, szülei válásáról, Lénárd Ödönrel való találkozásának körülményeiről s kapcsolatuk életre szóló jelentőségéről. Kérdés, hogy van-e ennek az elhallgatásnak az élet- és kortörténet szempontjából jelentősége? Ágnes az interjú során úgy ítélte meg, hogy nincs. Önéletrajzi kötetében viszont beszélt a részletekről. Innen tudható édesapja és „nagyanyója” 1944-ben történő elhurcolása, s az a mozzanat is, ami a későbbi élete szempontjából fontos részlet, hogy ő mindenképpen velük akart menni, osztozni akart sorsukban. Ez azonban nem következett be, mert édesapja és nagyanyója könyörögtek neki, hogy meneküljön, a csendőrök pedig elzavarták. Az önéletrajz szerint a kamaszlány magára maradása és bénultsága csak két évvel később oldódott fel, amikor Lénárd Ödönrel találkozott. Ágnes szavaival Lénárd Ödön „soha nem álmodott csodát hozott” az életébe. „Én Édesapád helyett leszek az édesapád. Soha többet ne zavarja meg a lelkedet, hogyha bárki bármit mondana is a zsidókról. Ne törődj vele. Nincs jelentősége. Nagyon szeresd Édesapádat, Nagyanyót, és ne engedj be a lelkedbe semmit, ami fájó. A Jóisten most melléd állított és egy életre, egy örökkévalóságra elvállaltalak.” (Tímár 2011: 34).

Ágnes ettől kezdve a Lénárd családdal élt 1948-ig, a pap első letartóztatásáig, amiről könyvében így írt: „Még látta, hogy autóba tuszkolják. 'Apám, mi lett veled akkor, akit elengedtem 1944. június 2-án? Mennem

¹⁴ Az elköltözésről nekünk még nem beszélhetett, mivel az interjú 2006. áprilisában készült, s távozása egy hónappal később történt.

Természetesen, utólag értelmezve az interjúban elmondottakat, a szerzetesrend és a volt apátnő közötti feszültséget burkoltan ugyan, de jelezte.

kellett volna veletek nekem is.' Atya, aki Apám helyett lett édesapám... most hurcolták el... és én hagytam, hogy elvigyék a sorsközösség vállalásának jele nélkül." (Tímár 2011: 42). Az akkor húsz éves Ágnesnek ezek után vidékre kellett mennie, hogy ne legyen szem előtt, s a zirci ciszttereknél kapott menedéket. Ott került közelebb a szerzetesi élethez, és eldöntötte, hogy ő is szerzetes lesz. Mielőtt végleg elhatározta volna magát, még meglátogatta Lénárd Ödönt a börtönben, aki áldását adta a döntéshez (Tímár 2011: 47). Ezek alapján feltételezhető lenne, hogy Ágnes az események hatására, dacból lett szerzetes.

Az interjúban, a részletek ismertetése nélkül, hivatása választásának okáról így beszélt:

„Ezeket a helyzeteket, ezeket a dolgokat, amikkel találkoztam, éreztem, hogy akkor se tudok mit csinálni, ha nem alszom és nem eszem, csak megteszem, amit meg lehet tenni a mentés érdekében, belehalok és semmit sem csináltam. Akkor arra a felismerésre jutottam, hogy ha én nem tudok semmit, akkor az Úristen mégis csak tud valamit csinálni. Az egyetlen, amit tenni lehet, hogy a Jóisten mellé állok, és hadd tegyen ő. Így lettem szerzetes."

Ebben a szövegrészben a „helyzetek” (1948-ra vonatkozik) kifejezéssel több történelmi eseményre utalhatott. Kezdve a civil vallásos és nem vallásos egyetek, szervezetek betiltására, Mindszenty bíboros folyamatos támadására, majd letartóztatására. Vagy említhető az egyházi iskolák államosítása, a szerzetesek állásának megszüntetése az egészségügyben, a szociális szférában, a börtönökben, stb. A sorokból szokatlan tettekreiség, cselekvő szándék olvasható ki, s végül a következtetése: azzal tesz a legtöbbet, ha szerzetes lesz. Ágnes döntése rendkívülinek tekinthető ezekben az években.

Az interjúban elmondott társadalmi motivációk mellett az önéletrajzban személyesebb okok is megszólaltak. Ahogyan fentebb láttuk, Lénárd Ödön letartóztatásakor újra átélte apja és nagyanyja elvesztését, elhurcolását. Az emléket önvád kísérte: *„és én hagytam, hogy elvigyék a sorsközösség vállalása nélkül."* Azt nem tudni, hogy itt kire vagy kikre gondolt, feltételezhetően szüleire is és Lénárd Ödönre is. A két szöveg összeolvasása alapján nem zárható ki, hogy a szerzetesség mellett azért döntött, hogy ezzel egyrészt kifejezze lázadását a „helyzetek” ellen, másrészt így vállalhatott szolidaritást fogadott apjával, Lénárd Ödönnel. Harmadrészt, ezzel a döntésével lefaraghatott valamit szülei „cserbenhagyása” miatti mélyen elrejtett bűntudatából. Ezek miatti tehetetlenségén a radikális elköteleződés enyhíthetett valamit. S végül, a szerzetesség motivációja lehetett még az is, hogy így egy közösséghez tartozhatott, ami részben pótolni tudta elvesztett családját.

Ágnes a legnehezebb korban lett szerzetes, amit társadalmi és személyes motivációk egyaránt meghatároztak.

A földalatti szerzetesi élet tapasztalattörténete¹⁵

Ágnes élettörténete négy idősíkra osztható. Történetének központi tengelye a börtönben töltött évek, időszámítását ez határozta meg. Beszélt a börtön előtti, alatti és utáni éveiről, s a rendszerváltást követő tapasztalatairól. Az elemzésben ezt a korszakolást követem, megvizsgálva a különböző életszakaszokra legjellemzőbben használt fogalmak jelentését.

15 A keretezés lényegéről lásd például (Gyáni 2002), illetve (Feischmidt 2018).

A börtönének előtti korszak keretezése (1953–1961)

Ágnes önéletrajzi kötetéből tudható, hogy 1953-ban el kellett hagynia a titokban működő *Regina Mundi* szerzetesrendet. Lénárd Ödön ebben az évben szabadult először a börtönből, s Ágnes a rendje kérésére sem szakította meg vele a kapcsolatot. Ezt az előjárók több szempontból sem nézhették jó szemmel. Egyfelől nem mindennapi a szerzetek világában egy szerzetespap és egy szerzetesnő közötti apa-lánya kapcsolat, ami irigységre, rosszallásra, negatív értelmezésre adhatott okot (Tímár 2011: 63). Másfelől, arra is gondolhattak, hogy elővigyázatosságból nem lenne tanácsos a földalatti rendnek egy börtönből szabadult, elkötelezett pappal kapcsolatba kerülni. Feltehetően Ágnessel beszéltek minderről a vezetők, s a jelek szerint ő Lénárd Ödönt választotta, annak következményeivel együtt. Ahogyan az várható volt, a kiszabadult pap folytatta korábbi egyházmentő tevékenységét. Ágneshez például ő küldött a vallás iránt komolyan érdeklődő fiatalokat, akikből néhány éven belül kialakult egy új szerzetesközösség.

„Elköteleződés”

A letartóztatása előtt 8 éve volt arra (1953–1961), hogy kialakítsa szerzetesi életüket. Ágnes ezt az életformát jellemzően az elköteleződés szóval mutatta be. A szövegkörnyezet szerint az elköteleződést egy komoly döntés előzte meg. Aki csatlakozni akart, annak tudnia kellett, hogy mire vállalkozik. A döntéssel a jelölt számára egy új élet kezdődött el. Ez az életforma bizonytalansággal és félelemmel járt. *„Nem lehetett tudni, hogy mi lesz.”* A jelentkezőket senki sem áltathatta, hogy őket nem fogják letartóztatni. Lénárd Ödön példáját közelről láthatták, aki a közösségük lelki atyja volt. Nem lehettek naívak. Ügyük iránti elköteleződés a börtönnel való „fenyegetettséget” is jelentette. Továbbá „fegyelmet” is megkövetelt.

Ágnes szerint a hozzájuk jelentkezettek közel fele maradt velük véglegesen. A „mindent vállalás” mögött intenzív élet állt. Mi lehetett ez a „minden”? Mindennapjaik egyrészt megterhelőek voltak kívülről nézve is. A napi nyolcórás munka előtt és után a szerzetesi élet rítusait végezték el. Kialakították a közös és egyéni imák rendjét, a liturgiák sorrendjét, s ezen felül ismerőseiknek, baráti családoknak hittanórákat tartottak. A napirendjüket maguk szabták meg, ami reggel négy órai kelést jelentett, akkor elmondták a zsolozsmát, majd elmentek misére, s ezután értek be munkahelyeikre.

A radikális vallásos élet melletti elköteleződés 1953–61 között azt jelentette, hogy a szerzetesek csak látszólag engedelmeskedtek az uralkodó ideológiának a munkahelyeiken, munkaidőn kívül azonban rejtőzködő életformát éltek, megtagadva a behódolást. Nem állítható, hogy környezetükben senki sem tudott valódi identitásukról, feltételezhető, hogy számíthattak környezetük hallgatására, szolidaritására. Az elköteleződés fogalma azt jelentette, hogy a földalatti életet választották, ami hétköznapi ellenállásként értelmezhető.

„Küldetés”

Az elköteleződés hátterében a küldetéstudat állt. Ugyanakkor a megváltozott társadalmi körülmények között senki sem tudta közülni, hogy miként lehetnek szerzetesek. Az 1955-ben, a diktatúrában alakult rendnek nem volt regulája, azt meg kellett fogalmazni, s ehhez a hagyományokhoz nyúltak vissza. *„Elkezdtém az ókeresztény irodalmat olvasni, mert valamikor valahogy elkezdődött a szerzetesség. Az nem úgy történt, hogy voltak kolostorok és oda beléptek, csöngettek a fiatalok és azt mondták, hogy szerzetesek akarunk lenni. Valahol a Jó*

Istent elkezdtek keresni.” A vallásos élet fenntartásához tanulásra volt szükség, ami önképzést jelentett. Ehhez könyveket szereztek be, keresztény irodalmat olvastak, nyelveket tanultak, hogy idegen nyelvű könyveket fordíthassanak. Főleg a német és francia teológiából fordítottak éjszakánként. Ez szükségszerűen azt is jelentette, hogy részt vettek a vallásos szamizdat irodalom gyártásában. *„Az 56-os idők a szamizdat irodalom készítette elő. Nálunk az ötvenes években rengeteget fordítottunk. Ezeket papírra gépelve, 9–10 példányban, alig olvashatóan, mérhetetlen sok munkával fordítottuk, gépeltük.”*

A küldetéstudatuk alakulásával formálódott a sajátos életformájuk. *„Egy kicsit a hátunkon vittük a kolostort magunkkal. Az egymáshoz tartozást a közös napirend határozta meg. Úgy alakítottuk ki ezt az életformát, ahogyan annak idején az első keresztény századokban elindult a szerzetes élet.”* Amit Ágnes vallásos nyelvezettel küldetésnek nevezett, azt a szerzetesek a meggyőződésükért, vallás értékeikért tették. Magatartásuk nem csak hétköznapi ellenállásként, hanem rezilienciaként is értelmezhető. Abban a korban éltek, amikor csak titokban lehettek szerzetesek.

Börtönévek keretezése (1961–1963, 1966–1968)

„Hűségesség” (1961–1963)

A börtönévekről szóló történeteket a hűségesség kifejezése uralta. A szó jelentése eredetileg a Bibliában Istenhez kötődik, s Ágnes is elsőként a hozzá való hűséget fogalmazta meg, amihez azonnal hozzátette az emberhez való hűséget is.

Amikor Ágnest és társait először letartóztatták, felmerülhetett a kérdés, hogy vajon a „szabadon” maradtak hogyan fognak viselkedni? Folytatják-e az eddigi életformát, vagy félelmüknek engedve szétszélednek? Ebben a kontextusban jelent meg a hűségesség, ami a rend megmaradásának az egyik feltétele lett. Ágnes szerint mindenki „becsületességére” szükség volt. Ehhez társította a „megbízhatóságot”, mert a letartóztatottaknak bízniuk kellett abban, hogy van kikért kitartaniuk. Tudniuk kellett, hogy „ma, holnap és holnapután” is lehet-e egymásra számítani. A hűség folyamatosságát a látogatások, a csomagok küldése, a becsempészett szentelt ostyák biztosították. Így lett a hűség a kitartás erénye. Azzal érvelt, hogy egyfelől *„Nem féltünk, csak a Jóisten-től”,* másfelől pedig *„egymásra életre-halálra lehetett számítani”. „Volt olyan börtönlátogatás, hogy a rács egyik oldalán álltunk négyen – az egész közösség ott volt a börtönrács két oldalán, együtt voltunk. Ez mérhetetlen erőt adott, hogy tudtam, hogy ott vannak, hűségesek. A kintiek tudták azt, hogy ami bent nekünk van és nehéz, abból ők is erőt merítenek.”*

A hűség legradikálisabb jelentése Tímár Mónika kapcsán merült fel, aki „mindent odaadott”. 21 évesen elvállalta a csonkán maradt közösség vezetését, majd lebetegedett, s meghalt. A közösség értelmezésében a bebörtönzöttekért az életét adta. *„Felajánlotta az életét értünk, akik a börtönben voltunk. A Jó Isten ezt el is fogadta. Egy fiatal, aki egészséges, három hét alatt halt meg egy hepatitiszszel. Isten elfogadta Móni felajánlását.”*

A másik radikális személy Lénárd Ödön volt. *„Amit beletett ennek a közösségnek az életébe, az páratlan. A szenvedésével, a hűségével. Egy ember, aki csak hűséges volt.”*

„Hűség vagy hősiesség?” (1966–1968)

Ágnes szerint mindaz, amit a fenti részletekben elmondott, „nem hősiesség”, hanem csak hűségesség volt. Lénárd Ödön szavait hozta fel példaként: *„Fiam, nem vagyunk hősök, csak becsületesek próbálunk lenni. Az elég. A hős – annak feltétele van. Egy Kolbe,¹⁶ az hős. De amit mi csináltunk, az csak a mindennapos hűség. Megmaradni keményen, hűségesen.”*

Második letartóztatásának emlékeiben azonban hangot kapott a hűséggel kapcsolatos kételye, elbizonytalanodása. Fontos-e a hűség, kinek kell az ő hűsége? Egzisztenciálisan bizonytalanodott el akkor, amikor mindez felmerült benne?

„Volt az egyik kísértésem. Az jutott eszembe, hogy én állok egy ponton, ahova az Úristen helyezett. A kezemben van a puskám és senki sem támad engem. A harcvonal ki tudja már hol van. Az a pont, amit én hűséggel őrzök, az se Istennek, se embernek nem fontos. Miért vagyok én? Miért vagyok itt? Azt mondtam: ez kísértés, s megoldódott.” „Másodszor már egyedül voltam. Amikor az ember először kerül egy ilyen helyzetbe, akkor az ember egy kicsit hős, mártír, a hitvalló. Akkor minden új, és megy. De amikor minden éveken keresztül tart, és csak tartanak a hétköznapiak, nincs vége, parttalan az egész – annak a tartóssága nagyon nehéz. Hol van már a hősiesség az egészben?”

A második börtönévei alatt Tímár Mónika már nem élt, Lénárd Ödön is újból börtönben volt, s a közössége tagjai Budapestről igyekeztek vidékre költözni, hogy ne maradjanak szem előtt. Magányosnak érezhette magát. Ebben a kontextusban válik érthetővé, hogy Ágnes miért a hűséget emelte ki, s miért nem a hősiességet. Hűség nélkül nem maradt volna fenn a küldetéstudat. Emlékezete szerint a hősiesség köddé vált a második letartóztatáskor, a börtön hétköznapijaiban a hűség jelentette a megmaradást.

Habár Ágnes és Lénárd Ödön szubjektíve a hűséget többre értékelte a hősiességnél, kívülről szemlélve mindkettőre szükségük volt a börtönben. Ahhoz, hogy a „kísértésnek” ellent tudjon állni, Ágnesnek erősen reziliensnek kellett lennie. Ugyanakkor nem került volna börtönbe, ha a kinti életét nem tekintette volna a hatalom ellenállásnak.

Börtönévek utáni tapasztalat (1968–1990)

„Semmiből építettünk mindent”

Ágnes 1968-ban engedték másodjára szabadon, s folytatta tovább a földalatti élet szervezését. Szükségük lett saját „telephelyre”, ami nem Budapesten volt. Ágnes mindezt a semmiből történő építkezésnek tekintette. A semmi azt jelentette, hogy „mindent mi csináltunk”, „mindent magunknak köszönhetünk”. Más szóval, amit felépítettek – fizikai épületeket, emberi kapcsolatokat, a közösséget, a fiatalok nevelését –, abban magukra voltak utalva. Ilyen volt a telephely telkének megvásárlása a Börzsönyben, vagy arra a faház építése. A „semmi” jelentette a kétkezi munkát, az utánajárást, az építkezés lebonyolítását. A semmi és senki jelentése képletes volt, hiszen kőművest, segédmunkást fogadtak az építkezéshez. Kész házra nem volt pénzük, ezért az építést választották. Először a kis faház készült el, amit ősmonostornak neveztek, majd Lénárd Ödönnek építettek 1977-ben egy még kisebb faházat. 1982–84 között lettek készen az első kőházukkal, ahová már fi-

¹⁶ Maximilian Kolbe (1894–1941) vértanú, lengyel ferences szerzetes. Az auschwitzi haláltáborban 1941-ben, önként vállalta egy tizedelés alkalmával, hogy őt löjék le Francinek Gajowniczek helyett, akinek otthon családja volt.

atalokat hívtak lelkigyakorlatokra, évente kétszer. *„Ami akkor történt ezekkel a fiatalokkal, az lélegzetelállító. Mert a sivatagban a síneket is le kellett fektetni. A liturgiát magunk csináltuk – akkor még latin volt a liturgia nyelve. Csináltunk kétnyelvű liturgiát, hogy értsék a fiatalok. Az összes eszközt magunk állítottuk elő, hímeztünk. A stólát, mindent.”*

Amit Ágnes a „*semmi*” kifejezés alatt értett, azt másképpen mindennek, soknak, erőn felülinek, vagy áldozatvállalásnak is nevezhetnénk. A kijelentés mögött a teremtő készség miatt érzett büszkeség is érzékelhető. Összességében a börtön utáni időszak reziliensnek tekinthető.

„Felelősség”

Ágnes életformájukat felelősségvállalással is jellemezte, ami fegyelmezettséget kívánt meg. A fegyelmezettséget az őket látogató fiataloktól is megkövetelték. *„Elkezdődött a lelkigyakorlat 3 órakor és este a 8-as vonattal mentek el. Percek alatt eltűnt az egész társaság. Rendezetten, fegyelmezetten ment az egész. Hogy így meg tudták tartani, ennek is volt nemcsak, hogy nevelő ereje, de volt tartása. Aki ezt megtartotta, az tudta, hogy ide tartozom, így csinálom, ezt így gondolom, komolyan gondolom. Így lehetett ebben a dologban létezni.”*

Mindez a szerzetesek részéről előrelátást, hónapokra történő tervezést jelentett. *„Minden lelkigyakorlat jelentett egyfajta izgalmat, feszültséget, ki veszi észre, ki jelent fel. Mégis nagyon sok lelkigyakorlat volt itt a házban. Akkor kezdődött el az ún. ifjúsági nyílt nap. A közösség rendszeresen végezte a teljes zsolozsmát, liturgiát és elkezdtek, hogy negyedévenként egyszer meghívtunk fiatalokat. Kb. 50 fiatal jött össze. Megbeszéltük, hogy nagyon sok fegyelmet kíván ennek az életnek a megoldása. Mindig adventben kiadtunk egy dátumsort. A következő évre a négy dátum rajta volt, hogy mikor lesznek ezek az ifjúsági nyílt napok. Soha többet nem jeleztük. Megkapta novemberben, hogy mikor lesz a következő 4 nyílt nap. Mindig itt voltak a fiatalok.”*

A „*semmiből*” történő építkezés, a lelkigyakorlatok eszközeinek megteremtése olyan reziliens magatartásra utal, amelyben megjelent a generativitás is, mert egyfelől küldetésüket teljesítették a lelkigyakorlatokkal, ugyanakkor mások tanítását is vállalták ezzel.

Rendszerváltás utáni évek keretezése (1990-2006)

„Semmi...”

A rendszerváltás utáni évekről mesélve ismét előkerült a „*semmi*” kifejezés, de újabb jelentésárnyalattal gazdagodva. Ezen évek tapasztalatában egyfelől az anyagi javakra, a pénz hiányára vonatkoztatva merült fel. A „*semmi*” kontextusa itt a rendszerváltás utáni kárpótlás lett, mivel minden rend kaphatott valami ingatlant vissza, de a kismarosi nővérek *„nem kaptak semmit, mert nem vettek el tőlük semmit.”* S a ciszterci rendtől sem kaptak „*semmit*”, mert vagy nem kértek tőlük, vagy nekik sem volt miből adni. A nővérek továbbra is a fizetésükre és a rehabilitációjuk után járó nyugdíjkiegészítésre támaszkodhattak építkezéseikben.

A közösség építkezéseinek motorja Ágnes volt, ami anélkül kezdődött el, hogy a szükséges összeg a rendelkezésükre állt volna. Ami felépült, azt maguknak, a hazai kisadakozóknak és a külföldi egyházi szervezeteknek, papoknak köszönhették. *„Az egész épületkomplexumnak (a kőmonostornak) a felépítése – van egy monasztikus szárnya, ahol nővérek laknak, 16 szoba, alagsorban műhelyek. Van egy régi épület, amit 82-ben*

építettünk. Van egy könyvtáráépület, amiben a semmiből 35 ezer nem akármilyen kötet könyv került össze. Van egy épület, ahol a konyha és vendégszobák vannak. Utoljára készült el a templom, amit 1997-ben szentelt fel a nuncius.”

Ebben a korszakban a semmi az „elismerés elmaradására” is vonatkozott. Az történt ugyanis, hogy a korábban általuk fordított idegen nyelvű könyvek a rendszerváltás után bekerültek a könyvpiarba, anélkül, hogy erről a nővérek tudtak volna valamit. „Senki sem kért tőlünk engedélyt.”

Más esetben akkor utalt a semmire, amikor a rendszerváltás után Ágnes teológiai főiskolát szeretett volna szervezni. Terveit elmondta egy külföldről hazajött előjárónak, aki nélküle szervezte meg a főiskolát (Tímár 2011: 302). Ágnes nélkül valósultak meg a tervek, felfogásából nem valósult meg semmi.

„Küldetés”

A küldetés fogalma a „semmi” jelentésénél is nagyobb változáson ment keresztül. Míg korábban Ágnes és közössége küldetéstudata összeforrt egymással, addig az interjú és az önéletrajzi kötet szerint 2006-ra ez a helyzet megváltozott. Ebben az évben, ahogyan azt fentebb említettem, megszakította a kapcsolatát a rendjével. „Az én küldetésem befejeződött ebben a közösségben azzal, hogy megszületett az egész. Én átadtam a tisztségemet három évvel ezelőtt (2003-ban) és én már nem tudom, vagy akarom megfogalmazni ennek a közösségnek a jelen küldetését. Meg kell, hogy találják a saját küldetésüket, saját arcukat. Volt ennek a közösségnek saját küldetése, arca. Ebben az új helyzetben ma is van feladata – ezt meg kell tudni fogalmazni. Én most az egyháztörténeti kutatásokat csinálom. Az embernek haláláig van küldetése. Ha már tehetetlenül fekszik az ember az ágyon, már beszélni sem tud, az is lehet küldetés, hogy a Jó Isten felé tovább lép. Az én küldetésem most ennek a történelmi korszaknak a feldolgozása. Én most teljesen kívül vagyok a közösségen, ők élik a maguk életét.”

Ágnes az interjúban velünk ennyit közölt, azonban a 2011-ben megjelent önéletrajzából kiderült, hogy Lénárd Ödön egyháztörténeti munkáját kívánta folytatni. Vélhetően a rendje ezt nem támogatta (Tímár 2011: 335). Ezek szerint Ágnesnek, mint 1953-ban, újból választania kellett a rendhez vagy Lénárd Ödönhöz való hűsége között. Ágnes ismét az utóbbit választotta.

Nem akart beszélni sem az interjúban, sem az önéletrajzi kötetében a mélyebb okokról. Ezt tiszteletben tartva, az elemzést ezen a ponton megszakítom. Ahogyan ő írta, „ez azonban már más történet.” (Tímár 2011: 335).

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban Ágnes énkonstrukcióját részletesebben bemutattam, s azt három fogalommal értelmeztem. A börtönévek előtti és alatti életszakasz Ágnes vallásos nyelvezetében elköteleződés-ként, küldetés-ként, s a hűség és hősiesség dilemmájaként jelent meg. Ezek a kijelentések megfelelnek a hétköznapi ellenállás és a reziliencia fogalmainak. A két fogalom nehezen választható szét egymástól, mert amit az adott politikai körülmények között saját életformájuk érdekében tettek, mint a hatalom kijátszása rejtőzködéssel, vagy a kettős terhek vállalása a küldetésükhöz való hűség nevében, az részben ellenállásnak, részben pedig rezilienciának fogható fel.

A börtön utáni életre, a hetvenes-nyolcvanas évek jellemzésére a semmiből történő építkezés, vagy a felelősség kifejezéseket használta, amelyek jelentésük szerint a rezilienciával rokoníthatók. Ebben a korszakban igyekeztek megmaradni, ehhez életteret teremteni maguknak, s amennyire lehetett, elkerülni a hatalommal való összeütközést. A puhuló diktatúrában kihasználták a lehetőségeket, hogy meggyőződésük szerint éljenek. Ehhez is folytatták a rejtőzködést, amit a hatalom, ha tudott is róla, jobban tolerált, mint korábban.

A rendszerváltás után ismét előkerült, megváltozott jelentéssel, a semmiből való építkezés és a küldetés kérdése, ami a reziliencia mellett egyre bontakozó generatív életformára utalt. Monostort építettek maguknak, templomot a környék embereinek, hogy küldetésük másokhoz is eljusson. Emellett megkezdődött az új politikai körülmények között feladataik újraértelmezése, de ebben a munkában Ágnes már nem vett részt, elhagyta rendjét. Így döntött, mert saját elköteleződéséhez, feladatához és hűségéhez jobban ragaszkodott, mint közösségéhez. Mást jelentett Ágnesnek a generativitás, a mások felé fordulás, mint a közösségnek.

A következtetésekhez két szöveg „összeolvasásával” jutottam, ami fontos élettörténeti fordulópontokra hívta fel a figyelmet. Ágnes kétféle elbeszélői perspektívát használt, mert az interjúban a szerzetesnői identitását mutatta be inkább, az önéletrajzában viszont az önmagát tisztázni akaró személyét. Így csak az utóbbiban beszélt részletesebben gyermekkori traumájáról, szülei elvesztéséről, Lénárd Ödönhöz, mint fogadott atyjához való kötődéséről, vagy a közösségtől való elválásáról.

A részletes kidolgozáshoz a *grounded theory* elemzési elveit használtam. A szövegelemzést Ágnes önképének „felfejtésével” kezdtem, a fontosabb in vivo kódok összegyűjtésével, amelyeket szövegkörnyezetükben értelmeztem. Ezzel közelebb lehetett jutni Ágnes (egy földalatti szerzetesnővér) önképéhez, gondolkodásmódjához, s az oda vezető úthoz. Az elemzés végső fázisaként az énkonstrukció fogalmait „átemeltem” a szakirodalomból ismert fogalmi keretekbe. Reményeim szerint ezzel teljesült a tanulmány célkitűzése, mely a földalatti szerzetesség és a korszak viszonyának jobb megértése volt.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh M. (2013) Lojalitás vagy szembenállás? A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika. *Korunk*, 24(10), 53–63.
- Balogh M. (2015) *Mindszenty József I-II*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Balogh M. – Szabó Cs. (2003) *A Grösz per*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Bamberg, M. – De Fina, A. – Schiffrin, D. (2011) Discourse and Identity Construction. In Scharitz, S. J. – Luyckx, K. – Vignoles, V. L. (szerk.) *Handbook of Identity Theory and Research. I*. New York: Springer, 177–199.
- Békés V. (2002) A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizálódó tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. In Forrai G. – Margitay T. (szerk.) *Tudomány és történet*. Budapest: Typotex, 215–228.
- Berszán L. (2015) Megküzdés és reziliencia? Amikor a kevesebb több. *Erdélyi társadalom*, 13(1), 1–19. <https://doi.org/10.17177/77171.1>.
- Boudreau, Ph. (2015) Resilience and International Politics: Premises, Debates, Agenda. *International Studies Review*, 17(3), 374–395. <https://doi.org/10.1111/misr.12226>.
- Bögre Zs. (2004) *Vallás és identitás*. Pécs: Dialóg Campus.
- Bögre Zs. (2012) A trauma szerepe az 1950-ben internált szerzetesnővérek életében. In Bögre Zs. – Keszei A. – Ö. Kovács J. (szerk.) *Az identitások korlátai*. Budapest: L'Harmattan, 93–103.
- Bögre Zs. – Szabó Cs. (2010) *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Budapest: Szent István Társaság–METEM.
- Büchele, H. (1991) *A keresztény hit és politikai ész*. Budapest-Luzern: Egyházforum.
- Ceglédi T. (2012) Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 85–110. <https://doi.org/10.1163/18763308-90000020>
- Corbin, J. – Strauss, A. (2015) *A kvalitatív kutatás alapjai*. Budapest: L'Harmattan.
- Denzin, N. K. – Lincoln, N. K. (2011) *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington DC: SAGE.
- Dessewffy T. (1996) Az ellenállás diszkrét bája. *Replika*, 23–24, 71–80.
- Elmer I. (1994) *Börtönkereszt*. Piliscsaba: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár.
- Erikson, E. H. (1991) *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat.
- Feischmidt M. (2018) Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszélésében. *Socio.hu*, 1, 69–94. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.69>
- Gergen, K. J. (1991) *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books.
- Gibbs, G. (2008) *Analyzing Qualitative Data. The Sage Qualitative Research (KIT)*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE.
- Guba, E. G. – Lincoln, S. Y. (1994) Competing paradigms in qualitative research. In Denzin, N.K. – Lincoln, Y.S (szerk.) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks-CA: SAGE, 105–117.
- Gyáni G. (2002) 56-os menekültek emlékező stratégiái. In Kanyó T. (szerk.) *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. Budapest: L'Harmattan – MTA Kisebbségkutató Intézet, 135–148.
- Gyáni G. (2016) *A történelem mint emlék(mű)*. Dunaszerdahely: Kalligram.
- Hermans, H. J. M. (1996) *Voicing the self: From information processing to dialogical interchange*. (119), 31–50.
- Holstein J. A. – Gurbrium J. F. (2013) Az aktív interjú. In Bodó P. (szerk.) *Szavak, képek, jelentés*. Budapest: L'Harmattan, 117–138.
- Kovács É. (2007) Interjú módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 269–277.
- Kovács É. (2011) Narratív módszerek politikája. *Forrás*, CLIII. (7–8), 3–20.
- Lohfink, G. (1990) *Milyennek akarta Jézus a közösséget? A keresztény hit társadalmi dimenziója*. Luzern: Egyházforum könyvei, 4.
- Majtényi Gy. (2003) Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas*, 18(1). <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00024/2003-1-11.html> [Letöltve:2018-05-10].
- Majtényi Gy. (2015) „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 5, 95–112.
- Máté D. (2015) Reziliens román identitáskonstrukciói. *Erdélyi Társadalom* 13 (1), 43–55. <https://doi.org/10.17177/77171.1>
- McAdams, D. P. (1985) *Power, Intimacy and the Life Story: Personal and social inquiries into identity*. New York: Guilford Press.

- McAdams, D. P. (2011) Narrative Identity. In Schwartz, S. J. – Luyckx, K. – Vignoles, V. L. (szerk.) *Handbook of Identity Theory and Research*. New York: Springer 99–114. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7988-9>.
- Raab, Ch. – Jones, R. – Székely I. (2015) Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban. *Replika*, 5, 63–93.
- Raggatt, P. T. F. (2006) Multiplicity and Conflict in the Dialogical Self: A Life-Narrative Approach. In McAdams, D. P. – Josselson, R. – Lieblich, A. (szerk.) *Identity and Story. Creating Self in Narrative*. Washington DC: American Psychological Association, 15–35.
- Rév I. (1996) Az atomizáció előnyei. *Replika*, 23–24, 141–158.
- Ribiczey N. (2008) A rizikótényezőktől a protektív mechanizmusokig: A reziliencia fogalmának alakulása a pszichológiában. *Alkalmazott Pszichológia*, X. (1–2) 161–171.
- Salacz G. (1988) *A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*. München: Görres Gesellschaft.
- Scott, J.C. (1996) Ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 23–24, 109–130.
- Shopes, L. (2011) Oral History. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. L. (szerk.) *The SAGE Handbook of Qualitative Research 4*. Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington DC: SAGE, 451–466.
- Székely I. (2015) Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 5, 7–23.
- Tímár Á. (2006) *Élettörténeti interjú*. (készítette) Bögre Zsuzsanna és tanítványai. Kismaros.
- Tímár Á. (2011) *Hívás és Küldés*. Budapest: Kairosz.
- Tímár Á. (szerk.) (1990) *Mónika naplója. Egy szerzetesközösség élete az üldöztetés éveiben*. Budapest: Vigilia Kiadó.
- Tomka F. (2005) *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés*. Budapest: Szent István Társulat.
- Tomka M. (1990) A vallás mint változó rendszer. *Szociológia*, 3–4, 155–185.
- W. Diera B. (2015) Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése. PhD. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/wirthnedierabernadett/diss.pdf> [Letöltve: 2017.05.04.]
- Zautra, A. J. – Hall, J. S. – Murray, K. E. (2012) Resilience. A New Definition of Health for People and Communities. In Reich, J. W. – Zautra, A. J. – Hall, J. S. (szerk.) *Handbook of Adult Resilience*. New York: The Guilford Press, 3–30.

BRÓZIK PÉTER – KESZEI BARBARA – DÚLL ANDREA¹

MENTÁLIS TÉRKÉPEZÉS A KÖZTÉRKUTATÁSBAN

Két környezetpszichológiai vizsgálat kutatásmódszertani tapasztalatai

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.1.19

ABSZTRAKT

A mentális térkép környezetpszichológiai meghatározása szerint a környezettel kapcsolatos információkat cselekvéseik során szerzik meg az emberek. Működésében nagy szerepe van a helyekhez kötődő érzelmeknek, amelyek a városi élet különböző jelenségeihez kapcsolódnak.

A bemutatott mentálistérkép-vizsgálatok fókuszában módszertani kérdések állnak. Először is, hogy hogyan határozzuk meg, hogy mi számít adatnak a rajzolt mentális térkép által hordozott információkból, és hogyan biztosítjuk a kutatás megbízhatóságát. Továbbá az instrukció hatása a térkép-rajzokra, a térlepték-választás (város–városrész–köztér) szerepe és a rajzokon megjelenő téri kifejezőmódok értékelése.

Szabad felidézéssel készítettünk rajzokat két budapesti köztérről. Az elemzésben az Oktogonról 174, a Blaha Lujza térről 189 darab rajz szerepelt, amelyet két független vizsgálatban budapesti felsőoktatási hallgatók készítettek. Tartalomelemzést követően ezeket a rajzokat 4–4 független kódoló értékelte.

A kialakított kódrendszer egyértelműen utal arra, hogy a mentális térképek meghatározó elemei mindenféle városi jelenségek: emberek, járművek, szemét. Az eredmények mindkét vizsgálatnál a független kódolók magas egyetértését mutatták. Mindkét tér esetén elmondható, hogy a kódolók által nem egyértelműen az adott teret ábrázoló rajzokon gyakoribbak a közlekedéshez kapcsolódó rajzelemek, mint a helyspecifikus épített elrendezés megjelenítése. Az instrukció hatása is egyértelmű: a „térképra” instrukció jobban hívja a térképszerű ábrázolásmódot, mint a „csak rajz” instrukció, igaz, mindkét instrukció mellett a leggyakoribbak a térképszerű ábrázolások voltak. A két térről gyűjtött adatok összehasonlítása szerint a terek közötti különbségek részben a tényleges, de részben a használatból fakadó, észlelt különbségekkel magyarázhatók.

Tanulmányunk kifejezett célja, hogy a bemutatott elméleti kerettel és módszertani dilemmákkal elősegítse a tudományok közötti párbeszédet.

Kulcsszavak: környezetpszichológia, mentális térképezés, városi közterek

¹ Brózik Péter az ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Intézetében a Szervezet- és Környezetpszichológia Tanszéken tanársegéd, a Pszichológiai Doktori Iskola abszolvált hallgatója (témavezető: Dúll Andrea).

Keszei Barbara a Budapesti Gazdasági Egyetem Pedagógia Tanszékén tanársegéd, az ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolájának doktorjelöltje (témavezető: Dúll Andrea).

Dr. Dúll Andrea DSc PhD habil. az ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Intézetében a Szervezet- és Környezetpszichológia Tanszéken tanszékvezető egyetemi tanár, és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszék egyetemi tanára.

MENTAL MAPPING IN PUBLIC SPACE RESEARCH

Methodological implications of two environmental psychology studies

ABSTRACT

According to the environmental psychology definition of the mental map, people obtain information about their environment by using it. Emotions related to city locations and the various aspects of city life play a great role in its functioning. The present paper proposes methodological considerations for using mental mapping. We reflect on issues such as what counts as qualitative data in a mental map drawing, how reliability can be ensured, how instruction influences map-drawing, what the role of spatial scale (city/district/public spaces) is, and how spatial expression on drawings can be evaluated. In two independent investigations we collected data about two public spaces in Budapest with the free recall technique. Our data sets comprised 174 drawings about Oktogon and 189 drawings about Blaha Lujza square provided by higher education students. After performing content analysis, every picture was rated by 4 independent coders. In both studies, the coding scheme we created- based on the data clearly- indicated that all kinds of city phenomena can be determining elements of mental maps: people, vehicles, even garbage. In both cases the inter-rater reliability of the co-coders was high. The drawings that could not be identified by the coders as a picture of the given square more frequently contained elements related to transportation than place-specific elements of the built environment. The impact of instruction was also obvious: the “draw a map” instruction generated significantly more map-like expressions as opposed to the “just draw” instruction. However, in the case of both instructions, map-like expressions were the most frequently produced. Comparing the data gathered from the two squares, we can say that the sources of the differences between the two squares stem not only from factual features but also from usage-based, perceived characteristics. With our methodological investigation we hope to deepen the dialogue between related disciplines.

Keywords: environmental psychology, mental mapping, city public spaces

MENTÁLIS TÉRKÉPEZÉS A KÖZTÉRKUTATÁSBAN

Két környezetpszichológiai vizsgálat kutatómódszertani tapasztalatai

1. BEVEZETÉS

A városi közterek működése sokfelől megközelíthető, több tudományág foglalkozik ezzel kapcsolatos kérdésekkel, jelenségekkel. A legtöbb megközelítésben valamilyen módon felmerül, hogy a tér jellegzetességei (földrajzi elhelyezkedése, építészeti kialakítása), illetve az azt használó egyének, közösségek (mint csoportok vagy társadalmi rétegek) egyaránt befolyásolják ezt a működést (Dúll 2014, Dúll–Izsák 2014, Mag 2014, Brózik–Dúll 2015). Az általunk alkalmazott környezetpszichológiai szemléletmód (lásd Dúll 2009a) éppen azért is járulhat hozzá a településkutatás eredményeihez, mert ez egy olyan megközelítés, amely az emberi viselkedést annak környezeti kontextusával együtt elemzi. Ebben az értelemben az egyén viselkedése és a társas-fizikai környezet (szociofizikai környezet) *kapcsolata* lényeges: hogyan hat a viselkedés a környezetre, és ezzel egyidejűleg, hogyan hat a környezet a viselkedésre, mivel *az ember a környezetét elsősorban a benne végzett cselekvések során ismeri meg* (Szokolszky–Kádár 1999, Szokolszky–Dúll 2006). Lényeges, hogy ebben az olvasatban a „környezet” a lehető legtágabb kontextust jelenti: a klimatikus, földrajzi viszonyoktól az épített és természetes környezeten keresztül beletartozik a társas környezet minden vonatkozása – emberi interakciók, kulturális normák, értékek és ideológiák.

Annak tanulmányozására, hogy a viselkedés és a környezet hogyan kapcsolódik össze, az egyik mód lehet, ha azt vizsgáljuk, hogy a városi terekkel kapcsolatban milyen információkkal rendelkeznek az azokat használó emberek. Ha feltételezzük, hogy a környezet észlelését meghatározza a viselkedés (és viszont), akkor ennek tükröződnie kell a terek reprezentációiban, a *mentális térképekben*.

Jelen tanulmányunk fókuszában a mentális térkép vizsgálatának egy meghatározott kutatási módszere, a szabad felidézéssel térképrajzoltatás áll. Bár ennek az eljárásnak nincs mereven rögzített eljárásrendje (vö. Letenyei 2005), úgy látjuk, hogy vannak problémás módszertani lépések, amelyek általános gyakorlattá váltak az alkalmazásánál: például a kutatók gyakran magától értetődőnek veszik a pontos vizsgálati instrukciót vagy a rajzok feldolgozásának pontos menetét, ezért nem közlik azokat. Továbbá a módszert alkalmazó tanulmányok nagy része kevésbé, esetleg pontatlanul határozza meg az általuk alkalmazott mentálistérkép-fogalmat. Mindezek oda vezethetnek, hogy az eredmények validitása kérdésessé válik, illetve az eredmények interpretációja (általánosítás) túl tág lesz – kevésbé hangsúlyozva a korlátokat.

Tanulmányunk célja ezeknek az alkalmazási kérdéseknek a körüljárása. Ehhez először meghatározzuk, hogy mi a környezetpszichológiai értelemben vett mentális térkép. Ezután a módszertani dilemmákat tárgyaljuk részletesebben, majd két kutatásunk eredményein keresztül világítjuk meg ezeket az elméleti és módszertani megfontolásokat. Egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy a mentális térképezés kutatásában érdemes az általunk

megfogalmazott módszertani dilemmákat fontolóra venni, hiszen az alkalmazott módszernek komoly befolyása van az eredményekre, és ebből fakadóan az értelmezésre is. Másrészt azt hangsúlyozzuk, hogy a városi tér nem csak társadalmi tér (Dusek 2004), hanem pszichológiai tér is: a pszichológiai folyamatok törvényszerűségei meghatározzák azt, hogy milyen egy tér reprezentációja. Ezt kulcsfontosságú figyelembe venni, ha meg szeretnénk érteni a városi tér működését.

2. A MENTÁLIS TÉRKÉP

Bár a környezetre – például egy-egy városi köztérre – sokszor úgy gondolunk, mint objektív, a vele kapcsolatban álló embertől függetlenül létező entitásra, valójában nagyon is szubjektív a *jelentése* (Düll 2007, 2009b, 2009c, Mag 2014, illetve lásd még Nemes Nagy 1998, Dusek, 2004). Ez a pszichológiai *jelentés* nagyban befolyásolja, hogy az egyén miképpen gondolkodik, miképpen érez a környezettel kapcsolatban, és milyen cselekvéseket hajt végre benne. A környezet egyes tényezői sok tekintetben másképpen hatnak az egyénekre, másképpen befolyásolják gondolataikat, érzéseiket és cselekvéseiket. És ez azzal együtt igaz, hogy – természetesen – a kultúra nagymértékben meghatározza, hogy a tagjai milyen reprezentációkat alakítanak ki a hétköznapi kontextusról. Ezeknek a kettősségeknek (objektív vs. szubjektív, egyéni vs. közösségi/kulturális, statikus vs. viselkedéshez illeszkedő stb.) a megragadására alkalmas például a *mentális térkép* fogalma (Düll 2007, Heft 2013, Vich–Marquet–Miralles-Cuasch 2018), amelynek tanulmányozása több, város iránt érdeklődő diszciplína célja (Letenyei 2005, Mester 2007, Mag 2014). A szakirodalom a mentális térkép és a kognitív térkép fogalmat egyaránt használja: a „*kognitív térkép hagyományosan »a külvilág tudati leképeződése«* (Gál 2007: 17), amelynek kifejeződése a mentális térkép (Cséfalvay 1990, 1994) rajzban vagy egyéb módon (fotó, montázs, szóbeli leírás stb.). A pszichológiában (a környezetpszichológiában is), a szociológiában és a térrel foglalkozó társadalomtudományokban is – bár a mentális és a kognitív térképek említett megkülönböztetése létezik – a két kifejezést gyakran szinonimaként használják” (Düll 2017: 96). A jelen tanulmányban a mentális térkép fogalmat átfogóan használjuk, és a következőképpen határozzuk meg:

1. A mentális térkép egy meghatározott idegéletteni háttérrel (O’Keefe–Nadel 1978, Moser–Kropff–Moser 2008, Kropff et al. 2015)² rendelkező mentális folyamat, amely alapvetően a helyváltoztató mozgások, cselekvések tervezésében és kivitelezésében játszik szerepet (Neisser 1984, Kállai 2004, Düll, 2007). Egy élőlény sikeresen kivitelezett cselekvéseinek alapja – és ezáltal a túlélés feltétele – a saját test mozgásának követése és előrevetítése a térben. Vagyis a téri viszonyokhoz tudni kell illeszteni a mozgást, illetve fel kell tudni mérni, hogy adott körülmények között ez sikeresen kivitelezhető-e.
2. Ezen kívül a cselekvések téri vonatkozásához hozzátartozik az is, hogy bizonyos tereptárgyakat meg kell jegyezni, fel kell ismerni, ugyanis azok nyújtanak információt a térbeli helyzetről. Tehát a mentális térkép részei a tájékozódási pontok is, amelyek segítenek az eligazodásban. Ezek egymáshoz való viszonya egy téri referenciakeretet ad a cselekvéseknek (Kállai 2004). Ez szintén minden élőlénynek fontos a túlélésben, ez a téri orientáció alapja.

² Ez azt jelenti, hogy az agy valamennyire előrehuzalozott abban a tekintetben, hogy a téri információkat hogyan dolgozza fel, hogyan kezeli. Az idevonatkozó tudományos kutatások jelentőségét alátámasztja, hogy e téren végzett munkásságáért John O’Keefe, illetve Edvard és May-Britt Moser orvosi Nobel-díjat kapott 2014-ben.

3. A térről való – speciálisan emberi – tudás is része a térképnek. A személyes emlékek, a szocializáció és a térről való kollektív tudás (pl. a tér története) szintén fontos a tájékozódásban. A mentális térkép egyrészt tartalmazza azt, hogy milyen tapasztalatai vannak az egyénnek (pl. egyes helyekhez kapcsolódóan milyen élményei vannak), másrészt tartalmazza a társadalmi tér szabályait (általánosságban a személy hol mit tehet, pl. nemhez, vagy speciálisan egyes helyekhez kötődő viselkedési elvárások).³
4. A mentális térkép tehát egyszerre jelenti a térbeli eligazodás neurológiai alapjait, a mentális reprezentációt és a világ fejbeni leképeződésének viselkedéses kifejeződéseit.

Evolúciós perspektívában (Bereczkei 2003) az ember, mint vadászó-gyűjtögető életmódot folytató faj számára a túlélés egyik alapvető feltétele volt a jó tájékozódó képesség: nagy területeken az orientáció megtartása, a téri tervezés és korábbi téri tapasztalatok integrálása (Kaplan 1987, lásd még Istomin–Dwyer 2009). Az ehhez kapcsolódó pszichológiai folyamatok elősegítik, hogy az egyed csökkentse az exploráció kihívásait: a gyors és hatékony döntéshozatalban az általános evolúciós preferenciák is segítenek, ami nem csak a túlélést biztosíthatja, de *azonnali érzelmi választ is kivált* (Kaplan 1982, Appleton 1975). Az érzelmi töltet azért különösen fontos, mert befolyásolhatja a további viselkedést, például csökkentheti a veszélyes helyek feltárását (Shumaker–Taylor 1983), vagyis az érzelmi töltetek irányítják a viselkedést és befolyásolják a mentális térképeink felépítését és használatát.

Túl az emberi fajra jellemző általánosságokon, a mentálistérkép-reprezentáció alapjául szolgálnak azok az információk, amelyek a személyes képességekhez, tulajdonságokhoz illeszkednek: például a közelség–távolság függ attól, hogy milyen sebességgel képes haladni valaki. És persze hozzátehetjük, hogy valahol az ősközösségek fejlődésében megjelenik egyfajta „kollektív tudás” a térről: nagyon hatékonyá válik a túlélés szempontjából, hogy nem kell mindenkinek magának felfedeznie a környezetet. Megjelenik a tér társadalmi „felosztása” (hová ne menjenek nők és gyerekek, merre járjanak a tehetséges vadászok és merre a szorgalmas gyűjtögetők).

Tehát ez az evolúciós gyökerű komplex folyamat fontos szerepet játszik a különböző környezetek használatában és az azzal kapcsolatos attitűdök alakulásában. Hangsúlyoznunk kell: a mentális térkép nem egy statikus kép, hanem egy aktív folyamat, amely feldolgozza, szervezi, tárolja és előhívja az *éppen aktuális cselekvéshez* szükséges téri információkat, reprezentációt (Letenyei 2005, Düll 2007). Mivel a mentális térképet jórészt azok az információk „töltik fel”, amelyeket a tér használója a cselekvései során szerez a térről, ezért eléggé különböző reprezentációi lehetnek az embereknek ugyanarról a térről, attól függően, hogy hogyan⁴ használták azt (Szokolyszky–Kádár 1999, Szokolyszky–Düll 2006). Ehhez hozzátartozik az is, hogy a mentális térkép szükségszerűen „torzít” a környezet tényleges térképéhez képest (Tversky 1993, Düll, 2007, Heft 2013).⁵

A környezet ilyen módon kialakuló *személyes jelentése* (amire fent utaltunk, Düll 2007, illetve lásd még Düll 2009c) hatékonyan segíti a téri tájékozódást. A térben való tájékozódáshoz olyan minőségek kapcsolódnak

3 Vagyis személyes szinten a mentális térkép alapvető a személyiség működésében is. Társas szinten pedig a tájékozódás, mint kifejezés, ezért (is) rendelkezik átvitt értelemmel is: nem csak arról van szó, hogy eligazodik-e valaki a térben, hanem arról is, hogy eligazodik-e valaki a társadalmi viszonyokban is.

4 Itt a „hogyan”-t a lehető legtágabb értelemben kell érteni: milyen motivációkkal, milyen érzelmi állapotban, milyen képességekkel stb.

5 A torzítások jellegzetességeinek is vannak törvényszerűségei.

az ember esetében⁶, mint például közel–távol, nehezen elérhető–könnyen elérhető, veszélyes–biztonságos. Vagyis létrejön a *helyes–helytelen* viszonyulás a túlélés viszonylatában, abban az értelemben, hogy valaki helyesen méri fel a képességeit, illetve megfelelő ismeretei vannak a környezetről.

A fenti összefoglalást két szempontból tartjuk kiemelten fontosnak. Részben azért, mert meglátásunk szerint a mentális térkép fogalmának meghatározása (ami sok kutatás leírásában hiányzik) befolyásolja, hogy milyen kutatási kérdések vethetők fel, illetve, hogy a kutatások milyen eredményekre juthatnak. Közkeletű az a fentiekkel ellentétes felfogás, hogy a mentális térkép egy, az elmében tárolt „kép” (hasonló egy fényképhez, *image*), amely a városi tér épített környezetét reprezentálja, őrzi. Éppen ezért a mentális térkép vizsgálatának gyakorlatában leggyakrabban a térszerkezet észlelése szempontjából érdekes jellegzetességeit vizsgálják (miképpen azonosítható a vizsgálati személyek rajzain valamely városi elem, vö. a mentális térképek meghatározásának 2. pontja fentebb). Ebben egyértelműen tetten érhető Kevin Lynch (1960) korszakalkotó – a témában talán legtöbbet idézett – munkája, aki saját megközelítésében a város épített elemeinek vizuális megjelenésére („*look of the city*”) és annak vizsgálatára fektette a hangsúlyt.

Másrészt pedig hangsúlyozni szeretnénk, hogy a fentebb említett pszichológiai törvényszerűségek a városi környezetben is érvényesek. A modern nagyvárosi élet azonban számos vonatkozásában nagyon eltér attól, ami „optimális” az elme számára: nem véletlen, hogy a kortárs urbanisztikában megjelenik az evolúciós perspektíva, az „emberléptékűség” szempontja (Gehl 2014). A különböző városi közterek nagymértékben eltérhetnek abban egymástól, hogy mennyire illeszkednek az evolúciós és egyéni preferenciákhoz: a fentebb említett minőségek (a téri kialakítás és környezeti jellemzők, a helyhasználat társas normái – az egyéni tapasztalatok mentén) végső soron a *rendezett–rendetlen* minőséget, ezen minőségen keresztüli viszonyulást határozzák meg. Az egyes városi tereken tapasztalható zavaró jelenségek (lásd bővebben Brózik–Düll, 2015), a zsúfoltság, a zaj, a kosz, a tömeg, a személytelenség stb., vagyis a használathoz kapcsolódó különféle jelenségek ugyanolyan jelentős információk a téri orientációban, mint a téri viszonypontok rendszere. Maga Lynch is hangsúlyozta, hogy „*a mozgó elemek a városban, különösen az emberek és cselekvéseik, ugyanannyira fontosak, mint az állandó („stationary”) részek. Nem pusztán megfigyelői vagyunk ennek a látványnak, hanem mi magunk is részesei, együtt a helyszín többi résztvevőjével*” (Lynch 1960: 2).

Vélekedésünk szerint – a fentiekből következően – a mentálistérkép-elemzésénél három értelmezési síkot kell figyelembe venni: (1) az alkotóelemeinek speciális viszonyai, téri elrendezése, amely az adott térre jellemző, (2) a téri viszonyrendszer módosulása, „torzulása” a személyes használatból fakadóan és (3) a térhez kapcsolódó szociokulturális tudás lenyomatai. Ezek különválasztása nem biztos, hogy egyértelműen lehetséges, hiszen átítatják egymást. Összességében, az előbb bemutatott mentálistérkép-fogalom kapcsán érdemes kiemelni, hogy a helyeket azonosító információk nem kizárólag a település(rész) épített/természetes környezeti elemeihez kapcsolható objektív információk, hanem olyan pszichológiai minőségek (pl. érzelmek) is, amelyek szintén vezérlik a viselkedést.

⁶ Az emberi fajon kívüli élőlények esetében nem világos, hogy beszélhetünk-e ilyen minőségekről.

3. MENTÁLIS TÉRKÉPEZÉS

A mentális térkép vizsgálatának kutatási módszereit nevezzük összefoglaló néven mentális térképezésnek. Ez sokféle és sokféleképpen alkalmazott kutatási módszerek együttese (Letenyei 2005, Düll 2017). Jelen tanulmányban egyfajta eljárást kívánunk részletesebben bemutatni: ez az ún. szabad felidézéses (*free recall*) rajzoltatás. A módszer látszólag nagyon egyszerű: a vizsgálat résztvevőjének egy üres lapra kell rajzot készítenie a vizsgálatvezető instrukciójának megfelelően az adott helyszínről. Az elkészült rajzot a mentális térkép leképeződéseként értelmezik a kutatók, ennek elemzésével alkotnak arról képet, hogy az adott környezetről hogyan és milyen reprezentáció alakult ki a vizsgálati személyekben. Ennek gyakorlati alkalmazása azonban számos kérdést felvet, amelyeket a térképezés szakirodalma nem tárgyal. Az alábbiakban ezekre a dilemmákra, problémákra térünk ki.⁷

1. A mentális térképezés alapvetően kvalitatív kutatómódszertan. A rajzoltatás tág teret enged a résztvevőknek egyéni tapasztalataik kifejezésére. Éppen ezért nagyon magas az érvényessége, viszont nehezíti ezeket az egyéni tapasztalatoknak és kifejezésmódoknak a szisztematikus, a kutatási kérdés(ek) szempontjából releváns elemzését (Szokolszky 2004). Ezért a képek feldolgozásához elengedhetetlen valamilyen tartalomelemzési eljárás: ez dokumentálja világosan azt, hogy a kutatásban mi és hogyan számított információnak az elemzés során. Ez biztosítja azt, hogy minden egyes rajz által hordozott adat egyforma súllyal, jelentőséggel jelenik meg a feldolgozásban (azaz növeli a megbízhatóságot). Az ezt a módszert alkalmazó kutatások jelentős részében azonban nem találunk a tartalomelemzésre vonatkozó pontos leírásokat.
2. Az előzőekben kifejtettekkel összefüggésben felmerül az értelmezés szubjektivitásának, azaz az anekdotizmusnak (a kutatás megbízhatóságának) a problematikája is (Szokolszky 2004). Az értelmezés szubjektivitása azt a veszélyt hordozza magában, hogy a kutató személyes benyomásai alapján határozza meg az elé táruló rajz jelentését, nem az az információ emelkedik ki a rajzból, amit a rajzoló szándékozott átadni, hanem amit a kutató „látni akar” vagy „látni tud”. Ennek kizárására alkalmazhatunk független megfigyelőket (kódolókat), hogy tesztelni tudjuk, hogy a szubjektív ítélet mégiscsak valamilyen általánosabb, közös ítélettel összeegyeztethető. Tapasztalataink alapján a mentális térképezéssel kapcsolatos vizsgálatok általában nem fordítanak figyelmet erre a szempontra, jellemzően nem találunk a tanulmányokban utalást a független megítélők bevonására.
3. Szintén elhanyagolt téma a rajzi válasz térbeliségének kérdésköre: a rajz szükségszerűen téri vetületet ad a válaszhoz. A rajzon feltüntetett elemek nem „felsorolásszerűen”, hanem egymáshoz viszonyítva jelennek meg. Nem világos, hogy hogyan értelmezzük ezeket: például központi helyzet, relatív nagyság, közelség. Ráadásul tudjuk, hogy a valósághoz képest a mentális térkép torzít, a rajz pedig minden bizonnyal a térkép-reprezentációhoz képest torzít. Ez felveti azt a kérdést, hogy minden rajzválaszt egyértelműen a mentális térképre vonatkozóan értelmezzünk, vagy esetleg elképzelhető, hogy valamilyen, a térről való szemantikus tudás jelenik meg rajzként (például házak és utcák általában, hiszen tudjuk, hogy a városban vannak házak és utcák).

⁷ A tanulmány további részében ezekre a pontokra a szögletes zárójelek közé írt számmal fogunk hivatkozni.

4. Kevésbé reflektált problematika a téri kifejezőmód: a kutatások általános eredményei azt mutatják, hogy a vizsgált városi terekről legtöbbször térképszerű, felülnézeti rajzot készítenek, miközben ez a hétköznapi térhasználók számára nem létező perspektíva. Ez egyrészt kulturális hatásként is értelmezhető problematika (a térről való kommunikációban ezt a kifejezőmódot sajátítjuk el az iskolában); másrészt összefügg a rajzkészséggel is (például azzal, hogy jó perspektivikus képet rajzolni elég nehéz); harmadrészt összefügg a léptékekkel is, hiszen egy városrészt (várost, akár az egész Földet) nem lehet bemutatni egyetlen rajzban.
5. A következő átgondolásra érdemes probléma a vizsgálati instrukció, vagyis az az utasítás, amit a kutató ad a résztvevőnek a rajzoláshoz. Mint fentebb láttuk, a mentális térkép mindig az éppen aktuális feladathoz szükséges információkat aktivizálja, és az instrukció lényegét tekintve egy feladat. Az ezzel a módszertannal dolgozó kutatások beszámolóí sokszor nem dokumentálják azt, hogy pontosan milyen instrukciót is alkalmaztak. Pedig ahhoz, hogy a rajzokat – és végső soron magukat a kutatásokat – értelmezzük, szükség van arra, hogy pontosan ismerjük az instrukciót.
6. Az utolsó kérdéskör, amire itt érdemes kitérni, a térlépték kérdése. A településkutatásokban a vizsgálat tárgya lehet a település maga, a település egy nagyobb része, vagy akár egy fókuszált pontja a településnek. Tudomásunk szerint a kutatások során eddig nem kapott hangsúlyt az a problematika (ami természetesen összefügg az előbb említett instrukció-problémával), hogy a rajzon ábrázolni kívánt téri egység milyen „rálátást enged meg”, vagyis, hogy milyen részletek tudnak kirajzolódni, megjelenni a rajzokon.⁸ Amint utaltunk rá, a tájékozódás során a térkialakításból és -használatból származó információk együttesen határozzák meg a mentális térkép reprezentációt. A városi tér jellemzői (pl. közlekedés, sokaság, zaj, tömeg stb.) fontosak a tájékozódásban, de a léptékválasztás esetleg nem teszi lehetővé ezen elemek megjelenítését. Nem tudunk olyan vizsgálatokról, amelyek erre a jelenségre felhívták volna a figyelmet, reflektáltak volna erre a kérdéskörre.

Természetesen egy-egy kutatás kapcsán gondos szakmai mérlegelést érdemel annak felmérése és eldöntése, hogy ezek a szempontok az adott vizsgálatban mennyire lényegesek és milyen kutatómódszertani döntéseket indokolnak. Viszont mindenképpen figyelembe veendő, hiszen nagyban befolyásolhatják az eredményeket.

4. A VIZSGÁLAT CÉLJAI

A tanulmányban elsősorban az említett módszertani felvetéseket járjuk körül, hivatkozva a mentális térkép fenti meghatározására. A két vizsgált budapesti közteret (a Blaha Lujza teret és az Oktogont) érintő kutatásunk ebből a szempontból feltáró jellegű, korábbi részeredményeink (lásd pl. Keszei et al. 2013, Brózik et al. 2014) alapján megfogalmaztunk néhány feltevést a várható eredményeket illetően:

⁸ Úgy tűnik, hogy a nagyobb léptéket választó kutatások – szükségszerűen – csak a nagyobb léptékű térelemeket teszik láthatóvá.

Tehát például a „rajzolja le a várost” típusú feladat a fontosabb útvonalak, nagyobb településrészek egymáshoz való viszonyát „engedi meg” ábrázolni, esetleg néhány emblematikus, kiemelkedő épület, tereptárgy mellett. Ha mondjuk egy kerület lerajzolása a feladat, akkor sokkal inkább megjelenik az utcahálózati, sokkal nagyobb hangsúly lesz az épületeken.

a) A tartalomelemzéssel/kódrendszerrel kapcsolatos elvárások

- Egy elemzési kódrendszer megalkotásával elősegíthető, hogy minden rajz elemzésére azonos figyelem jut: vagyis az érdekesebb, feltűnő rajzok/rajzelemek nem kapnak nagyobb jelentőséget az értelmezésnél, mint a „nem-túl-érdekesekek”. [1.]
- Bár az instrukció nyomán egyértelműnek gondolhatjuk, hogy melyik tér ábrázolását nézzük éppen – a független megítélőknek nem egyértelműen azonosítható minden rajzon az adott tér. A független kódolók eredményeinek összevetése egyrészt megmutatja, hogy mely kódok alkalmazhatósága problémás, másrészt segít eldönteni, hogy a rajzokon mit tekintünk egyértelműen – a rajz szemlélőjétől független – meghatározható információnak. [2.]

b) A kódrendszer használata az elméleti és módszertani megállapítások fényében

- A mentálistérkép-rajzok egy részén nem azonosítható az adott köztér. Viszont kevés olyan rajz lesz, amelynél megállapítható, hogy biztosan nem az adott teret ábrázolják. [3.]
- A városi terek ábrázolásában hangsúlyos a tér használatához kapcsolódó elemek (pl. gyalogos átkelőhely) megjelenése, míg az adott tereket beazonosíthatóvá tévő épített elemek nem feltétlenül azonosíthatók a rajzokon.
- A rajzok többsége térképszerű, felülnézeti ábrázolásmódban készül. [4.]
- A vizsgálatban alkalmazott rajzoltatás-instrukciók hatása megjelenik a rajzokban, amely szisztematikus eltéréseket okoz az instrukciók szerinti csoportok rajzaiban. [5.]
- Kutatásunk tárgya olyan léptékválasztást implicál, amely megjeleníthetővé teszi a városi környezet nem statikus elemeit (megjelennek mozgó-élő városi elemek, emberek, állatok, szemét). [6.]

c) A két tér összehasonlító vizsgálata

- Az általunk vizsgált két budapesti tér rajzaiban megjelennek azok a különbségek, amelyek a terek mindennapi használatához köthetők: alább részletesen kifejtjük ezeket a különbségeket, itt utalunk csak arra, hogy a nyilvánvaló hasonlóságok (pl. nagy forgalom, ugyanaz a villamosjárat) mellett különbség is (pl. a Blaha Lujza téren több a zavaró jelenség) adódik a terek mentális térképein.

5. MÓDSZER

5.1. Vizsgálati minta

Jelen kutatás szempontjából két értelemben is beszélhetünk vizsgálati mintáról: a vizsgálatba bevont személyek kapcsán és a kiválasztott városi közterek kapcsán. A vizsgálati személyek budapesti felsőoktatási intézmények hallgatói voltak. Kényelmi mintavétel során toboroztuk a résztvevőket: a szerzők hallgatói különböző kurzusok keretében vettek részt a kutatásban. A részvétel nem volt kötelező, sem előny, sem hátrány nem járt vele. Miután elsősorban kutatómódszertani feltevéseink voltak (lásd fentebb), úgy ítéltük meg, hogy megfelel a céljainknak egy olyan csoport, ahol az életkori eloszlás nem igazán változatos.

A választott köztereket illetően a mintaválasztást szakmai megfontolások vezették. A kutatást elsődlegesen a mentális térképezés módszertanának vizsgálata céljából indítottuk, olyan tereket akartunk választani,

amelyeknek mind kialakítása, mind „atmoszférája” közismert. A Blaha Lujza térre azért esett a választásunk, mert általános vélekedés szerint egy problematikus pontja a városnak – a módszertani kérdéseken túl, kíváncsiak voltunk, hogy mi tükröződik ebből az eredményekben. Az Oktogon vizsgálata egyfajta „kontrollként” szolgált. Egyfelől meg akartunk arról bizonyosodni, hogy a Blahával kapcsolatos módszertani eredmények nem esetlegesek, másrészt egy olyan teret akartunk választani, amely sok szempontból hasonlít a Blahára, mégis teljesen más a közmegítélése, az „atmoszférája”. A két tér közel van egymáshoz, hasonlóan nagy forgalmú kereszteződések, nagyon sok ember használja őket – mindebből fakadóan a két téren megmutatkozó jelenségek is hasonlóak: mindkettő a körút, a 4–6-os villamos vonalán helyezkedik el, nagy az áthaladó forgalom (gyalogos, tömegközlekedési és autós) – és hasonlóak a használatból eredő jelenségek is (zaj, szmog, szemét, tömeg, kéregetők stb.). Ebből fakadóan mindkettő frekventált találkozási és átszállási pont, ott-tartózkodásra nem igazán alkalmasak, de intenzív a használatuk. Emellett viszont a különbségek is meghatározóak. Egyrészt a Blaha valóban tér: vannak padok, szökőkút egy nagyobb, járműforgalom elől elzárt területen; az Oktogon viszont valóban egy nagy kereszteződés, a közlekedésen túl nem igazán kínál funkciókat (találhatók itt nagyobb növényvel beültetett zöldfelületek, de olyan elhelyezésben, hogy megközelíteni, használni ezeket a felületeket nem lehet). Másrészt a Blaha Lujza téren (alatt) kiterjedt aluljáró található (amely részben lejárát a metróhoz, de üzletek is találhatók itt, és nagy az áthaladó gyalogos forgalom is), míg az Oktogonon ilyen nincs (itt is jár földalatti, de az utcaszintről közvetlenül a peronra lehet lejutni). Vagyis – miközben a két tér kialakítása meglehetősen eltér egymástól – a használatuk, a városlakók mindennapi életében betöltött szerepük nagyon hasonló: közlekedési csomópontok.

5.2. Eljárás

A fentebb már említett szabad felidézési eljárást alkalmaztuk: minden résztvevőnek egy-egy üres A4 lapot osztottunk ki. Minden tekintetben rájuk volt bízva a rajz elkészítésének módja. Kétféle instrukciót alkalmaztunk: rajzolja le a tér térképét („térképrajz” instrukció); illetve rajzoljon képet a térről („csak rajz” instrukció). A rajzoláshoz annyi idő állt rendelkezésre, amennyit a vizsgálati személyek szükségesnek tartottak. A rajzoltatást nem követte interjú, a képekkel kapcsolatban nem szereztünk kiegészítő információkat a készítőiktől.

5.3. Tartalomelemzés

Egy olyan értékelési rendszert, szempontrendszert alakítottunk ki, amely mentén – megfelelő alkalmazási instrukciókkal – egymástól függetlenül bárki értékelheti a rajzokat. Az értékelő rendszer kidolgozása egy hosszabb folyamat volt:⁹ minden egyes rajzot végignéztünk és minden egyes elemet megjelöltünk, amelyet azonosítani tudtunk a rajzokon. A rajzok vizsgálata közben feltűnő volt, hogy nem csak abban különböznek, hogy mely elemeit tüntetik fel a tereknek, hanem abban is, hogy az egyéni kifejezőmódokban, ábrázolásmódokban vannak csoportosítható jellegzetességek. Kódolási instrukciót készítettünk, és a rajzokat ennek alapján négy független kódolóval ítéltettünk meg.

⁹ A Blaha Lujza tér esetében S. Siklósi Zsuzsanna, Keszei Barbara és Brózik Péter; az Oktogon esetében Keszei Barbara és Brózik Péter vettek részt a kidolgozásban.

5.4. Kvantitatív elemzés

A független megítélők tartalomelemzés-eredményei alapján minden rajz kapcsán meghatároztuk, hogy melyek azok az információk¹⁰, amelyek az előre meghatározott kódok mentén jellemzik a rajzokat. Ezek után azt vizsgáltuk, hogy az egyes kódok gyakorisági eloszlásaiban fellelhetők-e szisztematikus (szignifikáns) különbségek különböző szempontok szerint.

6. EREDMÉNYEK

6.1. A tartalomelemzéssel/kódrendszerrel kapcsolatos eredmények

A tartalomelemzés eredményeként az alábbi kódrendszert határoztuk meg. A kódokat két nagy csoportra bontottuk: *ábrázolásmóddal kapcsolatos kódok* és *térrel kapcsolatos elemek listája*. Az ábrázolásmód szempontjai az Oktogon és a Blaha kapcsán is alkalmazhatónak bizonyultak. A térrel kapcsolatos elemek – természetesen – részben különböznek a két téren. Az alábbi lista minden eleméhez (a térrel kapcsolatos elemekhez is) tartozik kódolási instrukció, amelyet itt terjedelmi okokból nem közlünk.

A térrel kapcsolatos elemek listájának elemzése – elsősorban az Oktogon esetében – mutatja, hogy egyetemistákkal végeztük a vizsgálatot: számos olyan szórakozóhely került a rajzokon feltüntetésre – és ennek nyomán a kódok listájába – amelyek megközelítéséhez az adott tér a megfelelő közlekedési cél, viszont maga a hely nem a téren található. Továbbá érdemes kiemelni, hogy az elemek között sok olyan megjelenik, amely nem statikus/állandó része a térnek (vagyis hagyományos térképen nem szerepelnének): emberek, tömeg, közlekedési eszközök, mocsok¹¹ stb. Vagyis a tér használata legalább olyan mértékben meghatározza a mentális reprezentációt, mint a tér fizikai kialakítása.

A. Ábrázolásmóddal kapcsolatos szempontok (az elemzés szempontjából lényeges szempontokat fejtjük ki bővebben)

- a. Térképszerűség: a vizsgálati instrukció teljesen szabad kezét adott a résztvevőknek az ábrázolásban. A rajzok vizsgálata során megállapítottuk, hogy néhány jellemző ábrázolásmódba csoportosíthatók a rajzok, ezek a következők:
- *Felülnézeti ábrázolásmód*: a városi tér és annak elemei mind felülnézetben jelennek meg a rajzon (lásd 1. rajz);
 - *Felülnézeti ábrázolásmód, oldalnézeti elemekkel*: alapvetően felülnézeti rajz, például az úthálózat, épületek határvonalai, falai felülnézetben szerepelnek, de bizonyos elemek (emberek, fák, autók, közlekedési táblák stb.) oldalnézetben ábrázolódnak (lásd 2. rajz);
 - *Oldalnézeti ábrázolás*: a rajzon a feltüntetett elemek oldalnézetben szerepelnek (lásd 3. rajz);

10 Kétféle meghatározást alkalmaztunk: Teljes egyetértés négy kódoló esetén azt jelenti, hogy valamely szempont mentén mind a négyen ugyanazt a kódot alkalmazták az adott rajz esetében. Többségi döntés akkor született, ha a négyből hárman sorolták ugyanazon kód alá a rajzot valamilyen szempontnál. Azokban az esetekben, ahol a kódolók döntései nem egyeztek (két-két kódot használtak vagy esetleg négy különbözőt), az adott rajz az adott szempont mentén nem kapott kódot, ezek az adatfeldolgozásban hiányzó értéként jelennek meg.

11 A mocsok kód alá sűrítettünk be minden olyan jelenséget, amely a tér/térhasználat rendetlenségélményét jeleníti meg: szemét, szmog, részek, kéregetés stb.

- *Perspektivikus ábrázolásmód*: a rajz valamilyen nézőpontból perspektivikusan, a téri kiterjedéseket, viszonyokat érzékeltetve ábrázolja a teret (lásd 4. rajz);
- *Egyéb*: néhány rajz ezeket vegyesen, montázszerűen ábrázolta, valamint előfordultak absztrakt, a teret nem megjelenítő rajzok is.

b. Az ábrázolás térbelisége:

- *Horizontális*: a tér felszíni kiterjedését ragadja meg a rajz;
- *Vertikális*: „keresztmetszeti” kép, amely az egymás alatti-feletti rétegeit mutatja a térnek (felszín, aluljáró/metró járat szintje).

c. A rajz tárgya: miután a vizsgálati helyzetben egyértelműnek tartottuk a feladatot (rajzolja le a Blaha Lujza teret / Oktogont), azt gondoltuk, hogy a rajzok magától értetődően ezekre a terekre lesznek vonatkoztathatók. Szembesültünk vele, hogy néhány esetben a rajzok egyértelműen nem a kijelölt teret ábrázolják (ezek a vizsgálati személyek valószínűleg összekeverték a budapesti tereket). Ezért kidolgoztunk egy értékelési kategóriát, amelyben rögzítettük, hogy a rajzból szerezhető információk mennyiben határozzák meg, azonosítják a feladatban szereplő teret:

- *Azonosítható a tér*: a rajz hordozza azokat a téri információkat (azonosítható elemei a városi térnek, a térre jellemző téri viszonyok szerint ábrázolva), amelyek alapján egyértelműen eldönthető, hogy a feladatban kijelölt tér szerepel a rajzon;
- *Nem azonosítható a tér*: a rajzon ábrázolt elemek alapján elképzelhető, hogy a vizsgálati személy valóban a feladatban adott térre vonatkozó információkat jelenítette meg a rajzon, de önmagában a rajzról nem lehet eldönteni, hogy melyik városi tér szerepel rajta. Vagyis olyan elemek szerepelnek a rajzon, amelyek az adott térre jellemzők ugyan, de a rajzon ábrázolt téri viszonyok nem adnak elég támpontot az adott tér azonosításához;
- *Biztosan nem az adott tér*: a rajzból egyértelmű, hogy a vizsgálati személy egy másik teret ábrázolt;
- *Egyéb*: néhány rajz tartalma (pl. egy sárkány) nem hordoz téri információt, a jelen elemzésben ezért nem alkalmazható ez a kategória.

d. Rajz mérete: a rajzok A4 lapra készültek. Ebbe a kategóriába azt rögzítettük, hogy a lap egészéhez képest mekkora a rajz: *egész lap, fél lap, illetve negyed lap vagy annál is kisebb*.

e. Érzelmi töltet: a rajz milyen érzetet kelt a szemlélőben, milyen hangulatot, viszonyulást mutat a rajz a városi térrel kapcsolatban: *negatív, semleges vagy pozitív* viszonyulást tükröz a rajz.

B. Térrel kapcsolatos elemek listája (az egyes elemeket ebben a felsorolásban nem magyarázzuk, a további elemzésben – ahol szükséges – kifejtjük bővebben ezek tartalmát)

a. Általános szempontok:

- *Felirat*: a rajzolt elemek mellett megjelenik-e szöveg, felirat a rajzon;
- *Kitekintés*: van-e utalás a rajzon (akár rajzolt elemként, akár feliratként) a város más részeire, tereire.

b. Blaha Lujza tér elemei: az a. pont két elemén túl 28 elemet azonosítottunk

- ember, tömeg, állat, növény, villamos, busz, metró (csak a szerelvény), autó, villamosmegálló, busz-megálló, metrómegálló, lépcsők aluljáróhoz, aluljáró, kereszteződés, zebra, útburkolati jelek, sínek, szökőkút, parkoló, mocsok, park, Rókus, Corvin, Europeum, McDonald's, Burger King, Szálloda, egyéb épület.

c. Oktagon elemei: az a. pont két elemén túl 81 elemet azonosítottunk

- villamos, busz, metró (csak a szerelvény), autó, villamosmegálló, busz-megálló, metrómegálló, sínek, kereszteződés, Andrássy, Körút, Bubi állomás, bicikli, bicikliút, közlekedési lámpa, trolis, McDonald's, Burger King, parkoló, Hello Baby, DDA bolt/ajándékbolt/alkoholbolt, virágos bódé, török étterem/kebab/gyros, KFC, bolt, Bajcsy, Hősök tere/ Városliget, Deák tér, Jókai tér/sétáló utca, Nagymező utca, Móricz-Széll Kálmán (mint végállomások), Mexikói-Vörösmarty tér (mint M1 végállomások), Nyugati/Margit híd, Blaha/Boráros, TGI/Friday's, Terror Háza, Rossmann, Fodrász, Bár/söröző/pub, esküvői ruhaszalonok, Starbucks, Pékség, IBUSZ/utazási iroda, kiülős kávézó, pénzváltó, fagyizó, dohánybolt, Raiffeisen Bank, CAPA Múzeum, CBA, 1001 teaház, Operett Színház, Thália, K&H Bank, Szoba, GSM Phone, OTP, Aegon, Arriba Tequeria, órabolt, kínai étterem, laptopos, Szilvuplé, CIB Bank, Infinity Party Hostel, újságos, zebra, útburkolati jelek, lépcsők aluljáróhoz, egyéb épület, ember, tömeg, állat, növény, mocsok, fasor, reklámok (Orex/Rolux, Bank of China), utcabútorok, óra, kirakat, égtájak jelölése.

A Blaha Lujza tér vizsgálatánál az elemzést 189 rajzon négy független kódoló¹² végezte. A kódolóknak az *Ábrázolásmód kategóriákat* tekintve a 189 rajzot illetően 189×5, azaz 945 döntést kellett hozniuk. Teljes egyetértés mutatkozott a független megítélők között az esetek 55%-ában (524 döntés). Az egyetértések arányát az öt szempont szerint külön-külön az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. Teljes egyetértés az ábrázolásmód kategóriákban – Blaha Lujza tér

	Térkép-szerűség	Ábrázolás térbelisége	Azonosíthatóság	Rajz mérete	Érzelmi töltet	Összes
Rajzok száma	79	113	90	121	121	524
Százalék	42%	60%	48%	64%	64%	55%

Ha a döntéseknél azt is figyelembe vesszük, ahol a négy megítélőnél többségi döntés volt valamely szempont mentén, akkor a maximális 945 döntésből 863 esetben (91%) voltak ezek a kategóriák meghatározhatók a független megítélők szerint (2. táblázat).

2. táblázat. Teljes és többségi egyetértés az ábrázolásmód kategóriákban – Blaha Lujza tér

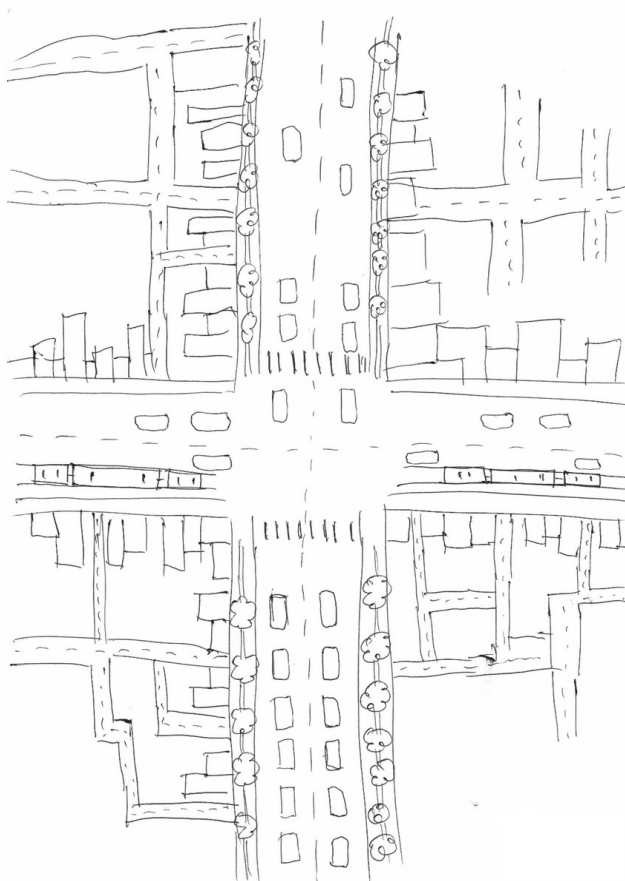
	Térkép-szerűség	Ábrázolás térbelisége	Azonosíthatóság	Rajz mérete	Érzelmi töltet	Összes
Rajzok száma	167	186	175	173	162	863
Százalék	88%	98%	93%	92%	86%	91%
Besorolhatatlan rajzok száma	22	3	14	16	27	72

A *Térrel kapcsolatos elemeknél* az adatok a következők: összesen 30 elem kapcsán a 189 rajzot illetően 5670 döntést kellett hozniuk a kódolóknak. Teljes egyetértés mutatkozott a négy kódoló között 72%-ban (4071

¹² Keszei Barbara és Brózik Péter mellett S. Siklósi Zsuzsanna és Lakatos Tímea vett részt a kódolásban, akinek a munkáját ezúton is nagyon köszönjük.

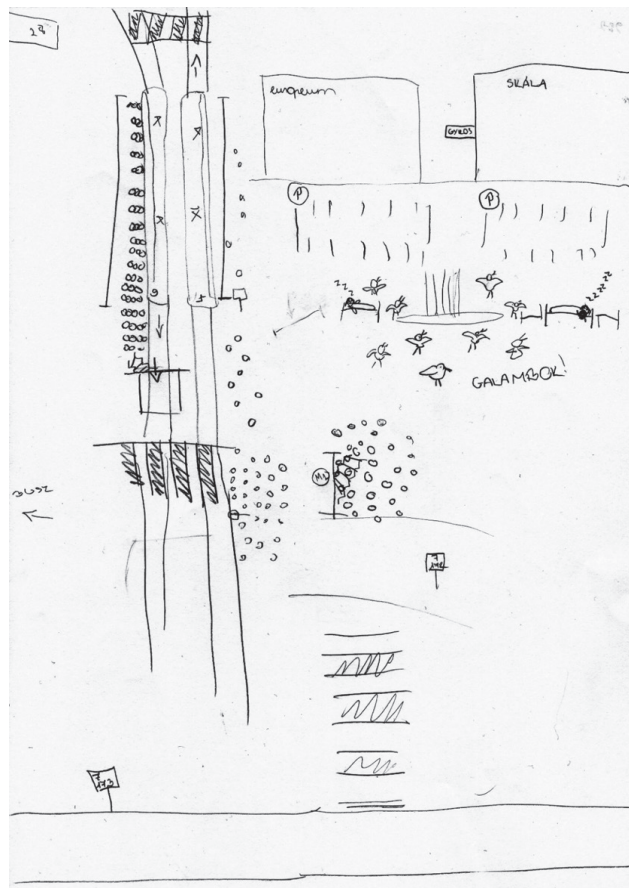
1. rajz. Oktogon ábrázolás
(„csak rajz” instrukció)

A megítélők értékelése alapján: felülnézeti ábrázolásmód, nem azonosítható a tér maga, bár kereszteződés van a rajzon. Semleges érzelmi töltet. Jól láthatók az utak, útburkolati jelek, és azonosíthatatlan, egyéb épületek. Kivehetők a fák (Andrássy úti fasor) koronái, autók, villamosok és sín. Felirat nincs.

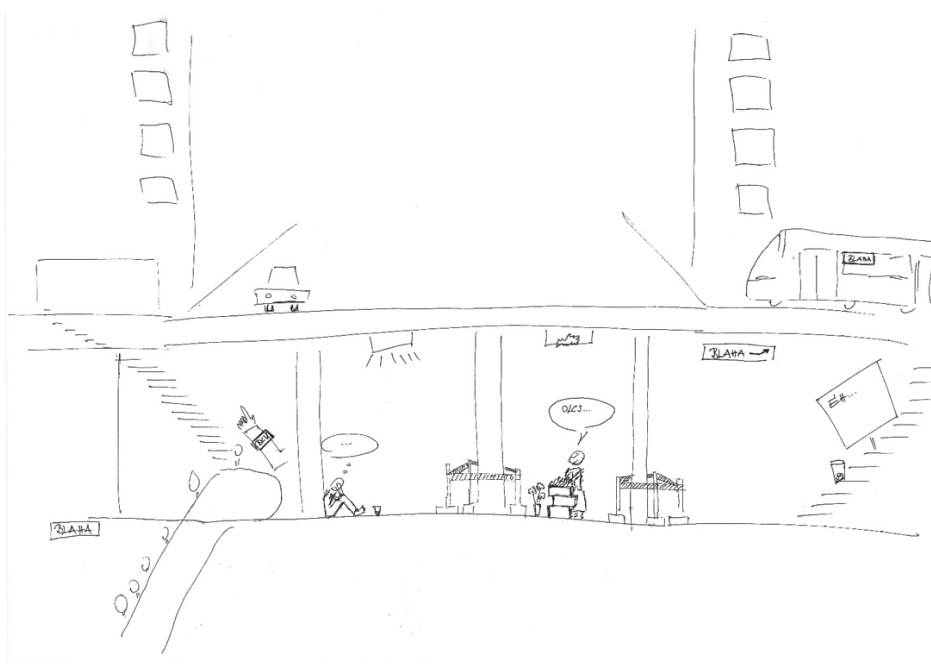
2. rajz. Blaha Lujza tér ábrázolás
(„csak rajz” instrukció)

A megítélők értékelése alapján: felülnézeti ábrázolásmód, oldalnézeti elemekkel. Semleges érzelmi töltet. A tér azonosítható, utak, sínek, villamos és villamosmegálló, az emberek – tömeg (körök / fejek felülnézetben/) felülnézeti ábrázolásban. A galambok (állat) és a buszmegálló táblái oldalnézetben. A rajzon szerepelnek a mocsok tartalmi elemei. Felirat található a rajzon.

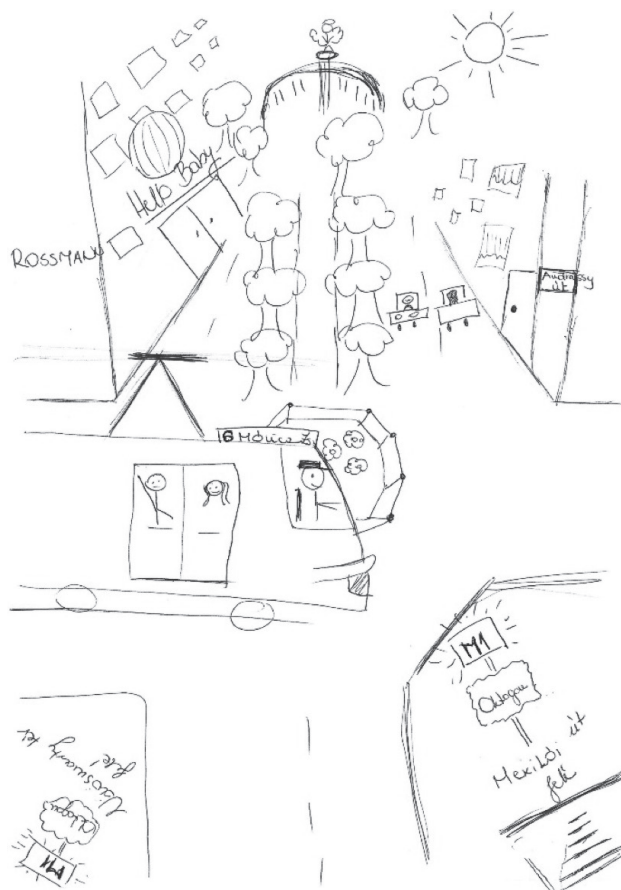
3. rajz.
Blaha Lujza tér ábrázolás
(„csak rajz” instrukció)

A megítélők értékelése alapján: oldalnézeti ábrázolásmód, a tér nem azonosítható, az érzelmi töltet nem megállapítható. Térbelisége vertikális: látható az utca-, aluljáró szint és a mozgólépcső vezet lejjebb, a metróállomásra. A térrel kapcsolatos elemek közül megtalálható az út, egyéb épület, lépcsők az aluljáróba és aluljáró, továbbá az emberek, autó, villamos és mocsok.

4. rajz. Oktogon ábrázolás („csak rajz” instrukció)

A megítélők értékelése alapján: azonosítható a tér, pozitív a rajz érzelmi töltete. Kitekintés: jól kivehető a Hősök tere, a metró-lejáratoknál (lépcsők az aluljáróba, metrómegálló) a végállomások nevei (felirat). Egyéb épületek mellett, a Hello Baby és a Rossmann láthatók. A kereszteződésben az Andrássy út azonosítható, ezen kívül növény, fasor, autók, villamos és ember elemek láthatók.

döntés), ezen túl 1417 (25%) olyan eset volt, ahol többségi döntés született valamely rajz valamely szempont-jánál; végül a 189 rajznál a 30 szempont mentén összesen 182 olyan eset volt (3%), ahol a kódolók független döntései alapján nem lehetett meghatározni, hogy az adott rajzon az adott elem megtalálható-e vagy sem. Összesítve a kódolók közötti egyetértés az összes szempont alapján 96%-os. Az így megállapított adatokat használtuk a további elemzéseknél.

Az Oktogon vizsgálatánál is négy független kódoló¹³ végezte az elemzést. A 200 elemzett rajzból 26 bizonyult értékelhetetlennek¹⁴ az elemzés szempontjából, vagyis összesen 174 rajz alkotja az Oktogonról készült rajzok mintáját. A kódolóknak az *Ábrázolásmód kategóriákat* tekintve a 174 rajzot illetően 174×5, azaz 870 döntést kellett hozniuk. Teljes egyetértés mutatkozott a független megítélők között az esetek 71%-ában (614 döntés). Az öt szempontra külön-külön az egyetértések arányát az 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat. Ábrázolásmód kategóriák (teljes egyetértés) – Oktogon

	Térkép-szerűség	Ábrázolás térbelisége	Azonosíthatóság	Rajz mérete	Érzelmi töltet	Összes
Rajzok száma	88	168	87	129	142	614
Százalék	51%	97%	50%	74%	82%	71%

A többségi döntést is figyelembe véve valamely szempont mentén, a maximális 870 döntésből 786 eset-

¹³ Császár Emese Fanni, Dalanics Dorina, Krizbai Dorka és Valuch Mariann munkáját ezúton is nagyon köszönjük.

¹⁴ Jellemzően olyan rajzokat ítélték a kódolók értékelhetetlennek, amelyeknél nem lehetett eldönteni, hogy a teret ábrázolják-e (egy üres nyolcszög, mindenféle egyéb információ nélkül) vagy láthatóan fogalma sem volt a rajzolónak arról, hogy mi a feladat tárgya (pl. macskakövek vagy nyolckarú polip halrajjal és tengeri csillagokkal).

ben (90%) voltak ezek a kategóriák meghatározhatók a független megítélők szerint (4. táblázat).

4. táblázat. Ábrázolásmód kategóriák (teljes és többségi egyetértés) – Oktogon

	Térkép-szerűség	Ábrázolás térbelisége	Azonosíthatóság	Rajz mérete	Érzelmi töltet	Összes
Rajzok száma	132	173	147	164	170	786
Százalék	76%	99%	84%	94%	98%	90%
Besorolhatatlan rajzok száma	42	1	27	10	4	84

A *Térrel kapcsolatos elemeknél* az adatok a következők: összesen 83 elem kapcsán a 174 rajzot illetően 14442 döntést kellett hozniuk a kódolóknak. Teljes egyetértés mutatkozott a négy kódoló között 95%-ban (13671 döntés), ezen túl 592 (4%) olyan eset volt, ahol többségi döntés született valamely rajz valamely szempontjánál; végül a 174 rajznál a 83 szempont mentén összesen 179 olyan eset volt (1%), ahol a kódolók független döntései alapján nem lehetett meghatározni, hogy az adott rajzon az adott elem megtalálható-e vagy sem. Összesítve a kódolók közötti egyetértés az összes szempont alapján 98,3%-os. A további elemzéseknél az így megállapított adatokat használtuk a térre vonatkozóan.

Mivel a két vizsgálat nagyon hasonló eredményre jutott, ezért együtt elemezzük az eredményeket. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy ha a többségi döntéseket is figyelembe vesszük, akkor figyelemreméltó egyezés található a független kódolók ítéletei között (a Blahánál 96%, az Oktogonnál 98%). Továbbá úgy tűnik, hogy az egyes elemek megítélésénél a teljes egyetértés is magas. Viszont feltűnő, hogy a *Térképszerűség* és *Azonosíthatóság* kódok szempontjából a teljes egyetértés 50% körüli. Az elemzés végén megítélhetetlen elemek száma ugyan százalékos kifejezésben alacsony, de mindkét vizsgálatnál az derül ki, hogy jellemzően minden rajz tartalmaz legalább egy olyan elemet, amelyet a megítélők nem tudtak egyértelműen azonosítani.

Tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kódrendszer jól működik: a független kódolók nagy százalékban ugyanazokat az elemeket, ábrázolásmódokat azonosítják a rajzokon. Ezzel együtt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy nem teljesen egyezik a kódolók megítélése: ha csak egy kódoló véleményére alapoznánk, lenne esélye annak, hogy más eredményekre jutunk a következő vizsgálódásoknál, hiszen bebizonyosodott, hogy a szubjektív ítéleteknek van variabilitása.

6.2. A kódrendszer használata az elméleti és módszertani megállapítások fényében

Ha az elemzés során meghatározott elemek relatív gyakoriságát vizsgáljuk a Blaha kapcsán, azt látjuk, hogy a *villamossínek* (a rajzok 72%-a tartalmazza), a *Rákóczi út–Körút kereszteződés*¹⁵ (67%), illetve a *villamosmegálló* (64%) azok az elemek, amelyek a legtöbb rajzon szerepelnek (5. táblázat). Feltűnő, hogy a leggyakoribb 10 elemet felsoroló listán a közlekedéshez kapcsolódó elemek a leggyakoribbak, viszont meghatározó ezek

¹⁵ Magától értetődőnek tűnhet, hogy olyan városi terek ábrázolásánál, amelyek széles, nagy forgalmú utak kereszteződésében találhatók, megjelenik ez a „hangsúlyos” városi elem. Az eredményeink alapján viszont ez nem magától értetődő (lásd a relatív gyakoriságokat). Fontos a kód értelmezése szempontjából, hogy a kereszteződés megjelenítése nem vonja automatikusan magával azt, hogy a rajzon egyértelmű (azonosítható), hogy mely utakról is van szó: attól még, hogy szerepel a kereszteződés, a rajz nem biztos, hogy megkapja a kódolóktól a „Körút”, a „Rákóczi út” vagy (az Oktogon esetében) az „Andrássy út” kódot.

között a *park* (vagyis a Blaha teres része).¹⁶

5. táblázat. Blaha Lujza tér 10 leggyakoribb ábrázolt eleme

Elem neve	Értékelhető rajz (db)	Hány rajzon szerepel (db)	Százalék
Villamossínek	183	132	72%
Kereszteződés (Körút–Rákóczi út)	178	119	67%
Villamosmegálló	171	109	64%
Egyéb épület	173	108	62%
Park	183	111	61%
Útburkolati jelek	188	109	58%
Zebra	183	101	55%
Buszmegálló	186	102	55%
Lépcsők aluljáróhoz	176	96	55%
4-6-os villamos	177	75	42%

Érdeemes megvizsgálni, hogy van-e ebben különbség akkor, ha külön vizsgáljuk a teret egyértelműen azonosító rajzokat és azokat, amelyek nem specifikusan a Blaha Lujza teret ábrázolják. Az *Ábrázolásmód kódok / tárgy* alapján 74 rajz egyértelműen a Blahát ábrázolja, míg 94 rajz lehet akár a Blaha is – de akár más városi tér is (emellett 21 rajz vagy nem ebbe a két kategóriába tartozik, vagy a négy kódoló nem tudta eldönteni, hogy melyikbe; 6. táblázat).

6. táblázat. A rajz tárgya (Ábrázolásmód) kategória kódjainak gyakorisági eloszlása – Blaha Lujza tér

A rajz tárgya	Darab	Százalék
Azonosítható a tér	74	42,3%
Nem azonosítható a tér	94	53,7%
Biztosan nem a tér	5	2,9%
Egyéb	2	1,1%
Összesen	175	100,0%
Nem besorolható rajz	14	

A Blahát azonosító rajzoknál feltűnő, hogy a leggyakoribb 10 elem között sokkal gyakoribbak azok a specifikus épületek (szolgáltatások), amelyek a térre jellemzők (Europeum, Corvin áruházak, McDonald's; 7. táblázat).

7. táblázat. „Azonosítható a tér” kóddal ellátott rajzok leggyakoribb elemeinek listája – Blaha Lujza tér

Elem neve	Értékelhető rajz (db)	Hány rajzon szerepel (db)	Százalék
Kereszteződés (Körút–Rákóczi út)	70	63	90%
Egyéb épület	68	55	81%
Park	74	58	78%
Villamosmegálló	68	53	78%
Europeum	69	53	77%
Sínek	71	54	76%
Buszmegálló	74	56	76%
Lépcsők aluljáróhoz	69	46	67%
Corvin	71	47	66%
McDonald's	71	46	65%

¹⁶ Megjegyezzük még az „Egyéb épület” kód is: ezzel azokat a rajzelemeket kódoltuk, amelyek épületet jelenítenek meg, de nem a tér egy azonosítható, konkrét épületét, hanem „csak” általánosságban egy épületet, mint a városi tér alkotóelemét. (Lásd még [3.])

Ha a nem Blaha-specifikus rajzoknál vizsgáljuk ezt, a következő lista alakul ki: a gyalogos-, illetve villamos közlekedéshez kapcsolódó elemek szerepelnek a listán, illetve megjelenik az *ember*¹⁷ kategóriája is (8. táblázat).

8. táblázat. „Nem azonosítható a tér” kóddal ellátott rajzok leggyakoribb elemeinek listája – Blaha Lujza tér

Elem neve:	Értékelhető rajz (db)	Hány rajzon szerepel (db)	Százalék
Villamossínek	91	65	71%
Útburkolati jelek	93	55	59%
Villamosmegálló	84	48	57%
Zebra	91	50	55%
Kereszteződés (Körút–Rákóczi út)	88	46	52%
Lépcsők aluljáróhoz	87	45	52%
Egyéb épület	86	43	50%
Ember	87	43	49%
Park	88	42	48%
4–6 villamos	90	40	44%

Az Oktogon esetében a leggyakoribb elemek relatív előfordulás szerinti sorrendben az *Andrássy út és a Körút kereszteződése* (a rajzok 82%-a tartalmazza), *villamossínek* (76%) és *útburkolati jelek* (68%) (9. táblázat). A közlekedéssel kapcsolatos elemek mellett itt megjelenik a *Burger King* (34%) is, amely valóban meghatározó eleme a térnek (népszerű találkozási pont az „Oktogonon a Burger King előtt”).

9. táblázat. Az Oktogon 10 leggyakoribb ábrázolt eleme

Elem neve	Értékelhető rajz (db)	Hány rajzon szerepel (db)	Százalék
Kereszteződés (Körút–Andrássy út)	169	139	82%
Villamossínek	160	122	76%
Útburkolati jelek	168	115	68%
Villamos (4–6)	147	91	62%
Egyéb épület	170	84	49%
Zebra	172	79	46%
Körút	163	68	42%
Metrómegállóra utalás	170	66	39%
Burger King	174	59	34%
Andrássy út	162	50	31%

Itt is érdemes megvizsgálni azt, hogy a megítélők mennyire tartották a rajzokat specifikusnak a tér szempontjából, hogyan ítélték meg: mennyire azonosítható az Oktogon egyedi környezete. 55 rajz egyértelműen az Oktogont azonosítja, míg 91 rajz olyan városi elemeket tartalmaz, amelyek nem specifikusan az Oktogont jelenítik meg. További 28 rajznál nem tudták meghatározni a kódolók, hogy melyik kategóriába tartozik a rajz (10. táblázat).

10. táblázat. A rajz tárgya (Ábrázolásmód) kategória kódjainak gyakorisági eloszlása – Oktogon

A rajz tárgya	Darab	Százalék
Azonosítható a tér	55	37,7%
Nem azonosítható a tér	91	62,3%
Összesen	146	100,0%
Nem besorolható rajz (db)	28	

17 Ember: a rajzon található valamilyen emberábrázolás. Megkülönböztetjük a Tömeg kódtól, amelyet hat vagy annál több ember csoportos ábrázolásánál használtunk.

Az azonosítható rajzokon a leggyakoribb elemek listájában több olyan elem is megtalálható, amelyek jellemzők az Oktogonra: Körút (91%), *Andrássy út* (80%), *Burger King* és *McDonald's* (56% és 50%) (11. táblázat).

11. táblázat. „Azonosítható a tér” kóddal ellátott rajzok leggyakoribb elemeinek listája – Oktogon

Elem neve	Értékelhető rajz (db)	Hány rajzon szerepel (db)	Százalék
Kereszteződés (Körút–Andrássy út)	55	54	98%
Körút	53	48	91%
Villamossínek	51	41	80%
Andrássyút	49	39	80%
Villamos (4–6)	41	30	73%
Metrómegálló utalás	54	37	69%
Útburkolati jelek	53	33	62%
Burger King	55	31	56%
McDonald's	54	27	50%
Zebra	54	22	41%

A nem Oktogon-specifikus rajzokon a leggyakoribb elemek (hasonlóan a Blaha Lujza tér esetéhez) a gyalogos- és villamosparkolódáshoz kapcsolódnak, illetve itt is megjelenik az *ember* kód (12. táblázat).

12. táblázat. „Nem azonosítható a tér” kóddal ellátott rajzok leggyakoribb elemeinek listája – Oktogon

Elem neve	Értékelhető rajz (db)	Hány rajzon szerepel (db)	Százalék
Villamossínek	85	65	76%
Kereszteződés (Körút–Andrássy)	88	63	72%
Útburkolati jelek	88	62	70%
Villamos (4–6)	81	48	59%
Egyéb épület	90	53	59%
Zebra	90	45	50%
Autó	91	28	31%
Villamosmegálló	87	24	28%
Ember	89	22	25%
Közlekedési lámpa	91	20	22%

Miután úgy ítéljük meg, hogy a két vizsgálat hasonló eredményre jutott, itt is összegezve elemezzük az eredményeket. Mindkét tér kapcsán látható, hogy a közlekedés, a gyorsétermek, illetve a főútvonalak kereszteződésének elemei jelennek meg leggyakrabban a rajzokon. Természetesen ezek egy része a tér építészeti kialakításának, elrendezésének jellegzetességei. Más oldalról viszont ez azt mutatja – amit az elméleti bevezetőben fejtegettünk –, hogy a tér használata határozza meg a mentálistérkép-reprezentációt. Ahogy a térrel kapcsolatos elemek listájánál utaltunk rá, egyetemisták vettek részt a vizsgálatokban, akik feltehetően közösségi közlekedést használnak, illetve látogatják a gyorsétermeket, szórakozóhelyeket.

Figyelemre méltó, hogy a kódolók szerint a rajzok nagy százalékán nem ismerhető fel az instrukcióban szereplő tér. Az előző megállapításra visszautalva, valószínűnek tűnik, hogy a *nem azonosítható* rajzok is az adott teret ábrázolják, ugyanis ezek szintén tartalmazzák az előbb említett elemeket. Szembetűnő különbség az

azonosítható és nem azonosítható rajzok kapcsán mindkét térről, hogy a nem azonosíthatóknál a leggyakoribb „válaszok” között megjelenik az ember kód. Ez egyfelől tanúskodik arról, hogy ezeken a tereken sok az ember, másrészt viszont arról is, hogy akinek a mentális térképében inkább azok az elemek aktiválódnak, amelyeket mi a tér meghatározó elemeinek tekintettünk, azoknál más – a térre specifikusan jellemző – elemek meghatározóbbak. Tovább erősíti ezt a feltételezésünket, hogy a nem azonosítható kóddal jelölt rajzok is az adott teret ábrázolják, hogy a többi (biztosan nem a tér, egyéb és nem besorolható) kód nagyon alacsony számban fordul elő.

Itt is érdemes hangsúlyozni, hogy a leggyakrabban ábrázolt elemek között olyan elemek is szerepelnek, mint pl. zebra, 4–6-os villamos. Azaz ezek az elemek igenis meghatározó részei a mentális térképnek, de megjelenésük függ a térlépték választástól.

Ha a vizsgálati feladat (instrukció) hatással van a rajzolásra, akkor ennek tükröződnie kell egyrészt az ábrázolás módjában, másrészt a különböző megjelenített elemek gyakoriságában. Az ábrázolásmód a feladattal összefüggésben a Blaha Lujza téri kutatásban a 13. táblázatban közölt módon alakult.

13. táblázat. Térképszerűség kódok eloszlása a vizsgálati instrukciók mentén – Blaha Lujza tér (%)

Feladat	Rajz térképszerűsége					Összesen	N
	Felülnézet	Felülnézet, oldalnézeti elemekkel	Oldalnézet	Perspektivikus	Egyéb		
Csak rajz	30%	45%	12%	12%	1%	100%	77
Térképrajz	60%	32%	2%	4%	1%	100%	90

Látható, hogy zömmel a két felülnézeti ábrázolásmód jelenik meg a rajzokon, a többi kategória alacsony számban jelenik meg ($\chi^2=18,52$; $df=4$; $p<0,05$). Az is látható, hogy az oldalnézeti és perspektivikus ábrázolás inkább a csak rajz feladatnál fordul elő. Mivel a legtöbb rajz a két felülnézeti ábrázolásmód valamelyikét alkalmazza, megvizsgáltuk, hogy ezek eloszlása összefügg-e a rajzoltatás instrukciójával: az együttes eloszlás szignifikáns ($\chi^2=8,89$; $df=1$; $p<0,05$), tehát mondhatjuk, hogy a csak rajz instrukciónál inkább jelennek meg oldalnézeti elemek, míg a térképrajz utasítás inkább a felülnézeti ábrázolást feszíti elő.

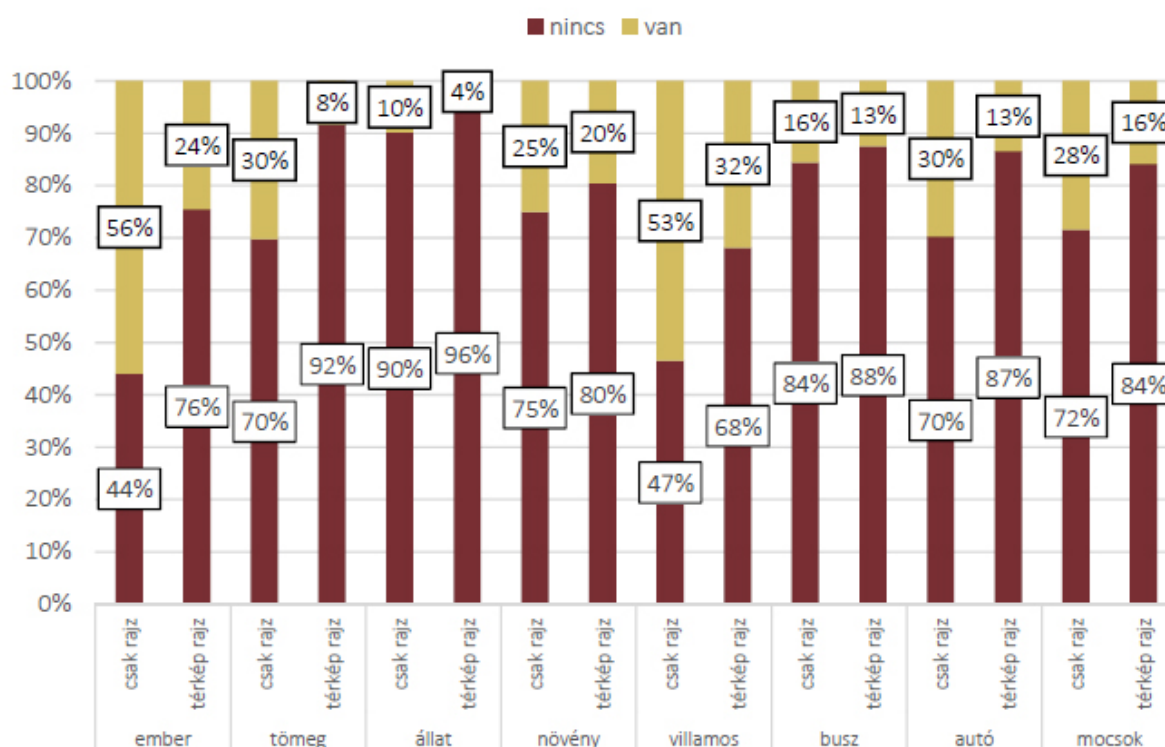
Az Oktogonról készült 174 rajz esetében 104 készült csak rajz és 70 térképrajz instrukció nyomán, ami azt jelenti, hogy a minta nem tekinthető kiegyenlítettnek, a rajzok eloszlása eltér az elvárható 50–50%-os aránytól ($\chi^2=6,64$; $df=1$; $p<0,05$). Hasonlóan az előző elemzéshez, megvizsgáltuk az instrukció hatásait. Itt is látható, hogy az instrukció befolyásolja az ábrázolásmódot: a térképrajz feladatnál elsősorban felülnézeti ábrázolásmódot választottak a vizsgálatban résztvevők, míg a csak rajz feladatban más ábrázolásmódok is gyakoribbak ($\chi^2=22,62$; $df=4$; $p<0,001$, lásd 14. táblázat). Hozzá kell tenni azonban, hogy jelentős azon rajzok száma (42 darab), amelyek kapcsán a megítélők nem tudták meghatározni, hogy melyik kifejezőmódba sorolható a kép.

14. táblázat. Térképszerűség kódok eloszlása a vizsgálati instrukciók mentén – Oktogon

Feladat	Rajz térképszerűsége					Összesen	N
	Felülnézet	Felülnézet, oldalnézeti elemekkel	Oldalnézet	Perspektivikus	Egyéb		
Csak rajz	33%	36%	9%	16%	6%	100%	80
Térképrajz	69%	6%	10%	13%	2%	100%	52

Elvárásaink szerint az instrukciók okozta különbség a nem térképszerű, mozgó-élő elemek megjelenítésében is tetten érhető. Az eredmények vegyesek (1. ábra), az állat, növény és busz elemek kivételével minden elemnél kijelenthető, hogy a csak rajz instrukciónál gyakrabban jelennek meg a rajzokon a Blaha esetében (ember: $\chi^2=18,43$; $df=1$; $p<0,001$ tömeg: $\chi^2=14,57$; $df=1$; $p<0,001$ állat: $\chi^2=2,49$; $df=1$; $p>0,05$ növény: $\chi^2=0,78$; $df=1$; $p>0,05$ villamos: $\chi^2=8,46$; $df=1$; $p<0,05$ busz: $\chi^2=0,36$; $df=1$; $p>0,05$ autó: $\chi^2=7,42$; $df=1$; $p<0,05$ mocsok: $\chi^2=4,26$; $df=1$; $p<0,05$).

1. ábra. Mozgó-élő elemek kódjainak gyakorisági eloszlása vizsgálati instrukciók szerint – Blaha Lujza tér

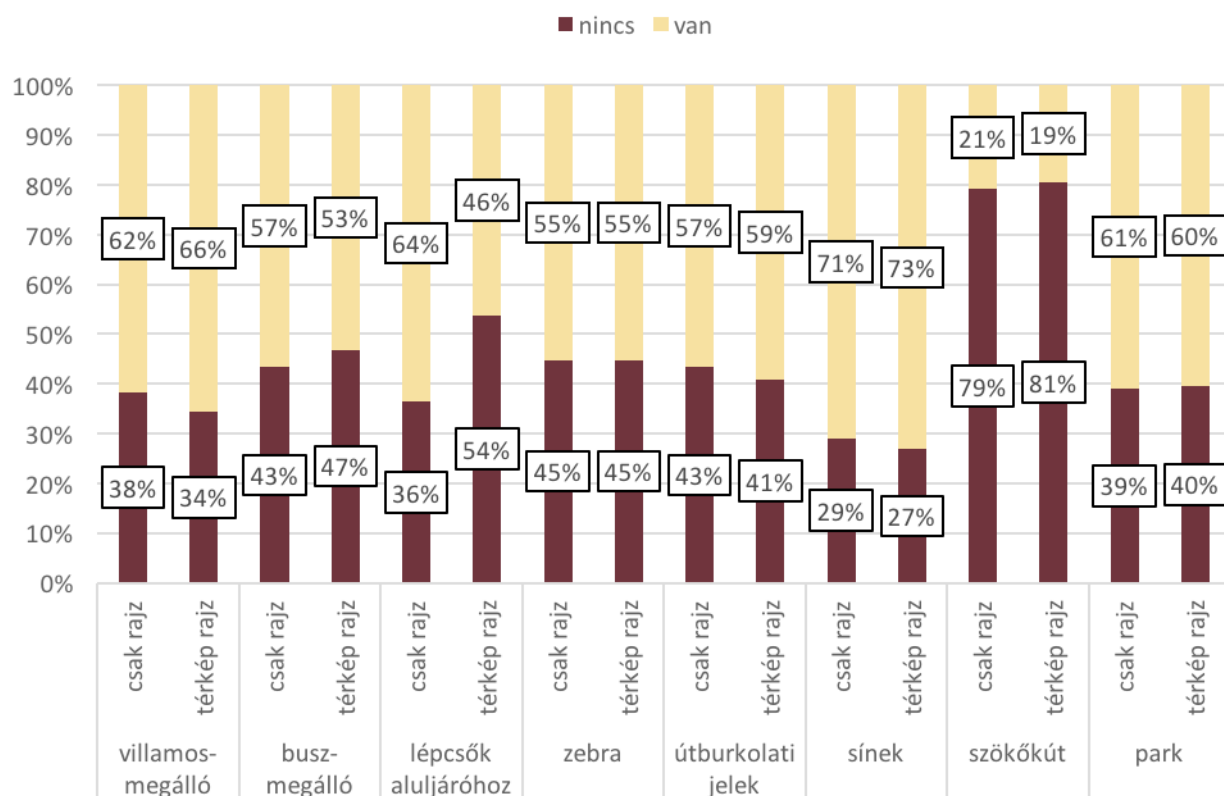

Ha ezt a gondolatmenetet folytatjuk, és megvizsgáljuk a nem mozgó, téralkotó elemeket, akkor azt látjuk, hogy az aluljáróhoz vezető lépcsők kivételével nincs szignifikáns különbség az elemek gyakoriságában (2. ábra) a két különböző instrukció mellett (*villasmegálló*: $\chi^2=0,27$; $df=1$; $p>0,05$ *buszmegálló*: $\chi^2=0,24$; $df=1$; $p>0,05$ *lépcsők az aluljáróhoz*: $\chi^2=5,35$; $df=1$; $p<0,05$ *zebra*: $\chi^2=0,00$; $df=1$; $p>0,05$ *útburkolati jelek*: $\chi^2=0,12$; $df=1$; $p>0,05$ *sínek*: $\chi^2=0,12$; $df=1$; $p>0,05$ *szökőkút*: $\chi^2=0,07$; $df=1$; $p>0,05$ *park*: $\chi^2=0,01$; $df=1$; $p>0,05$).

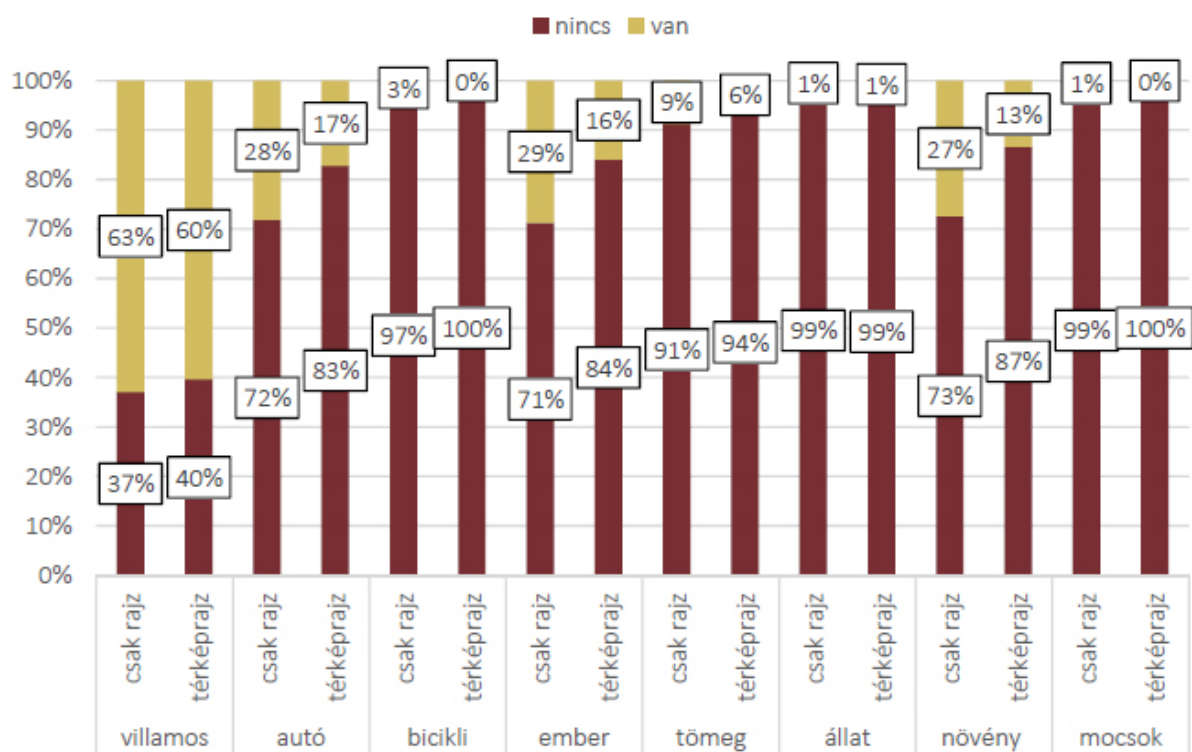
Az Oktogon esetében az élő-mozgó elemek gyakorisága (3. ábra) más képet mutat, mint a Blaha Lujza tér esetében. Egyrészt vannak elemek, amelyek – a feladattól függetlenül – alig jelennek meg (*bicikli*: $\chi^2=2,06$; $df=1$; $p>0,05$ *tömeg*: $\chi^2=0,52$; $df=1$; $p>0,05$ *állat*: $\chi^2=0,08$; $df=1$; $p>0,05$ *mocsok*: $\chi^2=0,68$; $df=1$; $p>0,05$), másrészt a *növény* elemen kívül egyik elem gyakorisága sem különbözik szignifikánsan az ábrázolásmód függvényében (*villamos*: $\chi^2=0,01$; $df=1$; $p>0,05$ *autó*: $\chi^2=2,8$; $df=1$; $p>0,05$ *ember*: $\chi^2=3,72$; $df=1$; $p>0,05$ *növény*: $\chi^2=4,51$; $df=1$; $p<0,05$). A Blahától való különbség okai részben nem a vizsgálati személyekben keresendők, hanem a két tér különbségeiben (lásd alább, az 5.3. fejezetben).

2. ábra.

Nem mozgó, téralkotó elemek kódjainak gyakorisági eloszlása vizsgálati instrukciók szerint – Blaha Lujza tér

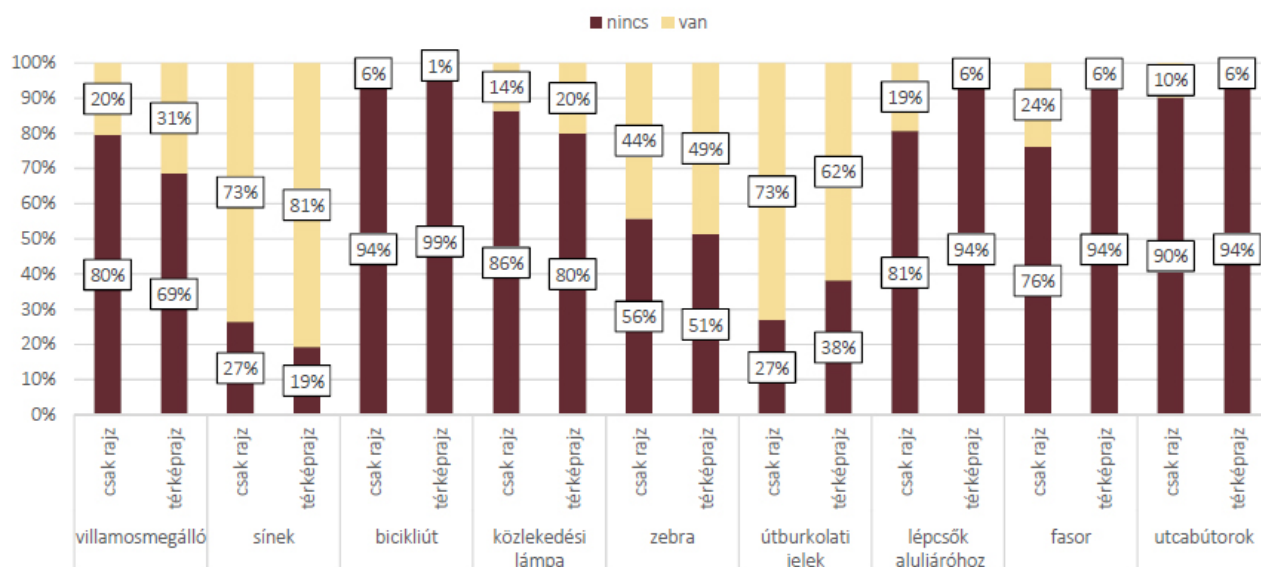
3. ábra. Mozgó-élő elemek kódjainak gyakorisági eloszlása vizsgálati instrukciók szerint – Oktogon

A statikus térelemek tekintetében – hasonlóan a Blaha Lujza térhez – azt látjuk, hogy nincs különbség az elemek gyakoriságában (*villamosmegálló*: $\chi^2=2,55$; $df=1$; $p>0,05$ *sínek*: $\chi^2=1,08$; $df=1$; $p>0,05$ *bicikliút*: $\chi^2=2,01$; $df=1$; $p>0,05$ *közlekedési lámpa*: $\chi^2=1,26$; $df=1$; $p>0,05$ *zebra*: $\chi^2=0,33$; $df=1$; $p>0,05$ *útburkolati jelek*: $\chi^2=2,37$; $df=1$; $p>0,05$ *utcabútorok*: $\chi^2=0,8$; $df=1$; $p>0,05$), kivéve az *Andrássy úti fasor* ($\chi^2=8,96$; $df=1$; $p<0,05$) és a *Kisföldalattihoz vezető lépcsők* ($\chi^2=5,94$; $df=1$; $p>0,05$) esetében (4. ábra).

4. ábra.

Nem mozgó, téralkotó elemek kódjainak gyakorisági eloszlása vizsgálati instrukciók szerint – Oktogon

Bebizonyosodott, hogy a vizsgálati instrukció hatással van az ábrázolásmódra. Azok, akik *térképrajzolás* instrukciót kaptak szignifikánsan gyakrabban választottak térképszerű ábrázolást, mint azok, akik *csak rajz* instrukciót. Tehát a feladat tényleg befolyásolja azt, hogy a mentális térkép milyen információkat tesz hozzáférhetővé. Hozzá kell tenni, hogy mindkét instrukció mellett nagyon gyakori volt a térképszerű megjelenítés: úgy véljük, hogy ennek oka lehet az is, hogy az oktatás arra nevel, hogy a környezetünket áttekinteni, erről kommunikálni, információkat megjeleníteni a térképábrázolással lehet – ez is egyértelműen mutatja, hogy a kultúra is befolyásolja a téri reprezentációkat, a mentális térképet (lásd Düll 2017, Düll et al. 2018).

Az élő-mozgó elemeket illetően a két vizsgálat nem ugyanarra az eredményre vezetett. Míg a Blahánál mondhatjuk, hogy a *csak rajz* instrukció jobban „előhívta” ezek megjelenítését, mint a *térképrajz* instrukció, addig az Oktogon esetében ez nem igaz. Az Oktogon rajzoknál egyedül a *növény* előfordulásában volt szignifikáns különbség, de hozzá kell tenni, hogy viszonylag sok, 12 darab olyan rajz volt, ahol a kódolók ítéletei alapján nem lehetett eldönteni, hogy ez az elem szerepel-e vagy sem a rajzon. Hogy mi a különbség oka, azt további vizsgálatokkal lehetne tisztázni. A statikus elemeknél – elvárásainknak megfelelően – nem volt különbség a két instrukció között egyik tér esetén sem, vagyis a terekhez tartozó „térképszerű” elemek egyforma arányban jelentek meg.

6.3. A két tér összehasonlító vizsgálata¹⁸

A két tér összehasonlító elemzéséhez azokat a szempontokat (*Elemek és Ábrázolásmód*) vettük figyelembe, amelyek egyeznek a két téren. A két vizsgálatból kialakított összevont minta tehát 363 rajzot tartalmaz. A minta eloszlása a terek tekintetében 50–50%-nak tekinthető ($\chi^2=0,62$; $df=1$; $p>0,05$), nincs különbség az azonosítható/nem azonosítható rajzok arányában sem ($\chi^2=1,31$; $df=1$; $p>0,05$).

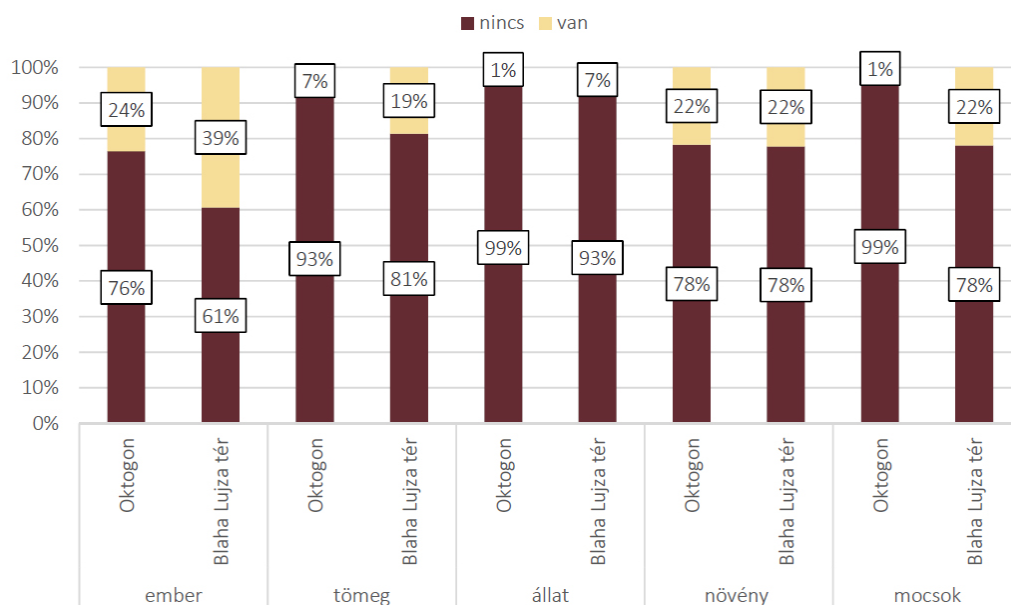
Az *Ábrázolásmód* kategóriákból az *Érzelmi töltet* szempont szerint vizsgáltuk a két teret (15. táblázat). Mindkét tér kapcsán nagyon egyértelmű a *semleges* viszonyulást tükröző rajzok többsége, e szempont mentén nincs különbség a két tér ábrázolásában ($\chi^2=3,07$; $df=2$; $p>0,05$).

15. táblázat. *Érzelmi töltet kódok gyakorisági eloszlása a két tér rajzain*

Tér	Érzelmi töltet			Összesen	N
	Pozitív	Semleges	Negatív		
Oktogon	5%	93%	1%	100%	169
Blaha Lujza tér	2%	96%	2%	100%	162

Az elemeket illetően azokat a szempontokat hasonlítottuk össze, amelyek összekapcsolódnak a téren tapasztalt kellemetlenségekkel (5. ábra). A *növény* elem kivételével ($\chi^2=0,02$; $df=1$; $p>0,05$) mindegyik elem szignifikánsan gyakoribb a Blaha Lujza tér ábrázolásain (*ember*: $\chi^2=10,04$; $df=1$; $p<0,05$ *tömeg*: $\chi^2=9,63$; $df=1$; $p<0,05$ *állat*: $\chi^2=7,51$; $df=1$; $p<0,05$ *mocsok*: $\chi^2=39,52$; $df=1$; $p<0,001$).

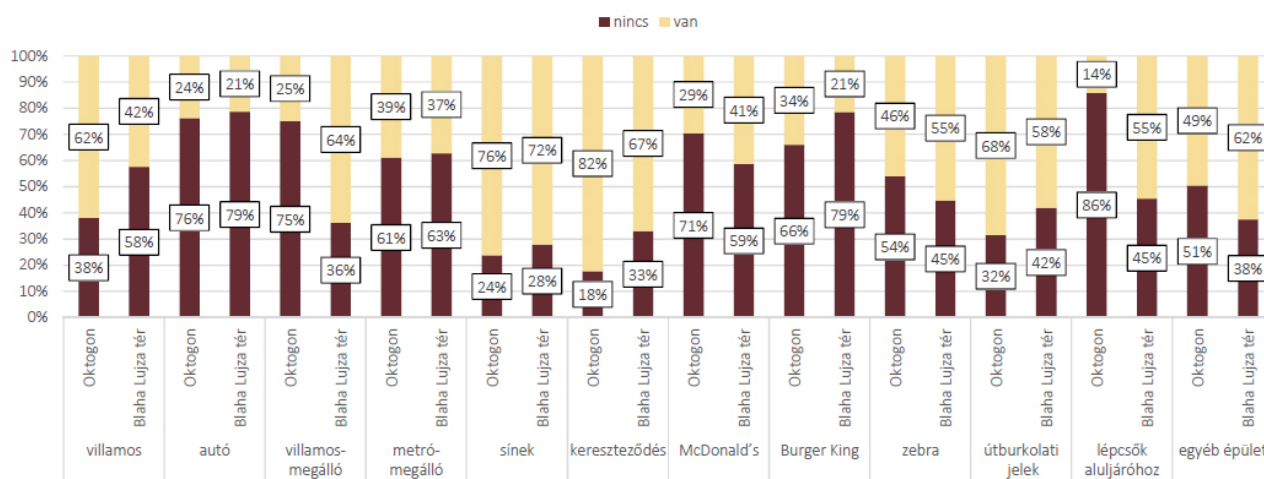
5. ábra. *Városi zavaró elemek kódjainak eloszlási gyakorisága a két tér rajzain*

¹⁸ Az összehasonlításnál figyelembe kell venni, hogy ez két külön vizsgálat, így sem a vizsgálat időpontja, sem a résztvevők nem azonosak. Feltételezhető, hogy egy „rendes” összehasonlítás (azaz egy időpontban rajzolják le mindkét teret a résztvevők) más eredményekre vezetne, hiszen a vizsgálati személyek számára is támpontokat adna az ábrázoláshoz az, hogy egymáshoz képest milyennek látják a két teret.

A gondolatmenetünknek megfelelően megvizsgáltuk egyéb elemek gyakoriságát is (6. ábra). A Blaha Lujza tér ábrázolásain szignifikánsan gyakoribbak a *villamosmegálló* ($\chi^2=51,4$; $df=1$; $p<0,001$), *McDonald's* ($\chi^2=5,44$; $df=1$; $p<0,05$), *lépcsők az aluljáróhoz* ($\chi^2=62,92$; $df=1$; $p<0,001$) és *egyéb épület* ($\chi^2=5,9$; $df=1$; $p<0,05$) elemek; az Oktogon rajzokon a *villamos* ($\chi^2=12,26$; $df=1$; $p<0,001$), *kereszteződés* ($\chi^2=10,77$; $df=1$; $p<0,001$), *Burger King* ($\chi^2=7,1$; $df=1$; $p<0,05$) és *útburkolati jelek* ($\chi^2=4,17$; $df=1$; $p<0,05$). Nincs különbség a két térről készült rajzokon az *autó* ($\chi^2=0,3$; $df=1$; $p>0,05$), *metrómegálló* ($\chi^2=0,1$; $df=1$; $p>0,05$), *sínek* ($\chi^2=0,75$; $df=1$; $p>0,05$), *zebra* ($\chi^2=3,04$; $df=1$; $p>0,05$) elemek tekintetében.

6. ábra. Általános városi elemek kódjainak gyakorisági eloszlása a két tér rajzain

Előzetes feltételezésünk az volt, hogy a Blaha Lujza tér ábrázolásai negatívabb viszonyulást fognak tükrözni a résztvevők részéről, mint az Oktogon rajzai. Ez a feltevésünk nem igazolódott, a rajzok kevésbé árulkodnak érzelmi vonatkozásokról. Másképpen fogalmazva: a tartomelemzés során nem tudtunk olyan jellegzetességet definiálni, amely alapján ezeket az érzelmi viszonyulásokat részletesebben, pontosabban meg tudtuk volna határozni. Érdekes viszont, hogy vannak olyan elemei a rajzoknak, amelyekben szignifikáns eltérés mutatkozik a két tér között. Egyöntetűen a Blaha rajzokon gyakoribb az *ember*, *tömeg*, *állat* és *mocsok* megjelenítése. Ezen elemek mind zavaró, frusztráló jelenségekre utalnak (Brózik–Düll 2015): a tömeg, a zsúfoltság sok konfliktus okozója a városban, a galambok, kutyák (és ürülékük) sok ember számára visszataszítóak, míg a rendezetlenség, a karbantartottság hiánya, a rendzavaró viselkedések (szemetelés, italozás stb.) szintén zavaróak, sokszor félelemkeltőek lehetnek. Ez az eredmény erősíti azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy míg az Oktogon egy „eseménytelen” köztér (vagyis *rendezett*), addig a Blaha Lujza tér problémás (vagyis *rendezetlen*). Érdekes ez az eredmény annak fényében, hogy valójában például az autóforgalom, vagy a tömeg jelenléte nem igazán különbözik a két téren. Természetesen az eredmények a terek közötti valódi eltérésekre is utalnak: például a Burger King az Oktogonon központi elem, míg a Blahán nem esik a legforgalmasabb gyalogos útvonalba, vagyis valóban kevésbé észlelhető.

7. ÖSSZEGZÉS

Először a tartalomelemzéssel kapcsolatos tapasztalatokat összegezzük. Összességében megállapítható, hogy a független kódolók közötti egyetértés megfelelően magas arányú (Blaha Lujza térnél 96%, Oktogonnál 98,3%), vagyis egyrészt a kódrendszer alkalmazható (kevés olyan rajz/szempont volt, amely kiesett az elemzésből), másrészt a kódolás után összesített és véglegesített információk az egyes rajzokat illetően megbízhatóak (tényleg azt és úgy ábrázolja a rajz, ahogyan az az adatokon látszik). Hozzá kell tennünk, hogy természetesen a kódolás adatvesztés is: a teljes kvalitatív információ nem vihető át kódokkal. Sőt, miután az általunk alkalmazott módszertanban nem szerepelt a rajzokkal kapcsolatban interjú a vizsgálati személyekkel, valójában hordoz bizonytalanságokat az, hogy a rajzon mit hogyan értelmezzünk. Jó példa erre a *tömeg*, amit frusztráló városi jelenséggént kezelünk¹⁹, viszont egyáltalán nem biztos, hogy az egyes rajzokon a rajzoló is ezzel a céllal, konnotációval rajzolták (bár valószínűsíthető – lásd 6.3. rész). Kiegészítésül, további vizsgálati lehetőségként meg kell jegyeznünk, hogy a rajz téri információi ebben a fajta feldolgozásban korlátozottan jelennek meg. További lehetőség lenne az elemzésben az egyes rajzolt elemek rajzlapon való elhelyezkedésének elemzése (pl. *ember* vagy *tömeg* hol jelenik meg a rajzon, *villamosmegállóban* vagy *zebrán* stb.)

Az egyes *Térrel kapcsolatos elemek* gyakoriságai alapján egyértelműnek tűnik, hogy a rajzok az egyes terekkel kapcsolatos használatot legalább annyira tükrözik, mint önmagában a téri elemek elrendezését. Mindkét tér esetében a gyalogos és tömegközlekedéssel kapcsolatos elemek, illetve a gyorséttermek azok, amelyek gyakran feltűnnek a rajzokon. Ez tükrözheti a résztvevők (felsőoktatásban tanulók) térhasználatát, ami alátámasztja, hogy valóban a használaton keresztül viszonyulnak a térhez.²⁰ Azt is említettük, hogy a két tér nagy forgalmú, a budapesti hétköznapiakban elsősorban közlekedési céllal használt terek. Vagyis ez is azt erősíti, hogy a tér „kiemelkedő” tulajdonságai nem véletlenül a közlekedéssel kapcsolatos térelemek. Felvethető a kérdés, hogy a feladat által kijelölt térre vonatkozóan specifikus elemeket, információt nem hordozó rajzokat hogyan értelmezzük: valóban nem tudja felidézni az adott teret a vizsgálati személy (és ezért lerajzolni sem tudja) vagy esetleg más oka van annak, hogy nem jelennek meg a tér specifikus azonosító elemei, elrendezése? A kérdésre ez alapján a vizsgálat alapján nem lehet határozott választ adni, az egyes rajzok eléggé különbözhetnek ebben a tekintetben. Valójában viszont adódik egy módszertani megfontolás ebben a kérdésben. Ha az instrukcióban elhangzik, hogy a Blaha Lujza tér / az Oktogon lerajzolása a feladat, akkor az értékelésnél egyértelműnek vehető, hogy a vizsgálati személy a rajzot e tér képeinek szánta. Vagyis arra hajlunk, hogy a vizsgálati személy számára releváns információk kerültek a rajzra (például miért ne lenne elképzelhető, hogy valaki számára az Oktogon jelentése mondjuk egy villamosmegálló). Utaltunk rá, hogy a mentális térkép funkciója a tájékozódás. Ha az elemlistákat vizsgáljuk, látható, hogy a térre nem specifikus információk elsősorban a közlekedéshez kapcsolódnak, vagyis éppen a hatékony tájékozódást szolgálják (hiszen a közlekedési csomópontokkal kapcsolatos releváns információk jelennek meg). Ezzel együtt ezt a kérdést nem lehet biztosan megválaszolni. Esetleg utólagos interjúkkal lehetett volna tisztázni, hogy valóban az adott tér jelent-e meg a vizsgálati személy gondolataiban, amelyet aztán megpróbált rajzban kifejezni.

¹⁹ Vagyis a rendezett–rendezetlen minőséghez kapcsoljuk.

²⁰ Érdemes lenne megvizsgálni más térhasználói csoportokkal (pl. autósokkal vagy fogyatékkal élő emberekkel) is ezeket a városi tereket. A gyorséttermek megjelenése szintén köthető vizsgálatunk egyetemista mintájához, illetve akár utalhat arra a sajátos jelenségre, hogy mivel Budapesten kevés a köztéri illemhely, az emberek a gyorséttermekbe szaladnak be, ha WC-t keresnek.

A *Térrel kapcsolatos elemek* listáit nézve az is feltűnő, hogy a rajzokon olyan elemek is szerepelnek, amelyek szerves részei egy városi térnek (pl. gyalogosátkelő /zebra/, galambok /állat/, szemét /mocsok/ stb.), „hagyományosan” mégsem kerülnek a mentális térképezéssel foglalkozó kutatások látóterébe. Úgy véljük, hogy ez egyértelműen a lépték megválasztásának kérdésével függ össze. Az, hogy milyennek mutatja a mentális térképezéses vizsgálat a települési környezetet, nagyban függ a kutatás kérdésfelvetésétől, amely pedig befolyásolja azt, hogy milyen feladatot, instrukciót kapnak a vizsgálati személyek. Az eredmények fényében fontosnak tartjuk azt hangsúlyozni, hogy a mentális térkép információi nagyon komplexek a térrel kapcsolatban, ugyanolyan lényeges részei ezek a jellegzetességek, mint az épített környezet elemei vagy a környezet téri elrendezése, konfigurációja. Mivel a mentális térkép a mindennapi cselekvések megtervezésének és kivitelezésének irányításának fontos komponense, világos, hogy ezek az információk (pl. hol kell kéregetők jelenlétére számítani, hol lehet átmenni az úttesten stb.) ugyanolyan fontosak (pl. útvonal választásakor).

Az elméleti bevezetőben hangsúlyoztuk, hogy a környezet azonnali érzelmi választ vált ki, amely befolyásolja a mentális térképben rögzített információkat – így segít az eligazodásban. Az általunk bemutatott mentális térképezés eljárás során nem tudtunk a rajzokon olyan markáns sajátosságokat azonosítani, amelyek tükröznék az érzelmi viszonyulást egyes terekhez. Elképzelhető, hogy más instrukcióval ezt hangsúlyosabbá lehet tenni, de az is lehetséges, hogy a mentális térképezés rajzoltatásos módszereivel ez nem ragadható meg. Ennek eldöntésére további vizsgálatokra van szükség. Viszont sokatmondó, hogy a rajzokon (elsősorban a Blaha Lujza tér kapcsán) megjelennek azok a városi tényezők, amelyekről más kutatásokból tudjuk, hogy zavaróak, olykor félelmet váltanak ki: kosz, tömeg, hajléktalanok/kéregetők/részek stb. Ez alapján mégiscsak következtethetünk arra, hogy milyen érzések kapcsolódhatnak az adott térhez a vizsgálati személyekben.

Kutatásunk tapasztalatai alapján tehát egyértelműen állíthatjuk, hogy a vizsgálat keretei (a választott városi lépték és az instrukció) befolyásolják a mentális térképezés eredményét. A rajzok elemzésének módszertana (a tartalomelemzés gondos elvégzése és dokumentálása, illetve független kódolók bevonása) szintén erősen befolyásolja az értelmezést. Hangsúlyozni szeretnénk tehát az általunk felvázolt kutatómódszertani dilemmák fontosságát. Ezek a megfontolások természetesen nem lehetnek függetlenek a vizsgálat tárgyától. Láthattuk, hogy a mentális térkép összetett biológiai-pszichológiai-társadalmi mechanizmus, amelyet egyaránt alakítanak intrapszichés és társas-kulturális folyamatok (erősen meghatározó evolúciós háttéren), és amelyek megvannak a saját törvényszerűségei. Végül soron a téri orientáció, a tájékozódás a környezet használatának alapját jelenti: a térhez kapcsolódó minőségek, a személyes jelentés fontos támpontok az eligazodásban. Ez nem pusztán a téri kialakításhoz kapcsolódik, hanem az adott környezeti feltételek melletti térhasználathoz, viselkedéshez is. A környezetpszichológiai szemlélet éppen ezért lehet hasznos a városi terek működésének kutatásában: a környezet és viselkedés kapcsolatát segít megérteni, ezáltal feltárni az emberek különböző terekhez való viszonyulásait.

HIVATKOZÁSOK

- Appleton, J. (1975) *The experience of landscape*. London: Wiley.
- Bereczkei T. (2003) *Evolúciós pszichológia*. Budapest: Osiris.
- Brózik P. – Keszei B. – Düll A. (2016) Mental maps revealing inhabitants' attitudes toward their cultural heritage? Methodological considerations in a fieldwork. In *The human being at home, work and leisure. Sustainable use and development of indoor and outdoor spaces in late modern everyday life*. IAPS Conference. Lund, Sweden, 152–153.
- Brózik P. – Keszei B. – S. Siklósi Zs. – Düll A. (2014) The influence of the research frame and the task on mental map drawings. In: Transitions to sustainable societies: Designing research and policies for changing lifestyles and communities. IAPS onference. Timisoara, Romania. Elérhető: <https://iaps.architecture.net/doc/oai-iaps-id-iaps-23-2014-354> [Letöltve: 2018-03-30].
- Brózik P. – Düll A. (2015) Nagyváros-üzemmód. A városi környezet szuggesztív hatásainak környezetpszichológiai elemzése. In Düll A. – Varga K. (szerk.) *Rábeszélőtér. A szuggesztív kommunikáció környezetpszichológiája*. Budapest: L'Harmattan, 33–46.
- Cséfalvai, Z. (1990) *Térképek a fejünkben*. Budapest: Akadémiai.
- Cséfalvai, Z. (1994) *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Budapest: Ikva Kft.
- Düll A. (2002) Ember és környezet affektív kapcsolata: a helykötődés. *Alkalmazott Pszichológia*, 4 (2), 49–65.
- Düll A. (2007) A környezet hatása a tanulási folyamatokra: környezet és alkalmazkodás. In Csépe V. – Győri M. – Ragó A. (szerk.) *Általános pszichológia 2. (Tanulás – emlékezés – tudás)*. Budapest: Osiris, 111–153.
- Düll A. (2009a) *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.
- Düll A. (2009b) Helyek és dolgok. In Düll A. (szerk.) *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan, 101–120
- Düll A. (2009c) Az otthon környezetpszichológiája. In Düll A. (szerk.) *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan, 157–169.
- Düll A. (2014) A város a környezetpszichológiában. In Düll A. – Izsák É. (szerk.) *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. Budapest: L'Harmattan, 159–177.
- Düll, A. (2017). *Épített környezet és pszichológia. A lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálatai*. Budapest: MTA doktori értekezés.
- Düll A. – Somogyi K. – Hülber A. – Brózik P. – Szabó J. (2018) A szociofizikai önállóság első színtere: építészhallgatók és térlaikus egyetemi hallgatók mentális térképábrázolásainak összehasonlítása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 73(1/6), 83–110. <http://dx.doi.org/10.1556/0016.2018.73.1.6>
- Dusek T. (2004) A területi elemzések alapjai. Regionális Tudományi Tanulmányok 10. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék: MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Elérhető: http://geogr.elte.hu/REF/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_10/REF_10_tartalom.htm [Letöltve: 2018. 03. 30.].
- Gál, V. (2007) Mentális térképek elméletben és gyakorlatban. *Területfejlesztés és Innováció*, 1(1), 17–22.
- Gehl, J. (2014) *Élhető városok*. Budapest: Terc.
- Heft, H. (2013) Environment, cognition, and culture: Reconsidering the cognitive map. *Journal of Environmental Psychology*, 33, 14–25. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2012.09.002>
- Herman, J. F. – Miller, B. S. – Shiraki, J. H. (1987) The influence of affective associations on the development of cognitive maps of large environments. *Journal of Environmental Psychology*, 7(2), 89–98. [http://dx.doi.org/10.1016/s0272-4944\(87\)80019-1](http://dx.doi.org/10.1016/s0272-4944(87)80019-1)
- Istomin, K. V. – Dwyer, M. J. (2009) Finding the Way. A Critical Discussion of Anthropological Theories of Human Spatial Orientation with Reference to Reindeer Herders of Northeastern Europe and Western Siberia. *Current Anthropology*, 50 (1), 29–49. <http://dx.doi.org/10.1086/595624>
- Izsák É. – Düll A. (2014) Városi „térfordulatok” – a város interdiszciplináris megközelítése. In Düll A. – Izsák É. (szerk.) *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. Budapest: L'Harmattan, 69–78.
- Kállai J. (2004) *A téri tájékozódás és a szorongás*. Budapest: Janus/Gondolat Kiadói Kör.
- Kaplan, S. (1982) Where cognition and affect meet: A theoretical analysis of preference. In Bart, P. – Chen, I. – Francescato, G. (Eds.) *Knowledge for design*. Washington: EDRA, 183–188.
- Kaplan, S. (1987) Aesthetics, affect and cognition: Environmental Preference from an evolutionary perspective. *Environment and Behavior*, 19, 3–32. <http://dx.doi.org/10.1177/0013916587191001>
- Keszei B. – S. Siklósi Zs. – Brózik P. – Düll A. (2013) A kognitív keret szerepe a mentális térképezésben. In Kővágó P. – Vass Z. – Vargha A. (szerk.) *II. Országos Alkalmazott Pszichológiai PhD Hallgatói Konferencia: Előadás kivonatok*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE), 1–10. Elérhető: http://www.kre.hu/ebook/dmdocuments/ii_orzagos_alkalmazott_pszichologiai_phd_

hallgatoi_konferencia/chap_17.html [Letöltve: 2018-03-30].

Kropff, E. – Carmichael, J. E. – Moser, M.-B. – Moser, E. I. (2015). Speed cells in the medial entorhinal cortex. *Nature*, 523, 419–424. <https://doi.org/10.1038/nature14622>

Letenyi L. (2005) *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. Budapest: L'Harmattan.

Lynch, K. (1960) *The Image of the City*. Cambridge: MIT Press

Mag V. (2014) A mentális tér sajátosságai, kihívásai és problémái (Kortárs térelméletek jellemzői). *Erdélyi Múzeum*, 2014, 76 (3).

Mester T. (2007) Mentális térképezés. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 296–316.

Moser, E. I. – Kropff, E. – Moser, M.-B. (2008) Place cells, grid cells, and the brain's spatial representation system. *Annual Review of Neuroscience*, 31, 69–89. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.neuro.31.061307.090723>

Neisser, U. (1984) *Megismerés és valóság*. Budapest: Gondolat.

Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban (Bevezetés a regionális tudományba)*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

O'Keefe, J. – Nadel, L. (1978) *The hippocampus as a cognitive map*. Oxford: Clarendon Press.

Shumaker, S. – Taylor, R. (1983) Toward a clarification of people–place relationships: A model of attachment to place. In Feimer, N. R. – Geller, S. E. (Eds.) *Environmental psychology: Directions and perspectives*. New York: Praeger, 219–251.

Szokolszky, Á. – Kádár E. (1999) James J. Gibson ökológiai pszichológiája. *Pszichológia*, (19) 2, 245–285.

Szokolszky, Á. (2004) *Kutatómunka a pszichológiában. Metodológia, módszerek, gyakorlat*. Budapest: Osiris.

Szokolszky, Á. – Düll, A. (2006) Környezet – pszichológia. Egy ökológiai rendszerszemléletű szintézis körvonalai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, (61) 1, 9–34.

Tversky, B. (1993) Cognitive maps, cognitive collages, and spatial mental models. In Frank, A. U. – Campari, I. (Eds.) *Spatial information theory: A theoretical basis for GIS*. New York/Berlin: Springer, 14–24.

Vich, G. – Marquet, O. – Miralles-Guasch, C. (2018) The scales of the metropolis: Exploring cognitive maps using a qualitative approach based on SoftGIS software. *Geoforum*, 88, 49–56. <http://dx.doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.11.009>

GYŐRI ÁGNES – CZAKÓ ÁGNES¹

„FIGYELNI KELL A PIACOT, EZ A KULCSA AZ EGÉSZNEK...”

Szociográfia a magyar kis- és közepes vállalkozások helyzetéről, 2017²

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.1.48

ABSZTRAKT

Gazdaságszociológiai elemző leírásunk szociografikus eszközökkel mutatja be, hogy a Közép-Dunántúlon és Közép-Magyarországon működő kis- és közepes vállalkozások (kkv-k) tulajdonosai és vezetői fókuszcsoportos beszélgetésekben hogyan érzékelik és értékelik a gazdasági-társadalmi környezet változásait 2017-ben. A vállalkozás maga innovációra törekvő működés, a piaci versenyben való megmérettetés és helytállás – melyhez tisztességes feltételek és átlátható viszonyok szükségesek, amit az opportunizmus gyakran felülír. A címben kiemelt triviális állítás éppen azt fejezi ki, hogy a kérdezett tapasztalt vállalkozók milyen tudással és igyekezettel képesek a gazdaság jelenlegi körülményeit értelmezni és piaci pozíciójukat erősíteni a vállalkozói lét lényegét jelentő újítások révén. Ez a kvalitatív kutatás kiegészíti a mostanában gyakran készített kérdőíves vizsgálatok, kvantitatív elemzések eredményeit azáltal, hogy a leírásban a tematikusan elkülönített problémák mögé láthatunk: a leegyszerűsítő kvantitatív adatok tényei mögött megjelennek az ökonómia szubsztantív elemei, például hogy miként növelhető a hazai kkv-k versenyképessége, vagy hogy melyek az innovációt ösztönző, illetve akadályozó tényezők. Szociográfiánk bemutatja, hogy 2017 nyarán a kkv-tulajdonosok szerint milyen hazai kockázati körkép rajzolódik ki a magyar gazdaság paternalista kapcsolatokon alapuló bizalmi viszonyai között, kiderül, milyen eszközök, stratégiák alkalmazása segíti a kisvállalkozásokat a kockázatcsökkentésben, a túlélésben.

Kulcsszavak: kis- és közepes vállalkozások, versenyképesség, innováció, gazdasági-szabályozási környezet

1 Győri Ágnes PhD, tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, és Budapesti Corvinus Egyetem. Czakó Ágnes CSc, egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem.

2 A tanulmány a Széchenyi 2020 program EFOP-3.6.1-16-2016-00013 *Intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztések a Budapesti Corvinus Egyetem székesfehérvári Campusán* című Európai Unió projekt keretében készült. A szerzők ezúton mondanak köszönetet a fókuszcsoportos interjúkon részt vevő kkv-tulajdonosoknak és vezetőiknek, hogy vállalták a vizsgálatban való részvételt, és segítették kutatómunkánkat.

ABSTRACT

“KEEPING AN EYE ON THE MARKET IS KEY TO THE WHOLE THING...”

Sociography on the situation of Hungarian small and medium-size enterprises, 2017

This economic-sociological analysis uses sociographical methods to demonstrate how the owners and the managers of small and medium-sized enterprises (SMEs) operating in Central Transdanubia and Central Hungary perceived and evaluated the changes of the economic and social environment in focus group interviews conducted in 2017. Enterprises strive to base their operations on innovation, to be tested and hold their own in competition, but whereas this would require fair conditions, opportunism often prevails. The trivial statement highlighted in the title, in fact, expresses the knowledge and effort through which experienced entrepreneurs we interviewed are able to interpret the current economic conditions and strengthen their market position owing to the innovations that represent entrepreneurship itself. This qualitative piece of research complements the findings of numerous recent questionnaire-based surveys and quantitative analyses by providing a thematic description of what lies behind the problems. The substantive elements of the economy underlying the simplifying quantitative data become visible, such as how the competitiveness of Hungarian SMEs could be increased as well as the factors stimulating or stifling innovation. This sociography identifies the risks, as seen in the summer of 2017 by SME owners, inherent in the relationships of trust resting on paternalistic or reciprocal connections. It also presents the tools and strategies that small enterprises can deploy to help them reduce risks and survive.

Keywords: SMEs, competitiveness, innovation, economic-regulatory environment

„FIGYELNI KELL A PIACOT, EZ A KULCSA AZ EGÉSZNEK...”

Szociográfia a magyar kis- és közepes vállalkozások helyzetéről, 2017

BEVEZETÉS

Dolgozatunkban a kis- és közepes vállalkozók körében felvett csoportos interjúk tükrében azt kívánjuk bemutatni, hogy a magyarországi kapitalizmus már kiépült rendszerében milyen folyamatos kihívásoknak kell megfelelniük. Vajon a szó eredeti értelmében vállalkozók-e – újtó, kreatív, erőteljes elkötelezettséggel élenjárók –, vagy többé-kevésbé rutinszerű ügyeket menedzselő vezetők, még ha tulajdonosok is valamelyik cégben. A beszélgetésekből a kérdezettek világlátása, attitűdjeik és megküzdéseik nyomán kirajzolódik, megfelelnek-e az elméleti közgazdászok, szociológusok által rájuk osztott „korunk hőse”³ szerepelvárásnak. *„A 2007 végén kezdődött és következményeiben máig ható nagy recesszió utáni lassú és eddig inkább kiábrándító gazdasági talpra állás is erősíti a vállalkozói szerephez fűződő, olykor már-már misztikus hitet, hiszen most is tőlük várja sok közgazdász, politikus és a közvélemény a hosszú távú gazdasági növekedés beindítását, az új munkahelyek teremtését, a stagnálás fenyegető veszélyének elhárítását. »A vállalkozó korunk hőse. A politikusok klónozni akarják őket, a népszerű tv-sorozatok dicsőítik őket, az iskolai tankönyvek ünneplik őket.« Valaha, amikor az Economist blogjának szerzője Oxfordban tanult, »ez a szó piszkosnak számított, ma viszont a Vállalkozók Társasága az egyetem egyik legnépszerűbb klubja.« (What exactly is..., 2014)”* – írja és idézi Madarász (2014: 4).

A PIACI KAPITALIZMUS ÉS A VÁLLALKOZÓ

A gazdaságszociológia és a közgazdasági elméletek szerint a kapitalizmus hajtóereje maga a vállalkozás és a vállalkozó (Kornai 2010), mert a gazdasági növekedés és a piaci verseny a vállalkozói megújulási törekvés révén következik be. Mert a vállalkozó az, aki új erőforrás- és tudáskombinációkat alkalmaz a mindenkori kihívások megoldására, és képes ezeket a többi aktorral is elfogadtatni (akár fogyasztó, akár versenytárs). Tevékenysége a piac gazdasági működésétől elválaszthatatlan, az örök verseny örökös szereplője, mindig volt és mindig lesz ott, ahol a piaci csere bármilyen kis gazdasági szegmensben felbukkan: az ókori városok vagy feudális fejedelemségek helyi piacain, a szocialista gazdaság államilag nem ellenőrzött színterein és a szabad (árszabályzó) fejlett piaci kapitalizmusokban. És ennek soha nincs vége, mert a változás, akár konstruktív, akár destruktív, szintén örök. Ugyanígy, a piaci verseny is állandó, folyamatos, és az ezáltal meglendülő innováció újabb és újabb megoldásokat inspirál.

Madarász (2014) lebilincselő vállalkozófogalom-feltáró dolgozatából kiderül, miért az unos-untalan idézett schumpeteri ismérvekre hivatkozik az (innovatív) vállalkozóval foglalkozó tengernyi írás az egyetemi be-

3 „A ‘Korunk hőse’ természetesen ironikus cím. Ez a hős egyáltalán nem hős, még csak nem is bátor. A kor ifjúságának léhaságáról, tévedéseiről, álnokságairól van szó ebben a rendkívül érdekes elbeszélésfüzétben.” – írja Hegedüs Géza M. J. Lermontov elbeszéléskötetéről, mely „a realizmus első orosz remekműve”. Forrás: <http://www.literatura.hu/irok/romantik/lermontov.htm>

adandóktól az akadémiai értekezésekig. Bár Cantillon már 1755-ben, jóval halála után megjelent művében szerepel a vállalkozás mint gazdasági működés lényege – ő a *végtelen bizonytalanságot és kockázatot* tartotta legjellemzőbbnek –, és pár évtizeddel később Say a vállalkozói viselkedést az *iparkodás tudásával (talent industriel)* azonosította, mégis Schumpeter (1910 és 1926 közötti írásai alapján) került be a vállalkozás-ügyi társadalomtudományi kánonba azzal, hogy szembeállította a gazdasági statikát és dinamikát, kiemelve, hogy a fejlődés nem más, mint az egyensúly megzavarása. „A gazdasági fejlődés lényege az, hogy az eddig meghatározott statikus módon alkalmazott termelőeszközöket kivonják innen, és új célok szolgálatába állítják. Ezt nevezzük az új kombinációk megvalósításának. Ezek az új kombinációk nem maguktól érvényesülnek mint a statika megszokott kombinációi, hanem olyan intelligenciát és energiát igényelnek, amivel a gazdasági alanyoknak csak egy kisebbsége rendelkezik. Az új kombinációk megvalósítása a vállalkozó alapvető funkciója” (Schumpeter 1910: 284, idézi Madarász 2014: 5).

Majdnem 100 év elteltével az innovációk *hálózati és rendszerszerű* konceptualizálása nem áll távol a schumpeteri dinamikus szemlélettől. Az új tudástartalmak kitermelése, a már korábban létezők differenciált kombinálása, azaz „a technológiai változás tisztán evolúciós folyamat: az innovációs generátor mindaddig nem áll meg, amíg meg nem alkotja a korábbihoz képest ’felsőbbrendű’ entitásokat” (Edquist–Hommen 1999: 68. idézi Csizmadia 2004).

Az innováció-kutatók és az újítási versenyt intézmények által tudatosan ösztönözni kívánó gazdaságpolitikusok hallgatólagos kiindulópontja az, amit Schumpeter is észrevett, nevezetesen: a „tettek embere” kreativitását és a spontaneitást a 20. században felülírja a kiszámíthatóság. „[... A]z innováció rutinná válik, a technikai haladást a képzett specialisták csoportmunkája valósítja meg, ami előre jelezhető formában hozza létre az igényelt eredményt. A hajdani kereskedelmi kalandok romantikája gyorsan kopik el, mert oly sok mindent lehet szigorúan kiszámítani, amihez valaha zseniális ötlet kellett” (Schumpeter 1942: 132) – idézzük Madarász (2014: 4) írását.

A mai globális versenyben ezért kutatják az innováció- és tudástermelés természetét, az áramlás mechanizmusait és modelljeit, és keresik a sikeres együttműködési mintázatokat és azok magyarázatát. Sémák, metaforikus modellek, folyamatábrák sokasága illusztrálja az innováció-jelenség összetettségét – Farkas János szavaival – az „ötlettől a megvalósulásig” (Farkas 1974). Az egyik ilyen pragmatikus modell a *Triple Helix modell*, mely három szervezettípus, a tudást termelő és terjesztő *egyetem*, a stratégiai alap- és alkalmazott kutatást végző *kormányzati kutató szervezet* és az innovatív *vállalkozás* összefonódó együttműködését paraméterezi (Etzkowicz–Leydesdorff 2000). Mivel ebbe a szinergikus tudásteremtő spirálba a *civil szféra* és a *természeti környezet* is beletartozik – a fejlesztések *fenntarthatósági igénye* révén – a 2010-es évek óta *Quadruple* és *Quintuple Helix* modellek is megjelentek (Carayannis et al. 2012). Ezek a szervezeti összefonódások a tudásalapú gazdaság hálózati kapcsolatai.

A makroszintű megközelítések után a következő fejezetben felvillantjuk kifejezetten a kis- és közepes vállalkozások megújulását elemző kutatási trendeket.

POSZTSZOCIALISTA TEMATIKA ÉS TEHETETLENSÉGEK

Már egy emberöltő telt el a szocializmusok 1989-es összeomlása, a gazdasági-politikai rendszerváltások óta. Ám a szocializmusból lett kapitalizmusok örökzöld kérdése, úgy tűnik, nem kerül le a kutatási napirendről. Képesek-e a szocialista gazdaság szereplői kapitalista vállalkozóként viselkedni (ez ma már életkori okokból nemigen aktuális), de a cselekvési minták átörökítődnek, és felvetődik: vajon eltér-e az eredetileg a kapitalizmusban szocializálódott és a posztszocialista vállalkozó viselkedése?

Bár a „szocialista kisvállalkozás” mint sajátos magyar intézmény (hungaricum) – a jelenlegi hazai kkv-szektor előképe – már az 1980-as években is létezett (és úgymond „prosperált”) a szocialista állami nagyvállalatok árnyékában, önálló működésének megerősödése nem folytatódott a '90-es években, az átmenet gazdaságában, nagy részük megmaradt a gazdaság szürke, fekete zónájában (Czakó et al. 1995, Gábor R. 1999, Kuczi 2000). Jelenleg is tovább él a piacokkockázat-kerülő hagyomány – az állami megrendelésekből akarnak megélni – és bizalmi kapcsolatok is a kockázatmentes működést szavatolják: családon belül, ismeretségi körökön keresztül építik a céget, mely megélhetést, illetve a társadalmi referenciacsoportnak megfelelő életszínvonalat biztosít a családnak (Laky 1998, Sági 2002, Csákné 2012). Valamelyest változni látszik a helyzet az új vállalkozó-generációk megjelenésével és a kreatív ágazatok térnyerésével, különösen az EU-tagság óta (versenyeznek, illetve megjelennek külföldön). A „szocialista” minták azonban tovább élnek: erős társadalmi beágyazottság, kapcsolatok szerepe a megbízások megszerzésében, a közbeszerzési (és egyéb) szabályok kijátszása, a gazdálkodás menetében napjainkban is „hagyományra” építő magatartás (pl. nem kér és nem ad számlát), így a szektor nemzetközi szintű versenyképessége és innovációs aktivitása – nem meglepően – nagyon alacsony. Felvetődik a kutatói kérdés, hogy a vállalkozónak nevezett társaság így képes-e a piaci versenyben újítként betölteni szerepét.

A magyar kkv-k nemzetközi versenyképességének előbb említett alacsony szintje olyan gazdaságpolitikát igényel, mely segíti a regionális vagy részpiaci felzárkóztatást és sikereket. A fejlesztési folyamatokat támogatási eszközök elérhetőségével inspirálja – például regionális programok, kutatási proiritások révén –, sajátos pénzügyi-finanszírozási konstrukciókkal ösztönzi a vállalkozói innovatív törekvéseket. Az EU-tagság előtt, sőt, már a rendszerváltozást megelőző pár év óta, majd a belépést követően számtalan kedvezményre számíthatnak a kkv-k.

Kifejezetten a kkv-k fejlesztése az EU támogatáspolitikájában fokozott hangsúllyal szerepel (például: nemzetközi versenyképesség javítása, a K+F tevékenységek, illetve az innováció-alapú együttműködések ösztönzése). Már 2000-ben – a magyar belépés előtt – kiemelt célként fogalmazták meg az EU-ban a gazdaság versenyképességének *tudásalapú fejlesztését* a Lisszaboni Programban (Halmai 2007), amely cél a jelenlegi, Európa 2020-as stratégiában is prioritásként szerepel (Európai Bizottság 2010). Az előirányzott célokat azonban nem sikerült megvalósítani, kudarcot vallott a nemzetköziesedés erősítése, a kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenységek ösztönzése, különösen a kelet-közép-európai országok vállalkozásai körében (Hashi–Stojčić 2013).

Az Európai Bizottság által 2008-ban elfogadott Európai Kisvállalkozói Intézkedéscsomag (*Small Business Act*, SBA) célja, hogy stratégiai keretet biztosítson a kkv-k versenyképességi és innovációs lehetőségeinek kihasználásához. Az évenkénti jelentések által figyelembe vett tíz mutató (mint például a vállalkozói szellem, a csődbe ment vállalkozóknak járó második esély, a közigazgatás és adminisztratív területeken alkalmazott változtatások, a finanszírozási forrásokhoz való hozzájutás, a kkv-k közbeszerzési eljárásokban való részvétele, a

készségek és innováció, a környezetvédelem, illetve nemzetköziesedés) alapján általánosságban Magyarország – mint említettük – jelentősen elmarad az EU-s átlagtól (SBA 2016). Különösen nagymértékű a magyar kkv-k elmaradása a vállalkozói szellem, a „második esély”, a környezetvédelem (a kkv-k által kínált és eladott „zöld” termékek), az innováció, illetve a nemzetköziesedés területén. Ugyanakkor két mutató esetében, az állami támogatások és a közbeszerzések, valamint a finanszírozáshoz való hozzáférés területeken a magyar kkv-k körülményei jobbak, mint az uniós átlag (SBA 2016: 3).

Hazánkban kedvező tendencia indult meg 2008-ban a külkereskedelemben (7,2%-os exportnövekedés [MNB 2017]), de 2012-től ez nem javult tovább. A magyar SBA pontszámok továbbra is jóval az EU átlag alatt vannak, kivéve az import és export költségeit. A nemzetközivé válás prioritást kapott, az exportáló kkv-k számának növelése a cél, leginkább az EU-n kívüli export ösztönzésével. Ennek érdekében számos technikai, támogató és promóciós intézkedés született, ilyen például az aktívan bővülő export-támogatási hitelprogram (EHP). Az EU-n kívüli exportot támogató kereskedőház (MNKH Zrt.) működése azonban erősen vitatott, eddig eredménytelen, veszteséges.⁴

A kisvállalkozások esetében a finanszírozási, pénzügyi nehézségek a cég belső problémáinak kísérő jelenségei, ilyen például a nyelvtudás hiánya, a kooperáció és együttműködés alacsony szintje vagy az innováció elégtelensége, de a zavarok cégszinten a versenyképesség bármely területén jelentkezhetnek (Szerb et al. 2016). A magyar kkv-k jelentős részének esélyeit rontja, hogy a pályázati utólagos elszámolás miatt, illetve önrész hiányában nem tudják saját forrásokból megelőlegezni és megvalósítani a beruházást, így lemaradnak a lehetőségről (Antal-Pomázi 2011). Hiányosság az is, hogy a magyar kkv-k nem foglalkoznak tudatosan a finanszírozásuk irányításával, mivel erre sem kapacitásuk, sem szaktudásuk nincsen, döntő arányban a saját forrásaikra támaszkodnak, ad hoc döntések születnek (Csiszárik-Kocsir 2015).

A kkv-k szerepét a fejlett piacgazdaságban a nemzetközi szakirodalom az innováció, a foglalkoztatás és ezzel összefüggésben a társadalmi jólét növelése szempontjából kulcsfontosságúnak ítéli (Acs–Audretsch 1990, Kotey–Meredith 1997). Magyarországon manapság különösen kiemelkedő a kkv-k szerepe a tudásintenzív szektorban (ingatlanügyletek, szakmai, tudományos, műszaki tevékenységek) és az építőipar területén, ahol a munkahelyek közel 90%-át adják (Hágen–Holló 2017).

⁴ Az új külgazdasági stratégiával összhangban a Magyar Kormány és a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara létrehozta a Magyar Nemzeti Kereskedőházat (MNKH Zrt.) a hazai kis- és középvállalkozások külföldi terjeszkedésének elősegítésére (a magas hozzáadott értékű, nemzetközileg is versenyképes magyar termékek, illetve szolgáltatások számára új piacok, lehetőségek feltárása céljából). A kereskedőház tevékenysége két fő pillérre épül: piackutatási szolgáltatásokat kínál magyar cégek számára, hogy azok termékei és szolgáltatásai versenyképesek legyenek a külföldi piacokon, valamint teljes körű kiviteli támogatási szolgáltatásokat nyújt (a kezdeti ajánlatoktól kezdve a szerződéskötés szakaszáig). Az állami tulajdonú kereskedőház működése veszteséges, az export csökkent. (https://index.hu/gazdasag/2016/08/26/mnkh_nemzeti_kereskedohaz_hatmilliard-veszteseg-szijjarto_futsal ; Letöltve: 2018. 03. 20.)

Ebben a tanulmányban azt mutatjuk be a vállalkozó és a vállalkozás szerepének fenti ökonómiai és gazdaság-szociológiai makro-elméleteire hivatkozva, hogy a vállalkozás és az innováció szimbiotikus összetartozása megragadható-e szubsztantív⁵ elemzési szinten. Ezért gondoljuk, hogy a szociográfia⁶ ehhez megfelelő műfaj: kvantitatív adatelemzés a probléma-csomópontok kijelölésével. Ez itt és most (2017-ben) a magyarországi piacgazdaság kis- és közepes vállalkozói körében felmerülő, a 2007 végén kezdődő és 2008-ban kiteljesedő válság utáni nehézségek és az innovatív áthidaló technikák föltérképezése. Értelemszerűen érintjük azt is, hogy az imént említett kutatások témái miként jelennek meg a vállalkozói mindennapi ügymenetben.

A fókuszcsoportos beszélgetések⁷ forgatókönyve a mai gazdasági valóság mozaikszerű megjelenítésére alkalmas. Így csoportosítjuk a témaköröket:

- Elsőként a legmegrázóbb túlélési kihívás, a tíz éve kirobbant *válság átvészélése*vel foglalkozunk.
- Majd a vállalkozói *újító magatartás főbb mozzanatairól* alkotott véleményeket vázoljuk.
 - A) A szakmai és pénzügyi *tudás*. A tudatlanság, tájékoztatlanság és a mások kritikátlan utánzása bajba sodorja a vállalkozást.
 - B) Az *újítások* tudatos megtervezése, ütemérzék, piaci kalkuláció és előrelátás kerül a fókuszba.
 - C) Az *instrumentális gondolkodás* mind a vállalkozás méretének kialakításában, a székhelyének kiválasztásában, mind a partnerek vagy tulajdonostársak, a munkaerő tekintetében.
 - D) *Nemzetköziesedés*⁸, ami jelenleg elég alacsony szinten van, de a jövőben igen határozott szándék. Nem a hazai szűk piacon akar megélni/túlélni a cég, hanem a külföldi partnerekkel igyekszik együttműködni illetve versenyezni.
- Részletezzük továbbá a *hétköznapi ügyek menedzseléséhez* szükséges üzemeltetési skilleket és fejlesztéshez szükséges finanszírozási forrásteremtés döntési megfontolásait – kiemelve az újító nyitottság hasznosságát.

5 Szubsztantív ökonómia (Polányi 1976): Az ember és a környezet közötti kölcsönhatás intézményesített folyamata, a „gazdasági” fogalom lényegi, tartalmi elemeit hordozza, mely szerint a szükségletkielégítés az anyagi eszközökkel való folyamatos ellátás, reciprocitás, redistribúció és árucseré mint integrációs sémák szerint. Granovetter (1992) és Szántó (1994) e fogalomból kiindulva értelmezi a beágyazottság jelenségét, illetve az új gazdaságszociológia kapcsolathálózati megközelítését.

6 „A szociográfia mint tudomány(ág) gyökereit némileg paradox módon a nyugati kultúra 19. század eleji nagy változásának idején, a pozitívizmus hódításának korában kereshetjük. Az ekkor, főként Auguste Comte munkásságának nyomán körvonalazódó szociológia még 'logos', tehát elméleti természetű volt, és közel száz évnek kellett eltelnie, hogy a nagy társadalmi változásokra reagálандó, az új diszciplína – mindenekelőtt Rudolf Steinmetznek és Ferdinand Tönniesnek köszönhetően – utat találjon az 'empirikus szociológia', a tulajdonképpeni szociográfia felé. Steinmetz, vagyis az egyik legmeghatározóbb korai ideológus definíciója szerint »a szociográfia egy adott korban minden eszközzel leírni, jellemezni igyekszik valamely nép összes viszonyait és állapotát.« (magyarul idézi: Bertalan 1977) A hangsúly a 'minden eszköz'-ön van, amely a szaktudományos szociológiához képest széles spektrumot nyit a műfaj követői előtt. A statisztikától a közgazdaságtanig, a földrajztudománytól a pedagógiáig, a politikától az éppen a szociológia születésének idején fogalmilag önállósuló szépirodalomig terjed ez a játéktér, amit alaposan ki is használtak szociográfusaink.” (Bartha 2013: 92).

7 A fókuszcsoport a csoportos interjú egy olyan fajtája, amely egy-egy témára fókuszál és a résztvevők ezek kapcsán fejtik ki véleményüket (Morgan–Krueger 1998). A fókuszcsoport kiscsoport, néhány résztvevőből áll. A beszélgetéseket moderátor vezeti, ő irányítja a beszélgetés menetét és biztosítja, hogy a csoport tagjai az adott témára összpontosítsanak. A moderátor felteszi a főbb kérdéseket és elősegíti az interaktív beszéd folyamat kialakulását. A két, egyenként kétórás fókuszcsoport két nagyvárosban került megrendezésre kutatócsoportunk szervezésében, összesen 14 fő részvételével.

8 Uppsala-modell (hivatkozik rá Antalóczy–Sass (2011: 22–25) négy nemzetköziesedési fokozatot különböztet meg: I. Áruexport megkezdése; II. Külföldi értékesítő leányvállalatok létesítése; III. Licenc-, egyéb vállalkozói vagy alvállalkozói szerződés létesítése; IV. Külföldi termelő leányvállalat létesítése.

- A vállalkozói attitűdről sokat elmond, hogyan küzdik le a mindenkori *akadályokat*. Itt a gazdaság szabályozó kormányzati intézkedéseket és a reakciókat.
- Végezetül a kérdezettek *vállalkozói vízióit* és rövidebb-hosszabb távú növekedési és túlélési terveit mutatjuk be – melyek létezése a vállalkozói gondolkodás természetes tartozéka –, ám emellé odatéve az egyidejű és valamivel későbbi konjunktúrajelentések eredményeit rámutatunk arra, hogy a piaci kilátások és pillanatnyi megítélésük folyamatosan változik, a megújulás soha nem ér(het) véget.

FÓKUSZCSOPORT-INTERJÚ MINT ADATFORRÁS

Fókuszcsoporthoz tartozó kutatási technikával probléma-központú kerekasztal beszélgetéseket folytattunk kkv-tulajdonosokkal és azt vizsgáltuk, hogy a kkv-k milyen hétköznapi gazdálkodási módszereket, mintákat követnek, és a piaci megfelelést célzó stratégiai döntésekben mely feltételek játszanak szerepet. A csoportos interjúkban most vizsgált témaköröket – például a vállalati versenyképességet, az innováció körülményeit befolyásoló mechanizmusokat, valamint a kkv-k pénzügyi kultúrájának jellemzőinek összefüggéseit – egy, a kkv-k körében 2016-ban készített kérdőíves kutatás adatbázisán már több kvantitatív elemzésben megvizsgáltuk, eredményeinket publikáltuk folyóiratokban és külföldi konferenciákon (Győri 2017, 2018, Győri–Czakó 2018, Horzsa–Győri–Czakó 2017).

Meggyőződésünk azonban, hogy a kvalitatív tényfeltárás, a társadalmi beágyazottság szubsztantív elemeinek (Polányi 1976, Granovetter 1985, Szántó 1994) *szociografikus* vizsgálata fontos más, a gazdaság szociológiai vagy kisvállalkozási témában érdekelt kutató számára is: a kérdezettek ugyanis felkészült szakemberek, egyszersmind tapasztalt vállalkozók, akik felelősséggel dolgoznak cégük sikereiért, és hosszú távú elképzelésük van a cég jövőjéről. Jól ismerik és eligazodnak a mai magyar gazdaság és társadalom jogi, erkölcsi, illetve és játékszabályai között; felismerik és egyszersmind alakítják a *társadalmi áramlatokat* és a bennük rejlő konfliktusokat (Durkheim 1895).

A vállalkozásméret és ágazat tekintetében heterogén összetételű fókuszcsoporthoz tartozókat 2017 nyarán innovatív (gazdaságilag fejlett) régiókban működő – közép-dunántúli és közép-magyarországi – vállalkozások tulajdonosai és vezetői körében szerveztük. A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk tematikája a vállalkozások működésének hétköznapi tapasztalataira fókuszált, a hazai és külföldi piaci jelenlét körülményeiről, a piaci partnerek megbízhatóságáról, a fejlesztési forrásokról, a jogszabályokhoz való alkalmazkodásról, a pénzügyi, a mérnöki-szakmai tájékozottságról kérdeztük a résztvevő tulajdonosokat.

Az általuk képviselt cégek között a Közép-Dunántúlon voltak ipari *termelők* (IT technológiai fejlesztők-termelő, gépipari termelő-szolgáltató), a többi, egy kisebb *kereskedő* vállalkozás kivételével *szolgáltatást* nyújt: marketing-PR, IT elektronikai, ingatlanfejlesztési és-hasznosítási és egyéb szolgáltató cég.

A VÁLLALKOZÓI VALÓSÁGLÁTÁS MOZAIKJAI

Válság – teremtő rombolás, szervezeti megújulás

A gazdasági válság kkv-ra gyakorolt hatását 2010-ben a HÉTFA Kutatóintézet nagyszabású adatfelvétellel vizsgálta. A kutatás hipotézisei közül igazolva látták azt, hogy a válság hatására a kkv-szektor jelentős piacokat veszített, finanszírozási helyzete megnehezedett, és a vevők fizetési fegyelme romlott. Hosszabb távon igazolva látták, hogy a válság hatására a kkv-k vitalitását és prosperitását illetően jelentősen növekedtek a területi különbségek. A fejlesztési stratégiát kétségtelenül felülírták a válság eseményei, valamint az is igazolódott, hogy azok a vállalkozások voltak sikeresek a túlélésben, melyek a likviditási versenyt tovább bírták. A kutatás több szempontot is felvetett még ezeken kívül hipotézis formájában. Például, hogy (1) az adószabályok változtatása negatívan érintette-e a kkv-kat, vagy (2) hogy a válság sikeresebb túléléséhez hozzájárul-e a termékek, szolgáltatások, technológiák megújítására és a piac bővítésére tett erőfeszítés és (3) a tisztességes üzleti magatartáshoz való ragaszkodás – ám a hipotézisek vizsgálata bizonytalan eredményt hozott (Szabó-Morvai 2010). Azt, ami a kvantitatív vizsgálatokból egyértelműen nem kimutatható, megérthetjük a megélt szituáció értelmezéséből:

A kérdezettek 2017-es visszaemlékezése szerint – a pillanatnyi sokkon túl – egyértelműen pozitív következményekkel járt a válság (közép- és hosszú távon), különösen a szolgáltató profilú vállalkozások tekintetében: a kérdezettek a megrendelőik szűkülő lehetőségeit látva hamar reagáltak és új piaci lehetőségek után néztek, valamint felgyorsították a már tervezett piacépítést.

Akiket nem ért sokk, folytatták a *szolgáltatást*. Például a jól menő multinacionális cégek rendezvényeinek informatikai kiszolgálása „zavartalanul” folytatódott, és gyorsan létrehozták az egyik szomszédos országban már elhatározott leánycéget; a tanácsadó cég szolgáltatásaira még inkább szüksége volt a partnereknek, mely partnerek és a kérdezett kkv is inkább a fejlesztést fogták vissza a kritikus időszakban, amikor hátrálni kényszerültek; a kicsi ügynökség viszont kimondottan előnyt élvezett a megrendült nagy cégek árnyékában, mert korábbi nemzetközi tapasztalatai okán a nagyobb cégek finnyásabb, de szintén spórolásra kényszerült megrendelőit is színvonalasan és olcsón ki tudta szolgálni, illetve kisebb megrendelők felé fordult; a kereskedő kiscég pedig profilt tisztított.

„Igazából a válság minket nem lehúzott, hanem növekedtünk ezzel, és az expanzióval ki is nőttük ezt a hazai piacot. Itthon nincs piac, és nem is igazán piacszerűen működnek a gazdasági folyamatok.”

„Végül is nem tűnt ez olyan hihetetlen nagy tragédiának, normálisan meg tudtunk élni.”

„A 2008-as válságban történtek dolgok, ami miatt nálunk szükség volt arra, hogy a céget megbontsuk, a tevékenységeket megbontsuk.”

„[...] ilyenekkel próbálkoztunk pont a válság miatt, ami nekünk egy lehetőség volt, és nem érintett rosszul, egyáltalán.”

A sokkot nehezebben átvészelő termelő cégek a válság eredményeként a piac (és a termelői profil) megtisztulását emlegetik, valamint a banki szektor felkészületlenségéből és rémületéből eredő tehetetlenséget kárhoztatják, ami nem segítette a vállalkozók túlélését, és „személyre – értsd: kkv-re – szabott” pénzügyi válságmenedzselés híján félresikerült a banki beavatkozás („a bankok felelőssége borzasztó nagy volt”), ám levonták a tanulságot:

„Rengeteg vállalkozó van olyan, akit nem szabadna vállalkozónak nevezni, hanem csalónak. Tehát ez az egyik. Akkor volt egy válság, ennek ugye két eredménye is volt. Az egyik az, hogy akik rosszul menedzselték magukat és eddig se tudtak fizetni, azok csődbe mentek. Akik hagyták, hogy nekik ne fizessenek, azok is csődbe mentek. És akik nem mentek csődbe, azok azért nem mentek csődbe, mert megtanulták ezeket a problémákat megoldani [...] meg kellett tanulni mindent másképp csinálni.”

„Nekünk az egész válságos téma úgy kezdődött, hogy az X BANK 2 milliárddal lecsökkentette, kvázi elvette a forgótőkét. Én akkor még nem voltam a cégcsoportnál, és akkor megkérdeztem, hogy ezt túl lehet élni? Ja, nem. (Szerzői megjegyzés: a vállalkozása csődbe ment) Tehát ez volt 2008-ban. Nekünk két különböző bankbiztost rendelt ki az X BANK, mindegyik azt mondta, hogy pénzt kéne adni ahhoz, hogy reorganizáljuk a vállalatot, és mindkét bankbiztost elhajtották. Nehogy már azt merje mondani, hogy pénzt kell adni. Ezt Hegyeshalomtól 200 km-re, nyugatra megtették volna. Kaptunk volna egy szorosabb bankfelügyeletet és egy komolyabb reorganizációt. Csődről nem is beszéltek volna. Tehát én azt gondoltam, hogy a bankoknak a válságban egy borzasztó rossz válságkezelési mechanizmusa indult be. A legtöbb bank brutálisan likvidált, de nagyon brutálisan, és nagyon visszafogta a hitelezéseket. És ez nagyon vissza is fogta az országot egyébként. És akkor mihez nyúlt nagyon sok vállalkozás? Szállítói hitelezésbe forgatta az egészet. Azzal, hogy van forrás, azzal, hogy megy jobban egy üzlet, mindenki a likviditásra sokkal jobban odafigyel, mint előtte, ez tény.”

A pénzügyi tájékozatlanság, vállalkozói- és szakmaitudás-deficit mint válságfaktor

Az innovációs rendszer hálózati nézőpontból sem nem kínálati alapú, lineáris orientációjú működés, sem nem kereslet-alapú rendszerorientált, hanem a rendszer maga a teljes hálózat, mely morfológiai mutatókkal, interakciókkal jellemezhető. A hálózat fejlődik, változik – szinte él – az interaktív tanulás és kooperációk révén *megújuló tudásokat generál* és túlél, vagy e képességek, készségek híján elpusztul (Csizmadia 2004: 30). A szervezetben a dolgozók szakmai tudását, képességeit indikáló *képzettség* és menedzseri *tapasztalatok* az innovativitást meghatározó, a szervezetben *felhalmozott tudások*, a *formális/explicit* (azaz tanulható, mindenki számára hozzáférhető) és a *tacit* (a szocializáció során átvett, nem leírt) *tudás* létét jelzik.

A válság a hazai tulajdonosi-vállalkozói generációváltás kapcsán a tudások fájdalmas hiányára is ráirányította a figyelmet. Egybeesett a szakembergeneráció-váltással, és azzal a szembesüléssel, hogy „*nem szabad mindenkivel üzletet kötni*”. A képzetlenség, tudatlanság és a munkakultúra hiányosságai ma is tetten érhetők, de a kérdezettek, visszatekintve a válságot megelőző döntési szituációkra, nagy jelentőséget tulajdonítanak az akkori műveletlenség sokféle megnyilvánulásának.

Szép illusztrációkat gyűjtöttünk össze, melyek a válság előtti és utáni időszak durkheimi értelemben vett *társadalmi áramlatai* közül a legerősebben észlelhetők a kkv-tulajdonosok körében.

Vállalkozói tudatlanság, gondatlanság, alaptalan önbizalom, sodródás

A kérdezettek körében közmegegyezés volt abban, hogy a szakmai képzettség, a vállalkozói és pénzügyi ismeretek explicit tudás-hiánya nagy szerepet játszott a válságban.

„Egyébként én azt látom ebben az önmaga által vállalkozóvá avanzsált generációban nagyon sok emberen, hogy akik önképző módon tanulták a vállalatvezetést és úgy igazából sosem kaptak hozzá képzést

vagy képesítést, hogy olyan szinten botcsinálta emberek vannak köztük, hogy az valami hihetetlen, [...] hogy nem tudja megkülönböztetni, hogy mi az a bruttó és mi az a nettó. Ilyen szinten.”

Ám annak a felismeréséig is eljutottak egyesek, hogy a tacit tudás – vagyis mások viselkedésének kritikátlan követése –, a piaci „atmoszféra” felülírja a megalapozott szakmai tudáson alapuló racionális döntéseket. Mert erősebb a hiedelmek hatása:

„Az emberek minimum súlyosan gondatlanok. – Hát, a vállalkozók emberek. Én személy szerint több mint ezer lízingszerződést kötöttem, amikor én voltam a finanszírozó. Én pénzügyi, jogi végzettségű ember vagyok, és büszke voltam rá, hogy én minden egyes lízingszerződést pontról-pontra elmagyaráztam mindenkinek, tehát nem volt letakarás, és végignéztem, végigültem, amíg mindenkivel végigolvastattam minden szerződést, és úgy engedtem csak aláírni, hogy mindenki elolvasta, mielőtt aláírta. És nagyon büszke voltam magamra, hogy elmagyaráztam: de aztán tankolni is kell az autót, meg szervizelni, meg biztosítás, és mindent elmagyaráztam pontról-pontra... És egyszer ültem otthon – már öt éve nem foglalkoztam ezzel, – és bevillant az agyamba, milyen nagyon büszke voltam magamra, hogy több ezer szerződést végigcsináltam, és utólag belegondolva, lehet, hogy egyetlen ember sem értette meg azt, amit én elmondtam. És valószínűleg senkit nem érdekelt, mindenki csak bólogatott, tehát ennyit a tudatlan vállalkozóról. És én nem szakmai nyelven magyaráztam el, hanem egyszerűen, stb. stb.”

Banki tudatlanság = vakhit az algoritmusokban és a „kiképzett” szakalkalmazottakban

Az alábbi banki esetek – ellentétben a kérdezettek véleményével – csak részben magyarázhatók a tudatlansággal. A banki alkalmazott explicit tudása az adott hiteltermékről valóban lehet hiányos, de vegyük észre, hogy a bank is egy innovatív szereplő (vállalkozás), a hitelközvetítő nem kevésbé, tehát az opportunisták piac-szerzést nem róhatjuk fel nekik.

„Úgy mennek bele a cégvezetők egy-egy hitelfelvételbe, hogy nem járnak kellően utána. És bizony, nagyon gyakran még az sem tudja, aki a tájékoztatást adja a bankban, akit kiképeznek, hogyan kell eladni a terméket. Mert ha nem kapja meg azokat a buktató kérdéseket, amiket egyébként ő se tudna megválaszolni, mert ő csak a kiképzését tudja, de a terméket ő sem ismeri behatóan, ha nem kapja meg ezeket a buktató kérdéseket, szerencsés esetben talán soha nem derül ki a kockázat, és szépen lezárja az egészet. Szerencsétlen esetben meg gyönyörű szépen kijön a hiba, a legrosszabbkor. A munkámon keresztül duplán is látom az adásvételek kapcsán, hogy a bankoknak a jogi háttere, amit ők elvárnak, meg a valóság, hát – nem is tudom –, egyik erre, másik arra. Hihetetlen. És mindehhez jönnek még a hitelközvetítők, egy harmadik csoport, akinek meg az a dolga, hogy lefesse rózsaszínben az egészet, és eladja a bank termékét, mert neki abból van jutalék. És neki nem célja az, mint anno a közjegyzői szerződéseknél, hogy igen, de ennek ez meg ez a kockázata. Nem, ez a rész „ki van takarva”, úgymond, azaz nem hangzik el a tájékoztatásokon, sem vállalkozásoknak, sem magánszemélyeknek nem tűnik föl.”

Világosan látszik, hogy ambivalens a helyzet megítélése, mert bíznak is a bankban, mert voltak jó évek, de csalódottság is megfogalmazódik, mert a banki adminisztráció a vész helyzetben nem hoz egyedi (átsegítő) döntéseket, hanem centralizáltan és személytelenül „kegyetlenül likvidál”.

„Mi vállalkozók élvezői és szenvedői is voltunk ennek a banki tudatlanságnak. Volt idő, amikor adták számolatlanul mindenkinek a pénzt. Mi megtanultuk, hogyan kell kielégíteni egy bankot, és rengeteg hitelt kaptunk, csak az a baj, hogy mások is, és utána rengeteg hitel bedőlt. És a mi cégünknek az egyik

fő tevékenysége az ingatlanfejlesztés és ingatlanhasznosítás volt, több banknál feketelistára kerültünk úgy, hogy semmiféle lejárt tartozásunk nem volt [...] és volt olyan bank, aki azt mondta, hogy hát adjuk vissza akkor azt a pénzt, ami nekünk nem volt beütemezve, és nagyon kellett tornázni ahhoz, hogy végül megmeneküljünk. Igen, voltak olyan hiteleink, amik lejártak, de mindig meg voltak hosszabbítva, de a hitelállományunk azért folyamatosan csökkent, és nem fogadták el. Mert nincs meg a fedezettség: volt egy ingatlanérték, azt megfelelte, aztán hopp, adjál [több] biztosítékot!”

A konklúzió egyértelmű: a bankokkal való együttműködés a válság után és a kézi vezérlés esélye miatt megfontolt előrelátáson alapul majd.

„Azért megtanultuk már, hogy ezekkel a bankokkal is csínján kell bánni, tehát nem szabad minden hitelt fölvenni, amit akarnak adni, mert ott igenis pálfordulás lehet bármikor! Hiába kedves az a bankszakember, aki velem szemben ül, meg akár barátom is, lehet, hogy holnap kirúgják, vagy holnap kap egy ukázt, hogy vége, ennek nem adunk hitelt, nem újítjuk meg a hiteleit.”

ÚJÍTÓ TÖREKVÉS – PIACI VERSENYELŐNY MEGSZERZÉSE

A címnek választott mondás a vállalkozás magától értetődő, természetes és egyszerű lényegét fogalmazza meg: megélni a piacról, a piacból; többet, jobbat, mást kínálni, mint a konkurens, helyt kell állni a versenyben. Mint már említettük, a magyar kkv-k szerepe különösen nagy a tudásintenzív szektorban (szakmai, tudományos műszaki tevékenységek) és az építőipar területén (Hágen–Holló 2017). A folyamatos megújulás az igazi vállalkozói érzék, tudás megnyilvánulása, ami a mindennapok döntéseiben érhető tetten. A fókuszcsoportos interjúk ezt különösen plasztikussá tették: képzelőerő, vízió és követhető minták (például Kína rapid fejlődése többször felmerült) – és realitásérzék – kell:

„Mondok egy példát, amit az én főnököm csinál, aki 25 éve jár Kínába. Vásárolni és kapcsolatokat építeni [...] ott olyan dolgokat lehet látni, hallani, ami évek múlva jön be ide Magyarországra. Hallottatok Foshan nevű kínai városról? Foshanban négy és fél éve cserélték le az összes világítást led-esre. Négy és fél éve azt se tudtuk, mi az a led-es világítás. Foshanban, az egész városban az összes világítás led-es. Shenzhenben (Sencsen) csak villany taxik kaphatnak engedélyt, csak elektromos meghajtású taxik járnak. Hol vagyunk mi ettől?! Olyan szinten vannak sok mindenben előttünk, hogy el se tudjuk képzelni. Tehát nagyon oda kell figyelni!

Azt, amit mi kitalálunk technológia, – gondolkodtunk egy „smart city” projektben, – de kint készen volt a megoldáshoz az eszköz. Gondolkodtunk rajta, ott megvolt. Az érzékelő, a szenzor, minden! Olyan kicsi piac vagyunk, hogy ilyen, hogy szenzor, alkatrészfejlesztés, nem kell gondolkodnunk. Egyrészt mert valószínűleg már megvan, kettő, soha nem tudunk gazdaságosan gyártani méretből kifolyólag. Tehát mi maximum végberendezést tudunk kitalálni, összerakni és szerelni, ha mondjuk, itt az informatikát nézzük, esélytelenek vagyunk.” – Tudod, mi lenne nektek a nagy előrelépés? Hogyha Kínában fölvennétek egy beszerzőt, és hoznátok direkt Kínából ezeket az eszközöket, mert ez ott készül mind.

– Valamelyik ott készül, van, amelyik nem. Van is ilyen kapcsolatunk, de jobb, hogyha nem kínai, hanem ha már nem magyar, akkor Tajvanból, mert ott azért megvan az a nyugat-európai üzleti kultúra, amivel lehet mit kezdeni. Egy tajvani, vagy ottani, helyi kereskedőt megkeresni, aki ismeri az ottani forrásokat, lehetőségeket, ez van nekünk is.

– De gyártatni is lehet! Tudok ilyenről, felvettek egy mérnök csajt. - Na, mire van szükség? Teaszűrő. - Írt Kínába 40 cégnek, akik teaszűrőt gyártanak, és hozza. Ott van minden budapesti boltban, fémtömegcikk. De hát nálad ugyanez kellene. Nem tudsz olyat mondani, amit ne Kínában csinálnának!

– Persze, azért kell, hogy legyen, aki ellenőrzi az expedíálendő árut. De ez olyan távoli jövő, mert ehhez pénz is kell és el is kell tudni helyezni azt a sok konténert.” – így beszélgetett két interjúalany.

A kérdezett cégvezetők mindegyike – függetlenül a cég nagyságától – a folyamatos hétköznapi piaci kihívások megoldását *innovációként* könyveli el, ami biztosan túlzás. Mert korántsem egyértelmű, hogy a döntések következtében új termék, új technológiai eljárás, szervezeti megújulás áll elő. A szakirodalom, illetve a statisztika – klasszikus innovációk: termék, marketing, szervezeti és technológiai – által használt fogalmak (kategóriák) pontosan definiálják, mit tekinthet a kutató a számbavételkor innovációnak. Az interjú során az innováció *szubsztantív* értelmezését keresve azt firtattuk, milyen jelekből sejtí a jövőt egy vállalkozó: hogy hol van a *piaci rés*, amiből újítás születhet?

„Nálunk egyszerű a helyzet, mert amiből egyre több árajánlatkérés jön, hogy mit tudom én, a [... itt speciális termékek felsorolása szerepel...] megrendelését csak dobálja vissza, és halljuk, hogy »... de ajánlok valakit,« hú, az már egy hónapja visszadobta, és ő ajánlott mást, és az ajánlott engem. Na, most akkor itt van egy olyan piaci rés, amit esetleg meg kéne nézni, vagy onnan több árajánlatkérés jön, és esetleg mi is dobáljuk vissza. Most pont olyan gépeken gondolkodunk, amik szériában tudnak dolgozni, mert most nagyon kevés, egyrészt nincs szakemberképzés sem, és akkor hogy lehetne ezt a piaci rést kihasználni, hogy ebbe az irányba elmenni.”

„A piaci átrendeződés napjait éltük, és mi elindultunk abba az irányba, az innovációba, hogy olyan termékek, olyan szolgáltatások felé menjünk el, amit más nem tud. Tehát valami többlettudást birtokolni, tudni és megszerezni ahhoz, hogy tudjunk, kvázi „új termékeket” előállítani, vagy valamilyen módon speciális terméket előállítani [...] mi kifejlesztettünk [... itt a speciális termék szerepel...] Ez a mi hardverünkön fut. Semmi újdonság nincsen ebben tulajdonképpen, csak az, hogy a [... itt a külföldi és a hazai termék árkülönbsége szerepel...]. Ez a különbség köztük, az sem tud többet, mint a mienk, sőt. Tehát tulajdonképpen meglévő fejlesztéseket próbálunk optimalizálni, vagy kicsit hozzátenni. Mi folyamatosan figyeltünk arra – pedig nem éltünk meg könnyű időszakot és most sem egyébként –, hogy folyamatosan végezzünk K+F tevékenységet. Tehát, van 100 egynéhány, kb. 130 fő a cégcsoporton belül és nálunk mindig van három-négy fejlesztő azért, hogy egyrészt valamilyen szinten el tudtuk adni az ő kapacitásukat, de nagy részben a jövőre az ötleteinket tudták, tudják fejleszteni.”

Az újító tevékenység – mint látjuk – szorosan kapcsolódik a piaci átrendeződéshez, folyamatos törekvés arra, hogy létrejöjjön egy speciális termék, szolgáltatás, amit más nem tud előállítani, olcsóbb, mint a többi piacon lévő termék. A közepes méretű vállalkozás is képes eltartani ötlet-megvalósító fejlesztőket, van hozzá nagy tudású humán erőforrás. Az ötletek a piacról és más – például kínai vagy külföldi – cégektől jönnek, világújdonságok megvalósítása azonban irreális törekvésnek tűnik. Az innováció fenntartásához az árverseny miatt *megfelelő nagyságú piac is szükséges*, ha az nincs, vakvágányra fut az próbálkozás:

„Nekünk is volt vakvágányunk: belevágtunk a led-es technológiába két k ülsős kollégával. Az nagyon vakvágányra ment. Egyrészt mert a led-es technológia is elment lefele. Nagyon olcsó, mindenki árul, már mindenki meg tudja csinálni, valamint a társak sem voltak túl megfelelőek arra, amit mi gondoltunk. Ez

pl. egy közelmúltbeli vakvágány. Mi mint cég most amúgy is egy átstrukturálásban vagyunk. A klasszikus értelemben vett hardver-, szoftver-kereskedelem haldoklik. Ennek az az oka, hogy egy nagy cég, meg az állam is azokat a nagy céges szervereket külföldről működteti és külföldről szolgálják ki. Egy Audi nem vesz Magyarországról semmiféle eszközt, példaként mondom, de az összes multi így van.”

Egy adott innováció megvalósításához más szolgáltatók innovációira is szükség van, van fáziseltolódás egyes szektorok, piacok fejlesztései között, emiatt a vakvágányon veszteglő fejlesztéseket nem feltétlenül kell elengedni:

„Mondok egy példát: nagyon sok K+F-ben vettünk részt, például van egy olyan fejlesztésünk, ami [... itt egy okos-szolgáltatás műszaki megoldásának ismertetése szerepel...] Megvan a technológiánk, mégsem működött, rátettünk jó néhány millió forintot, időt, energiát, stb., nem működött, mert nincs meg az adattovábbítás lehetősége, mert, ha Wifi-n akarjuk, akkor az korlátos, ha minden egyes eszközre GPS-t fogunk tenni, azt nem fizeti ki senki, és igazából ez egy halott fejlesztésnek tűnt, mert ugyan nagyon jól működik, csak piacilag nem éri meg. És most jön a M2M (Machine-to-Machine), ez a gépek közötti kommunikáció, [...] ez GSM rendszert használ, nem valós idejű és nem nagy adattartalom továbbítására szolgál, pont a mi fejlesztésünkre gyönyörűen alkalmas, de még kísérleti fázisban van. [...] tehát mi azt gondoljuk, hogy az innováció az, amit nem szabad elengedni, amivel menni kell előre.”

A cégméret, az együttműködés, a tulajdonviszonyok instrumentális használata

A kerekasztal-beszélgetések meghívottjai formális értelemben kisebb méretű vállalkozások tulajdonosai voltak. (A kvantitatív kutatások szokásosan szigorúan elkülönítik a vállalatnagyság szerinti csoportokat, mert a vállalati méret mint magyarázó változó kitüntetett jelentőségű a vállalati viselkedés elemzésében – bármi legyen is a függő változó.) A kérdezett vállalkozások valóban egy-egy kis cég tulajdonosai, ám az első megszólalások után kiderült, hogy szinte mindegyik vállalkozónak van még egy vagy több kapcsolódó vállalkozása, vagyis a cégvezetők többszörös tulajdonosok.

Azt a magától értetődő tényt tehát, hogy kicsi vagy közepes-e a vállalkozás, csak a jogi-statisztikai definíció alapján jelenthetjük ki, mert egy-egy tulajdonos több céget működtet, azaz sokkal nagyobb léptékű, átfogó szemlélettel kell a cége(ke)t menedzselnie, mint ha a szervezeti szerkezet egyetlen összetett hierarchia lenne. Ismerjük a jelenség szervezet-gazdasági hátterét az institucionalista és közgazdasági iskola magyarázatából, nevezetesen, ha a hierarchia működtetése túl drága, az olcsóbb piac-intézményt választják a gazdaság szereplői. Itt azonban felmerül egy alternatív – lényegében divíziószerű irányítási – szempont is. Állításuk szerint a tulajdonos számára az eltérő tevékenységeiket – a hatásköröket és a gazdálkodás finanszírozását – sokkal átláthatóbb külön-külön vállalkozásként kezelni, mint ha egyetlen összetett szervezeti hierarchiát működtetnének (például a lízingcéghez kapcsolódik ingatlanfejlesztés, a kárrendezéshez ügyvédi iroda, az IT termelő cégcsoport lényegében fejlesztésenként egy-egy külön vállalkozás stb.). Ez az egyszerűsítési szándék és a „felelősség elhatárolása” érvényesül akkor is, ha a cégháló egy-egy vállalkozása rosszabbul teljesít, könnyebb így annak működését megszüntetni, illetve a külföldre irányuló szolgáltatás céljából kézenfekvő külföldi helyszínen céget alapítani. Vagy egymáshoz kapcsolódó szolgáltatásokat lehetett külön-külön cégekbe (és nem hierarchikusan) szervezni:

„... a lízinget [a másik céget] az autókereskedés hozta, az ingatlanfejlesztés volt először, aztán ingatlan hasznosítás lett belőle. Tehát vagy rokon szakmák, vagy amikor egy-egy nagyobb ügyfél többféle igényének kiszolgálása.”

A mai kkv-kutatásokban, akár hazai, akár nemzetközi irodalmat olvasunk, a *családi vállalkozás* mint valamiféle sajátos „cégforma” gyakran előkerül, különösen, mert az öröklés súlyos konfliktusok forrása; a cég lényegi tulajdonságát, nevezetesen, hogy túlélhet több emberi életciklust is, veszélyezteti (Csákné 2012). Rokon, családtag társtulajdonos csak a legkisebb fókuszcsoportban kérdezett cégben van, mely a család megélhetését biztosítja, de több válaszadó *családi vállalkozásként* tartja számon a céget, mert testvérével közösen vezetik, vagy mert örökölte a cégtulajdont – és a vállalkozói mintákat:

„Amikor a gépjárműbehozatal az első fénykorát élte, akkor ők egy ilyen félig családi, félig baráti vállalkozást létrehoztak hárman. Édesapám csak csendestársként volt benne, ugye ez a rossz megoldás, ezt megtanulta, és ott is a végén az volt, hogy gond van, mert hiány van, meg eljárás folyik, és akkor leültek hárman, hogy mi van, és a másik kettő egymásra mutogatott, de mind a kettő fölhúzott, nem egy házat, hanem autószalont! Ezt a helyzetet konkrétan szerencsésen azzal sikerült lezárni, hogy az eljárást valahogy sikerült kibekkelni, amúgy meg lenyeli.”

A *tulajdonosi konfiguráció* és státus, valamint a *vállalkozás mérete* maga – a cég bejegyzett székhelyének fejlett vagy kevésbé fejlett régiós hovatartozásával együtt – tulajdonosi döntés, ami mögött *vállalkozói stratégiai megfontolás* van. Mindezek ugyanis eszközként szolgálnak például bizonyos, a vállalkozás működését, fejlődését szolgáló erőforrások megszerzéséhez, vagy pályázat illetve banki hitelforrás elnyerésénél szempont lehet. A központi legfejlettebb régióban ugyan nem lehet EU-s fejlesztési-felzárkóztatási forrásra pályázni, de át lehet „költözni” más régióba, ha megéri; a kkv-knak kiírt pályázatok szintén arra ösztökélik a tulajdonost, hogy „maradjon kicsi” („Nekünk van tizenvalahány cégünk és húsznál több valamilyen pályázaton veszünk rész valamilyen részben.”). A bank pedig jól lehatárolt profil esetén – mert áttekinthető – talán könnyebben ad hitelt. Ez az *instrumentális szemlélet* rövidtávon bizonyára hasznot hoz, ám hosszú távú eredményeit, hatását érdemes a jövőben vizsgálni. És ezt a tulajdonos is mérlegeli:

„Gyakorlatilag Budapest az ki van löve. Pest megyében talán már egy picit jobb a helyzet, de akkor gyakorlatilag az egész céget át kéne telepíteni [...] Budapesten kívülre. Ez most kinek éri meg? Azt döntse el ő maga. Természetesen vannak olyan régiók, amik nem így vannak támogatva, hanem sokkal jobban lennének, meg hát szeretnék felhúzni az adott régiót, de hát ez megint egy olyan kérdés, hogy odamegy-e valaki, vagy odatelepíti a székhelyét vagy sem.”

Mindenesetre leszögezzük, hogy a vállalkozó a különféle innovációk fejlesztése mellett a vállalat tulajdonosi körének (bizalmi családi viszonyok vs. szakmai társak), a szervezeti irányítási szerkezetének kialakítása révén és egyéb szempontok érvényesítésével képes az újítás lehetőségét befolyásolni.

Partneri kapcsolatok a piacon – cégek összjátéka a piacszerzésben és a pénz-ügyletekben

A vállalkozói hétköznapi „újításai” a mindennapi ügymenet zökkenőmentes menedzseléséről szólnak, ami a piaci kiszolgálás eredményességével mérhető. A piaci kooperációk fajtáival és a szolgáltatások, fejlesztések megszervezésének módjaival és a piaci információk megszerzésének technikáival foglalkozunk most.

Piacépítés és az ügyfélkör megtartása

A piaci partnerek számának növelése proaktív módon történhet, a legegyszerűbb, ám elég munkaigényes módon, országjárással:

„Nekünk folyamatos bővülést jelent az, hogy járjuk az országot, és megyünk cégekhez, és próbáljuk a vevők sokféleségét, illetve számát olyan mértékben növelni, hogy ez azt a fajta tőkét, a likviditásunkat biztosítsa, amit aztán fejlesztésekre lehet fordítani.”

Vagy úgy, hogy az elégedett ügyfelek adják tovább az információt a cégről. A partnerek megtartása is kelendő gondosságot igényel. Az előnyt jelent egy vállalkozásnak, ha *„szerteágazó az ügyfélkör, nem kell azt mondani, hogy most az építőipar nyűglődik, akkor mi is nyűglődünk, hanem akkor máshonnan egészítjük ki”*.

A szolgáltatásban a minőség mellett a *jó személyes kapcsolat, a kulturális fogadtatás és a szakmai hozzáértés* tartja meg az ügyfelet, ezek a módszerek esetenként korszerű kommunikációs technikák, empátikus készségek alkalmazását és/vagy marketing-fogások ismeretét (tudást, felkészültséget) és folyamatos felfrissítését igénylik:

„Meg kell érteni, hogy hogy működnek, mi az, ami neki jó. Az ügynökségeknél pl. jó az, hogyha van megrendelői oldal, meg az ügynökségi oldal, és hogyha ismeri az ember, hogy mit akar az egyik, mit akar a másik, akkor sokkal könnyebb elkészíteni ezeket a projekteket (értsd: teljesíteni a megrendelést), akkor, ha érted, egy nyelvet beszélsz a megrendelővel, vagy az ügyféllel. Ez egy fontos tudás, hogy megérteni, hogy ők mit akarnak és hát az a jó szituáció, hogyha win-win van, tehát az ügyfél is nyer, meg én is nyerek.”

„Az én szempontomból is fontos, hogy a partner beszerzője lássa az én hozzáértésemet, próbáljam tudtára adni, finoman terelgetni, hogy a szakmai tudásomat átadni neki, és lássa azt a dolgot, hogy ami neki esetleg probléma, azt én le tudom venni a válláról. Ez is egy nagyon fontos dolog.”

„Ha nagy ügyféllel dolgozunk – kicsiknél ez nem érdekes –, de hogyha nagyobbakkal dolgozunk, akkor a vállalat minden szintjén legyen jó a kapcsolat, és a felső szinttel ugyanolyan fontos, mint az alsóval, és ezt úgy szoktuk csinálni, hogy nálunk is én vagyok kapcsolatban a vezetőkkel, meg mondjuk a menedzserekkel, és a kollégáim az operatív szinten, és ez biztosítja azt, hogy ne legyen probléma sehol. Tehát muszáj ezt így, valami ilyesmivel lehet biztosítani.”

A viszonyt a jó személyes kapcsolatban is megmérgezi az elemi (explicit, formális) tudás hiánya:

„(Egy klaszter-partner) Nem érti meg azt, hogy én bruttóban megfinanszírozom, visszaigényli az ÁFA-t, akkor nekem valahol visszajár az ÁFA, és ezt nem tudja fölfogni. És 20 ilyen cég van.”

Szerződéses viszonyok – függőségek

A kkv-k helyzetleírásának közhelyes tartozéka, hogy a nagyvállalati beszállítói pozícióban kiszolgáltatottnak érzik magukat vagy tényleg azok. Ez örökzöld téma. A kép elég árnyalt: a külföldi nagyoknak beszállítani tényleg nagy privilégium – „egy Audi nem vesz Magyarországról semmiféle eszközt, példaként mondom, de az összes multi így van” –, a hazai nagyvállalatokkal is körülményes az üzletkötés:

„Legutóbb egy nagy gyárral kötöttünk szerződést, és valamit változtattunk az ő általuk javasolt szerződési formátumon. Azt mondták, hogy hát ezt ne, mert akkor külső jogi irodát igénybe kell venni, akkor újra át kell vizsgálni az egész szerződést, stb. stb., és akkor ők inkább el is állnak a szerződéskötéstől. Ők diktálnak. Meg az is van, hogy változik az a személy – mert a multiknál úgy cserélgetik a személyzetet, mint az összegyűrt papírgalacsint, eldobják –, jön egy új, és ott a szerződés, azt előveszik. [...]. Meg ott félnek, hogy ha valamit elhibáz, és az dokumentálva van, akkor hütyi [...]. Meg mindenféle klauzulákat beírnak: nem lehet a feleségét foglalkoztatni, meg családtagot, meg védik magukat a korrupciótól.”

„A nagy cégek sokkal durvábbak a kötbérezésben, a nem fizetés esetén [...] én a közepes ügyfelekkel sokkal jobban el tudok boldogulni. Azok nem érzik magukat annyira helyzetben, mint egy nagy cég.”

Pályázati kényszerkooperációk

A pályázati források – pl. klasztertámogatás – megszerzése költséges és körülményes kényszerű szerződéses játék eredménye lehet – a pályázat által preferált feladat függvényében, ám a pályázati forrás megszerzése sokat javíthat a kkv piaci helyzetén (azaz nem közömbös az újíto szándék megvalósítása szempontjából).

„[...] a klaszterről mondanék én valamit. Mi vagyunk benne, talán kettőben, háromban, most legyünk őszinték, azért vagyunk benne klaszterben legfőképp, mert most például pályázati elbírálásban az plusz 6 pontot jelent, e nélkül nem lehet beugrani, klaszter tagság nélkül. Régebben voltak projektcéges pályázatok, ahol a klasztertagoknak kellett alapítani egy projekt Kft-t és úgy elindulni. Ez általában ott működött jól, ahol valaki irányította a Kft-t. Van egy háttérszerződés, hogy a többiek csendes társak, egyvalaki meg viszi a céget, ha vége van a projektnek, övé a cég. Van öt tag, mindenki csinált egy projektet, négybe csendestárs vagyok, egyet viszek, és akkor ez így kéz kezet mos, és sajnos a klaszter így működött. Mondhatunk bármit a klaszter menedzsment dolgokról, igazából ez lényegtelen. Próbálkoztunk mi is klaszteren belül megoldani dolgokat, van, ahol jól jött össze, van, ahol nem, de általában a klaszterek úgy álltak össze a mi eseteinkben is, hogy korábban már ismerős cégek álltak össze és hoztak létre valamit. Lehet, hogy a klaszter nélkül is meglett volna az együttműködés.”

Itt jegyezzük meg, hogy nem a pályázati kényszer, hanem a célszerűség is előhívja az együttműködést, még formális szerződés sem kell hozzá, mert elég a szakmai ismeretség és a kölcsönös haszon.

„Nekünk volt azért jó példánk is ‘társas vállalkozásban’. Valakivel társultunk, és utólag azt mondtuk, hogy jó, nem tartott 10 évig, egy pár évig, de egy projektre igen, lehet. És szépen kifutott, mindenki húzta megfelelően az igát. Más kérdés, hogy közbe nem jött nem várt esemény. Egy vállalkozás mehet rosszabbul is, mint ahogy elterveztük, jobban is, meg mehet teljesen másképp. És akkor vannak ugye a véleményeltérések, amikor nem a kijelölt úton megyünk. Most ennél a vállalkozásnál speciel nem volt ilyen, de a többségnél előfordult.”

„Ez igaz, nekünk is van ilyen – akár a klaszterben – együttműködésünk, és ahol megfelelő a partner. Nagyon jó példám van rá: A cég, B cég, az A céggel két éve lezártuk a projektet, elfelejtettük, ennyi, ment korrekten, és kész. A másik partner ötödször számolja át [...] ő át van verve”

Nemzetköziesedés kudarcokkal – exporttól a közös vállalatokig

A kérdezett vállalkozóknak alapszintű tapasztalatai vannak a nemzetközi piacokon:⁹ van exporttevékenység, sőt, van olyan cég, mely kizárólag külföldre szolgáltat, és van olyan cégtulajdonos, aki a szakmájában külföldön szerzett munkatapasztalatot mint nagyvállalati munkavállaló. Ám ezek a tapasztalatok éppen csak a jövőbeni eredményes nemzetköziesedést szolgálják. Nem ismeretlen körükben a külföldi társtulajdonossal való együttműködés. Ebben azonban nincsenek jó tapasztalatok, „nyom nélkül” megszűnt mindhárom említett közös cég; egyikük folyamatos külföldre szolgáltatásából viszont szervesen „nőtt ki” egy perspektivikus leányvállalat.

„[...] nekünk volt szlovák próbálkozásunk is, még nagyon régen, tizenévvvel ezelőtt, nem mostanában, Szlovákiában volt a székhelye, de nem működött.”

„[...] még az unió előtt volt közös cégünk, régen volt, valamiért megszűnt az a kapcsolat.”

„Nekünk konkrétan egy társunk volt, akivel közös üzletünk volt. Egy pár évig tartott, aztán megszűnt, mert másként gondoltuk a dolgokat.”

Nemzetközi tapasztalataik meglehetősen sokfélék. A piaci versenykihívások eltérései szerint vannak olyan cégvezetők, akik kifejezetten a (1) *piacszerzés* végett szerveztek külföldön divíziót, vagy éppen most szervezik a külföldi piacon való megjelenést; (2) a cég *eleve az EU országai*ba szállítmányoz, ezért van folyamatos kapcsolata a külföldi partnerekkel és versenytársakkal; (3) *stratégiai piaci információ-szerzésés kapcsolatépítés céljából* rendszeresen és hosszú évek óta látogatnak Kínába és Németországba. Kifejezetten azt tanulmányozzák, hogy azokon a piacokon, ahol ők szerepelnek (saját „piaci populáció”), milyen újítások vannak, azok hazai elterjesztésére van-e esély, vagy milyen technológiai szintet kell elérni, hogy igazán korszerű terméket kínáljon a hazai megrendelőknek.

A külföldi kapcsolatoknak leginkább a *tanulás-funkciója* nyilvánvaló:

„Volt régen egy főnököm, jártam vele rendszeresen Budapestre az autópályán [...], ő azt mondta: ha tudta volna azt, hogy a rendszerváltás után nem kell mást csinálni, csak a bejövő autópályák mellett megvenni a termőföldet zero pénzért [...]. Lehetett látni a budaörsi repteret az M7-es autópályáról premier plánban. Ott azt valaki megvette 2 forintért hektárját. És nem csinált mást, csak idejött a nyugati vagy idegenbe szakadt hazánkfia, és tudta azt, hogy ott a bevezető utak mentén épülnek majd a plázák, meg az ipari övezet és stb. És nem csinált mást, csak tudta. Ugyanezt kell. Nagyon sokat lehet tanulni, ha az ember megy nálunk fejlettebb országba és lopja az ötletet.”

⁹ Részletesebben lásd: Uppsala-modell (hivatkozik rá Antalóczy–Sass 2011: 22–25.)

VÁLLALKOZÓI FORRÁSTEREMTÉS ALTERNATÍVÁI

Likviditás fenntartása

A vállalati gazdálkodás alapkövetelménye a cég fizetőképességének megőrzése, a munkabérek, beszállítók, szolgáltatók, bérleti és közüzemi díjak stb. időbeni kifizetése. Döntés a költségek lehetséges csökkentéséről, a fejlesztési és az üzemelési költségek egyensúlyáról, megtakarításokról, tartalékolásról, a profit felhasználásáról és az ütemezésről, a váratlan helyzetek/kiadások megoldásáról. A cégek egymás közötti kapcsolataira ránehezedik annak veszélye, ha nem tudnak időben fizetni, vagy nem kapják meg időben a számla ellenértékét. A fókuszcsoporthoz tartozó interjúkon elhangzottak szerint az elmúlt években a *fizetési fegyelem* tekintetében jelentős javulás tapasztalható, bár a kérdezettek gyakorlatában fegyelmezetlenség korábban sem fordult elő.

A fókuszcsoporthoz tartozók alapján a kifizetési zavarok kapcsán három mozzanatot lehet kiemelni. (1) A szerződő felek *nem egyenrangú felek*, hanem a megrendelő – méreténél, piaci befolyásánál fogva – függő helyzetben tartja a beszállítót, például „sablon szerződést” kell elfogadnia, ő mondja meg, mikor fizet, és képes a kiskaput keresni – késve szól, ha hibás a számla –, hogy jogos legyen a fizetési határidő megnyújtása. (2) A *személyes kapcsolatok*, a *kommunikáció* nagyobb szerepet kap a zavarok elhárításában, mint a hivatalosan igénybe vehető szankciók alkalmazása. (3) A *partnerség megszakítása* vagy az azzal való fenyegetés is hatásos módszer.

A nagyvállalatok fizetési moráljával többnyire elégedettek voltak interjúalanyaink („fizetni fizetnek, avval nem szokott probléma lenni.”), kivéve, ha csődbe megy, azt nem lehet kivédeni:

„Nekem az a tapasztalatom a nagyobb cégekkel, multikkal, hogy a fizetési morál nagyon változó. Van, aki pontosan fizet, de vannak, akik a 30 napos számlából képesek 60 napot csinálni fél pillanat alatt, és meg is magyarázza. Például az XXX vállalat nagyon jó példa erre, nem véletlen, hogy a faktoring cégek nem is szívesen vállalják őket. Ők azt csinálják – építőipar –, hogy letagadják, hogy megkapták a számlát, el kell küldeni fényképen. [...] Elég komoly cégről van szó, és mégis mindenki irtózik attól, hogy biztosítsa őket, tehát még a faktoring sem jöhet szóba. Ők december óta márciusig lógtak nekünk 200 ezer forinttal, majd aztán márciusban kaptam egy levelet, hogy csődeljárás alatt van a cég. Azért ez egy milliárdos cég, és 200 ezer forintot kaptam egy ilyet. Ennek a törvényi vonatkozásában az az undorító, hogy nekem kellett 30 napon belül bejuttatni a megfelelő papírokat, hogy igazoljam, hogy valóban tartoznak nekem 200 ezer forinttal, és még fizetnem kellett azért, hogy nyilvántartásba vegyék a tartozást. [...] én úgy döntöttem, hogy a 200 ezer forintot benyelem. Igazából nem tudom azt mondani, hogy ez jó tanulság, mert mire? Egy működő cég milliárdos forgalommal, egyszer csak azt kapom, hogy nem tudnak kifizetni 200 ezer forintot! [...] A csődöt, azt sehogy nem lehet kivédeni. Az olyan, hogy az ember nyel egyet és aztán kigazdálkodik máshonnan.”

A tartozások kapcsán többek szerint a személyes, bizalmi kapcsolatok jelentősek a zavarelhárításban. Ők úgy gondolják, hogy a régi piaci partnerrel szemben megengedhető a késleltetett fizetés, és megéri valamennyi pluszenergiát fektetni a tartozás rendezésébe.

„Nyilván kényszerből van olyan, hogy valaki nem tud fizetni, de annak is van egy ilyen kommunikációs megoldása: fölhívják, elmondják, hogy mi a helyzet. Nekem is van olyan ügyfelem, akivel 8 éve dolgozom együtt nagyon jól, szokott nekem lógni 1–2 hónapig, amikor 16 napos a fizetési határidő, de mindig

mondják, hogy majd jön be valami pénz, és majd rendezni fogják, és mindig rendezik, tehát van egy normális kulturált megoldása.”

A fizetési problémák kezelése során ezzel szögesen ellentétes stratégia is előkerült, a késés esetén azonnali szankciót alkalmaznak:

„Az én ügyfeleim között nem jellemző a tartozás. Aki szokott, arra nagyon rámozdulunk, és soha többet. Vagy nem dolgozunk vele, vagy kifizeti.”

„Már mi is azt csináljuk egyszerűen, aki nem fizet, annak nem szállítunk. Egy darabig működött, amíg nagyobb volt a profit és megtehetette az ember az engedményt, most viszont azonnal leállítjuk a szállítást, megakasztom. Érdekes módon akkor tud másnapra fizetni 20–30 ezer eurókat is, hogyha nem szállítok. Szerintem ebben az is benne van, hogy megtanultuk, nem lehet hibázni, meg kiengedni, meg jótét léleknek lenni. Pár millió nekünk is bukta. Úgy 10 millió, ahogy számolgattam, de hál’ istennek nagyobbakat nem buktunk, csak saját hibánkból.”

A kérdezett vállalkozói körben a kereskedő, a termelő és a beruházó-építő vállalatok a folyamatos működéshez a saját források felhasználása mellett hitelt vesznek igénybe (*forgóeszköz-hitelezés*), valamint – és a szolgáltató kvv-kra is ez jellemző – a *fejlesztések* végett fordulnak a bankhoz (*beruházási hitel*). Mint tudjuk, a válság éveiben a hitelkínálat erősen visszafogott volt, manapság a helyzet megváltozott, sőt, célzott fejlesztésekre akár komoly kedvezményekkel lehet hitelt kapni. A hitelfelvétel mellett a megújulási forrás EU-s fejlesztési pénzekből is megteremthető.

E források *igénybevételének kockázata* egyrészt a kormányzati intézményrendszeren keresztül irányított kedvezményezett státusz elnyerése, másrészt a partnerintézményekkel, más kvv-kkel való együttműködésben rejlő kockázat. A *kockázatmentesítés technikái* közül (1) az egyik az, hogy ugyan nem pályázik, mert nem nyerne, de személyes kapcsolatokon keresztül, szakmai *alvállalkozói hálózatba szerveződve*, a Nagy Nyertes árnyékában, „kitakarva”, névtelenül, mégiscsak vállal bedolgozó szerepet a projekt megvalósításában. (2) A másik technika szerint a vállalkozó bizalmi kötelékek híján, szerződéssel, önálló *sokszereplős projektvállalatot* teremt, és aki az egyikben projektvezető, a másikban közreműködő tag, és fordítva. (Ez utóbbiról a vállalkozási méretről szóló bekezdésben már írtunk.) (3) A harmadik út: *a fejlesztés fedezetét kigazdálkítja* (pl. nem veszi ki az osztalékot stb.). (4) A negyedik út: *közvetlenül fordul az EU valamely nemzetközi fejlesztési alapjához*, programjához támogatásért.

Külső források igénybevétele

Hitelezés most, de mi lesz majd?

Úgy látszik, hogy a hitelválság után az előrelátás és a kalkuláció része a döntések megalapozásának. Végiggondolják a várható következményeket.

„Én is azt mondom, hogy tisztulás volt a piacon, a válság után mindenképpen, és túl nagy volt szerintem is a bankok szerepe. Most nagyobb verseny van. Én azt látom a magam bőrén, hogy bármikor 4–5 bankot megversenyeztetek és kicsi különbséggel nyernek csak, és most nem az van, mint régen, hogy nekem kellett kalapálnom a bankokhoz, és hogy adjanak pénzt, hanem most már ott tartunk, hogy 0,74-es %-ot is megkapjuk hiteltre (Növekedési Hitelprogram), ha 3–400 milliót akarunk fölvenni.”

„Nekem mint termelő cégnek egyszerűbb, mert mi eszközt veszünk mindig. Nekem sokkal könnyebb, mert az eszközt mögé teszem, plusz 2020-ig, mondjuk, egy-két évig még vannak állami vissza nem térítendő támogatások, ami nagyon egyszerű, mert 40–40 %-át mögé teszi az Európai Unió pénzéből az állam, és a másik félre pedig mondjuk egy 10–20 %-ot előteremtünk, de most már elég tízet is, akkor igazából csak 40%-át kell megfinanszíroztatnom 3 évre. [...] Később nagyon nehéz lesz, és amikor elindultunk 2003-ban, akkor én egy évig járkáltam bankról bankra, és az összes bank elutasított, mert csak egy jó ötletem volt, de nem volt hozzá fedezetem. És ugye a bank azt jelenti, hogy minimum dupla, de inkább a tripla fedezetet kéri jelzálogként, vagy valamit mögé. Tehát hogyha azt nézem, hogyan indultunk, az nagyon rossz volt. Most már sokkal jobb, és most ugye van jó pár év befektetési lehetőség, meg alapok, ahova egy jó ötlettel el lehet menni.”

„Új ötletre nem ad a bank, soha nem ad a bank, ha nincs fedezet. Így is, úgy is a cég meglevő forrásait kell égetni, csak abból lehet [újítani]. Pluszban hitelt vesz föl rá a cég, vagy a cash flow-ból kigazdálkodik. Ez a két eset van.”

Pályázatok: „irányított közbeszerzés”, „kormányzati piac”, fejlesztési és kockázati alapok

Az EU-s pályázati fejlesztés-ösztönző lehetőségek és kockázati tőketársaságok megítélésében óvatos visszafogottság mutatkozik. A fejlesztési beruházásokkal kapcsolatban lélekben már készülnek a 2020 utáni EU-támogatási periódusra¹⁰ – „már látszik, hogy a következő ciklusban csak visszatérítendő EU-s támogatások lesznek” – és a feltételek romlására számítanak a vállalkozók. Az eddigi tapasztalatok és vélemények az ipari termelő szektorban, a konvergencia-régióban némi optimizmust tükröznek, a fővárosi tulajdonosok viszont – a szó szoros értelmében – a háttérből követik az eseményeket és a nyerteseket.

A kérdezettek többsége nem vesz részt pályázatokon (és bankokhoz sem fordulnak hitelért). A pályázatok pedig részben a túlzónak ítélt adminisztratív terhek, az átláthatatlanság vagy a szükséges önerő miatt zárják ki a pályázást. Végül, de nem utolsó sorban: esélytelennek tudják magukat, és el akarják kerülni az elutasítás kudarcát – „itt hon ninc s piac és nem is piacszerűen működn ek a gazdasági folyamatok, külföldön kell teljesíteni, hogy megmérettessük magunkat” – itthon csak közvetítő cégeken keresztül jutnak esetleg állami-kormányzati megbízásokhoz, lesznek bedolgozók.

„A munkának az irányított megszerzése eléggé permanensen megjelent. Egy idő után azért mi is megtaláltuk a saját kis helyünket, nyilván a meglevő személyes kapcsolatrendszer, meg amiket csináltunk korábban, az bizonyos körben ismert volt, és akkor mindig megvolt a feladat, de pontosan nulla esélyünk volt arra, hogy egyébként bármilyen közbeszerzésen, vagy meghívásos módon mi el tudjunk indulni eredménnyel. Csak akkor, hogyha ennek volt egy kerete, de végül is ezekkel a személyes dolgokkal ez azért tudott rendeződni.”

„Azok a cégek, akik a kormánynak dolgoznak, nem is jönnek a közelembbe. Tudják, hogy kikkel kell dolgozni, belemennek olyan dolgokba. Tehát ez nem merül föl, hogy versenytárs lennék bárkinek, hanem inkább arról van szó, hogy [...itt egy példa...] akkor rászállnak. [...itt egy példa...] És bármelyik kis- és középvállalat, persze mindenki trükközik, csálnak, mint az állat, és amelyik ugye nem tetszik valakinek, a kormány a

¹⁰ Több vállalatvezető is tervezi, hogy részt fognak venni a (HORIZON 2020) SME Instrument Phase 1 és 2 pályázatokban, bár a közép-magyarországi (fővárosi) kkv-k lehetőségeit nagymértékben korlátozza, hogy nem tartoznak a konvergencia régiókba. A székhely áthelyezésével ugyan feloldhatnák ezt a problémát, de meglátásuk szerint ez olyan költségekkel járna, amely összességében nem eredményezne számukra hasznot sem rövid, sem hosszabb távon.

saját fegyverével, munkaügyi ellenőrzés, NAV, pillanat alatt eltörli. A radar alatt kell lenni! Ha rákerülsz a radarra, akkor azonnal kinyírnak, de gondolkodás nélkül, valamilyen módszerrel.”

Akkv-k finanszírozási forrásokhoz való hozzáférését ösztönző speciális kölcsön-, garancia- és kockázatitőke-alapok (például *Jeremie alap*¹¹) gyakorlatával kapcsolatban, melyek a fölfutni képes, esetleg vadonatúj startup vállalkozások és a tudásintenzív kreatív IT cégek számára lehet forráskínálat, lesújtó a kérdezettek véleménye – a szakmai közbeszédben is tudott – átláthatatlanság, azaz a korrupciós összejátszás miatt.

„Unió bázisú Jeremie program, ott a többsége úgy kezdte, hogy adnak pénzt, de akkor mi adjunk garanciát, hát úgy könnyű. Ha új ötletem van, akkor menjél a @-ba, akkor veszek föl hitelt, aztán megcsinálom úgy. Tehát a Jeremie nekünk, nem jött be, mert ott mindenki két irányba ment, vagy kilopták belőle a pénzt, vagy száz százalék biztonság. Új ötletre nem ad a bank, soha nem ad a bank, ha nincs fedezet. Így is, úgy is a meglevő cég forrásait kell égetni, csak abból lehet. Pluszba hitelt vesz föl rá a cég, vagy a cash flow-ból kigazdálkodik. Ez a két eset van.”

„Mi már tudatosan készülünk arra, hogy az EU-s magyar pályázatoknak vége lesz. És nekünk van nyertes Phase¹² 1-es, azzal megyünk Phase 2-be. Tehát, tudatosan készülünk arra, hogy csak ezek a közvetlen EU-sok maradnak, vissza nem térítendő résszel. Az már látszik, hogy a következő ciklusban csak visszatérítendőők lesznek, ezt majd meglátjuk, hogy érdemes-e szórakozni vele, hogy milyen feltételrendszer lesz. Ha banki finanszírozási rendszer lesz, meg önerő, nem tudom, hogy melyik üti melyiket, majd meglátjuk.”

„Egyik probléma az önrész. A pályázatba régebben azért nem vágtunk bele, mert egyrészt utólagos a kifizetés, tehát miután kész a projekt, utána fizetnek, ezt mi nem engedhetjük meg. [...] A pályázatok egyik része ezért esett ki, illetve a másik része meg azért, amiről már beszéltünk az előbb, hogy le van játszva már, vagy el van osztva az, hogy azt a pénzt az a terület kapja.”

„EU-s projektekkal folyamatosan bombáznak ilyen pályázattíró cégek, volt már tapasztalatunk ilyennel, [...] és elég sok helyről hallottam vissza, hogy általában már akkor elfogy a pénz, mikor még ki se írták a pályázatot. Nem tudom ez mennyire reális, de emiatt mi már nem is pályázunk.”

„Azt hallottam, hogy a bírálat úgy megy, hogy van 3–4 pályázattíró cég, és [...] szétosztják azt a 10 nyertest, akit kihoznak majd. Aztán beadják a pályázatot, az első oldalon a cégneveket kicserélik, mert minden megyében ugyanazt a szöveget nyomják be, és akkor látszik a 3. oldalon még az előző cégnek a neve van, na, visszaadják, azt homogenizálják, hogy a Sártenger Bt, az a 3. oldalon is a Sártenger Bt. legyen. Elfelejtik átírni a neveket. És ez így megy. Na, most akkor pályázzál!”

Munkaerőpiac: mitől „erőforrás” a foglalkoztatott?

A kkv-k foglalkoztatása, humánpolitikája, a bérezési-foglalkoztatási eszköztára meglehetősen sokszínű: a mikro-cégek szürke és fekete foglalkoztatási „stratégiájától” a nagyobb vállalatok finomhangolt versenyképes ösztönző bérei közötti skálán található sokféle kombinált módszert használnak. A nemzetközi piacon versengő kkv ösztönző bérrendszert alkalmaz a munkaszerződés szerint: alaphér, ami kevesebb mint 1 hónapos munkát fed, ezen felül pedig ösztönző bért ad, esti, éjszakai és ünnepnapai többszörös bérpótlékkal (ha sok a munka,

11 <http://archive.fgyelo.hu/cikkek/437363-150-milliardnyi-tokeprogram-jon-a-jeremie-utan> vagy https://index.hu/gazdasag/2018/01/23/indul_a_nagy_tulekedis_a_jeremie-penzekert_-_alapkezeloket_vesznek_a_ner-esek/

12 Lásd részletesen: <https://ec.europa.eu/easme/en/sme-instrument>

nagyon sokat lehet keresni). A kreatív és tudásintenzív munkákat pedig, akár a hazai, akár a nemzetközi piacra dolgoznak, számlaadó egyéni vállalkozói (*freelance*) szerződéssel kiszervezik. Természetesen szerepet játszik az, hogy milyen képzettségű emberre van szükség, és a betöltendő poszt kulcsfontosságú-e a munkamenetben.

A fókuszcsoporthoz megkeresettjei – különösen a mérnöki munkát használók – létszámláncra és tudásláncra panaszkodnak, a kereskedelmi szolgáltatók pedig a munkára jelentkezők igénytelenségét – globális kulturálatlanságát vetették fel problémaként. Elhangzott, hogy morális válság (is) van a munkaerőpiacon, de ez az egyes szektorokat eltérően érinti.

„Nincs meg az a kultúra, nincs meg az a ‘hozott anyag’, hogy akkor leülök, dolgozom, leteszem az asztalra, amit le kell, és majd utána akkor jön érte a fizetség. Már nagyon sokan azzal kezdik, hogy »... és egyébként mennyit keresek?» És még meg se kérdezte, hogy mit kell csinálni.”

Kimondatott, hogy a vállalkozó nézze meg, hogy milyen szociális környezetből veszi fel a dolgozót és mérje fel előrelátóan, hogy mit tud kihozni belőle. És azzal is számolni kell, hogy aztán a nála betanult tapasztalt szakember előbb-utóbb odébbáll, mert megtalálja az álomállást például egy nagy nemzetközi cégnél, de egy kkv is lehet az, ha elég „fancy”, „trendy” és „attractive”, bár nem tud sokat fizetni.

„Az önéletrajzok minőségénél fontosabb, ha nem a legfontosabb, hogy a családi szocializációra rá kell kérdezni. Milyen végzettségűek a szülők, hogy egyáltalán milyen környezetből jön hozzánk, mert az, hogy van neki egy diplomája, hogy valamit elért, az nagyon kevés. Milyen a kommunikációs készsége, tehát, ha kap egy e-mailt válaszol-e azonnal, és hát ez nagyon fontos. [...] Mi azt próbáljuk, hogy fölépítjük a saját embereinket, és akkor ezek ott vannak 5–10 évig. Utána tovább kell, hogy lépjenek, mert ott már ugye nincs tovább előrelépés nálunk, kellene nekik a nagyobb projektek, és akkor elmennek ilyen jó kis cégekhez, mint pl. a XY MULTI, amelyik egész Nyugat-Európára tervez kommunikációs hálózatokat, tehát nem is a magyar piacon dolgozik, de itt van központjuk, és itt csinálják az agyelszívást, mert ugye az aprópénz, amit itt a projektvezetőnek fizet, azzal összevetve, amit Londonban kellene fizetnie.”

„A fiataloknak nagyon fontos a presztízs, az a munkahely, ahol dolgozik, az hogy néz ki a többiek szemében, és ezen kell dolgozni szerintem nekünk, hogy a cégeink ‘menők’ legyenek a fiatalok szemében. Szerintem nekünk ez sikerül, bár nem keresek olyan sokszor fiatalokat, mert nincs akkora terem fölvenni az embereket, de szerintem ez számít nekik.”

„A korábbi részlegvezetőnket az XY MULTI elvitte, 1,8 millióért, plusz bónusz, plusz ilyen-olyan csomag, autó... Na, evvel, ugye, egy kisvállalkozás nem tud versenyezni. És akkor szépen a frissen diplomázott fiúnak – aki nálunk írta a szakdolgozatát – mondtuk, hogy itt van ez a Saab, amivel az előző főnöke járt, ez a tied, és tied a felelősség, és akkor szépen elkezdtünk segíteni. Hogy ugye, rövidnadrágban ne menjen a Z MULTI-hoz tárgyalni, vegyen már fel egy hosszú nadrágot, tehát így szépen fölépítettük.”

AKADÁLYOZÓ TÖRVÉNYEK, SZABÁLYOK, INNOVÁCIÓS DISZHARMÓNIA ÉS KREATÍV ZAVARELHÁRÍTÁS

A kkv-k versenyképességét, növekedését, illetve napi működését nagyban meghatározza gazdasági-szabályozási környezetük is. Jelentős korlátozó (vagy támogató) tényezőként jelenhetnek meg az adminisztratív, bürokratikus akadályok, a jogi-törvényi szabályozás, az igazgatás rossz működése, a vállalkozásokat sújtó magas és sokféle adó, a szakképzett munkaerő és együttműködő partnerek hiánya, vagy egyéb piaci tényezők.

A törvényhozás, ill. a szabályalkotás gyorsítása végett az a gyakorlat érvényesül Magyarországon, hogy a jogszabály-javaslatokat nem a kormány nyújtja be a parlamentnek – lévén akkor kötelező parlamenti bizottsági vitákban kellene a véleményeket a szakmai érintettektől összegyűjteni, ütköztetni és az esetleges disszonáns elemeket javítani –, hanem a kormány tervezetét egyéni képviselői indítvány formájában terjesztik be a parlament elé. Ezzel időt nyer a törvénykezés, de ez sokszor igen nemkívánatos következményekkel jár. A kötelező bizottsági viták elmaradása miatt nem derülhetnek ki a koordinációs problémák.

„Van egy törvény, hogy hogy kell jogszabályt alkotni. Nem szerencsés az, ha a törvényeknek a 95, vagy 99 %-át ezen törvény kikerülésével hozzák meg. Biztos megvan az oka, de ebből kifolyólag nagyon sok rossz jogszabály van, ami keseríti az életünket, és aztán próbálják, egyébként jó szándékból csinálják. Nem gondolom azt, hogy rossz szándékból csinálják, hanem gyorsan sietni kell, de aztán ennek az az oka, hogy minden rossz lett.”

„Azt gondolom, mindenkinek az álma egy olyan jogszabályi környezet, hogy úgy tudjak tervezni, hogy mondjuk, idén januárban bejelentik és két év múlva hatályba lép [...]. Nincsenek ilyen álmaim. De mondjuk, adott esetben, 2017. június 30-án tudjam, hogy 2018-at mivel kell tervezni. Ennyit szeretnék, és azt gondolom, hogy nem lehetne belenyúlni az adott törvénybe fél évvel előtte. [...] Szóval, ne változzanak hetente a jogszabályok! [...] van, amikor nagyon jó szándékkal módosítanak bele. De a lehulló forgácsok nagyon sok mindenkit beterítenek.”

„Ez a kiszámíthatatlanság a vállalkozóknak borzalmas. A kiszámíthatatlan gazdasági környezet, és ide tartozik első körben a jogszabályi környezet, az tragikus. Személy szerint láttam olyan vállalkozót az ismerőseim között, akinek szó szerint egyik hétről a másikra kihúzták a vállalkozása alól a jogszabályi hatáskört, mondván, hogy oké, államosítjuk, viszlát. Nem ő volt a célpontja, csak ő is belesett.”

Az innovatív intézményfejlesztés (az igazgatási bürokrácia-korszerűsítés) fáziskülönbségeit jelzi és az ennek következtében létrejött összehangolásmentes, vagy -hiányos innováció (IT-fejlesztés) diszfunkcióit írja le az alábbi interjúrészlet, melyből kiderül, hogy a közigazgatás egyik szegmensében jelentős újítás történt, de a másik szegmensben megmaradt a hagyományos bürokratikus eljárásrend¹³:

*„Itt egy példa: építési engedély. Kitalálták szuper egyszerű lesz, nem is kell rá engedélyt kérni, csak be kell jelenteni. És minden elektronikusan van. Hát bejelenteni, az sokkal, sokkal nehezebb, és sokkal több ideig tart, mint megkérni egy építési engedélyt. És utána használatbavételi engedélyt kapni, hát az [...] Megkaptuk, már megvolt az első ilyen házunk, mi építettük, hát az a lényeg, hogy ez egy elektronikus rendszer, minden benne van. Hát ahhoz, hogy használatbavételi engedélyt kérjünk, jó lenne, ha a használatbavételi eljárásnál ott lenne ugye nyilván egy most elkészült házban lenne egy számítógép, ahol biztosítjuk a hatóságnak, hogy hozzáférjen a rendszerhez, és egyébként legyen ott minden papíron. De ha a Földhivatalban be akarjuk jegyeztetni ezt az épületet, ha társasházat akarunk alapítani, vagy bármit akarunk, mindenki kéri a pecsétes papírt, de pecsétes papír nem létezik [...], mert elektronikusan van minden. Hát ez az, de mindenhova pecsétes papír kell, de nincs. És akkor lehet menni kuncsorogni a hatósághoz, hogy ugyan már, tegyen ide egy pecsétet, de olyan papír nincs is az elektronikus rendszerben [...] – amire ráfér oda a pecsét vagy helye van!
– nincs ugye, mert igazából azt a papírt föl se kell tölteni. Tehát borzasztó. Na de ilyen nem egy van.
– Számtalan.*

¹³ Melyben a hivatalnokoknak a hagyományos eljárás szerint kell követhetővé, átláthatóvá tenni saját munkájukat.

És ezt senki nem gondolja végig, a rendszert. Itt úgy gondolom, hogy alapvetően jó szándékú volt a dolog, és őrült káoszt okoznak, és mindenki vért izzad.

Azt a szakembert, aki ért hozzá, azt nem veszik bele [az igazgatási] döntési folyamatba. Nem kérdezik meg.”

Hasonló, a bíróságokat, az ügyvédeket – a jogérvényesítéssel kapcsolatos összes intézményt – érintő informatikai innovációt vezettek be az ún. ügyvédi vagy „e-per” törvénnyel, mely teljes körű elektronikus nyilvántartást tesz kötelezővé. A Magyar Ügyvédi Kamara honlapján nyomon követhetjük az ezzel kapcsolatos elmentmondásokról szóló levelezést az érintett hivatalok elnökei között, és tájékoztatókat is olvashatunk. Kiderül, hogy nem zökkenőmentes az újítás bevezetése: *„Minden ügyintézészt biztosító szerv köteles egy elektronikus tájékoztatót közzétenni a honlapján az elektronikus ügyintézés módjáról, annak kezdeményezéséről. Reméljük, hogy ezt majd mindenki teljesíti is, bár az eddigi e-ügyintézési tapasztalatok e téren nem voltak túl meggyőzőek. Még ha mindenki eleget is tesz e kötelezettségének, ezeket az információkat nem feltétlenül triviális megtalálni, ezért az alábbiakban röviden írunk a főbb irányokról.”*¹⁴ Válaszadóink kifogásolták a szerintük korszerűtlen konkrét informatikai felületet és azt, hogy a rendszer fejlesztése kizárólag informatikai szempontból korrekt, viszont az ügyvédi ügyintézés racionális szempontjait figyelmen kívül hagyja:

„Érkezési igazolás, olvasási igazolás, letöltési igazolás, feladási igazolás, és akkor van negyven új irat, és akkor abban van kettő érdemi. A többi meg kuka, nem jó semmire. Töltsd le, tedd el, mert az állam nem teszi el! Az ügyfélkapu nem őrzi meg. Le kell tölteni, el kell menteni, mert ha vita van, a rendszerből nem lehet lekérni, el kell menteni! Nagyon ‘jó’ gyakorlati érzékkel rakták össze.”

Nem minden zavar a fentihez hasonló átfogó és nagyszabású innovációból következik, a zavarhoz elég az, ha egyik hivatali szegmensben egyszerűsítik az ügymenetet, a másikban meg nem, vagy az információ nem jut el oda.

„Akkreditált klaszter-tagságért plusz pont járt a pályázatban, a klaszter akkreditációja lejárt és nem írtak ki új akkreditációs folyamatot. A legtöbb klaszter vitte azét, aki jelentkezett, és beadta a papírt, és automatikusan meghosszabbították az akkreditációt és kiértékeltek a klasztereket. Ez az XX Minisztériumnak volt a ressortja. Beírtuk a pályázatba, hogy ennek meg ennek a klaszternek a tagjai vagyunk. Az XX Minisztérium mint közvetítő szervezet kívágta a pályázatot, mert hamis adatszolgáltatás volt, mert a klaszter nem akkreditált, mert lejárt az akkreditációja. Hát Te adtad ki, hogy automatikusan meghosszabbítottad, mert megkérte a klaszter! Most erre mit mondasz? A jobb kéz nem tudja, hogy mit csinál a bal. Nem az, hogy másik intézmény! Az állam! Nem. Az XX Minisztérium egyik osztálya, meg másik osztálya. Nem ér át az információ. [...] az a baj, hogy tényleg nem fejlődünk semmit – bocsánat –, a rég volt kommunizmusból. Mindenhova ismerős kell. Ha nincs ismerősöd, nem tudsz elintézni semmit. Mindenhez ismerős kell ma is.”

Az adók és az adóhivatal szerepe, működése és az adóintézkedések hatása szintén sztenderd kérdés a kkv-k kérdőíves vizsgálataiban; különösen a sokféle adónem („lehúzások”), a szigorúan büntető hatósági eljárások, a bonyolult ügyintézés, a méltányosság mellőzése stb. miatt. Különös kontraszt ezzel szemben a fejlett piacgazdaságokban a hatósági szerep beteljesítése – amit már egy kisvállalkozó is megtapasztalhat, mert gyakori, hogy az EU területén, külföldön is dolgoznak magyar kistulajdonosok:

¹⁴ http://www.magyarugyvedikamara.hu/common/file-servlet/document/1118/default/doc_url/15.pdf

„Nézd meg a NAV-ot! Kijön, és akkor azt mondja, hogy Te legyél okosabb, mint ő. Mondtam neki, mondja már meg, hogyan csináljam? És azt mondja, ő nem azért van itt, hogy megmondja.”

„A jó barátom az, aki egyike a sok Angliába szakadt magyarnak, aki ott vállalkozásba is kezdett, és teljesen sikeres. Elkezdtek, jó, oké, második hónap, jön a meghívó a helyi adóhatóságtól, hogy hát erre az időpontra legyenek szívesek befáradni. Teljes gyomorgörccs, könyvelő, jó, oké, mindent összeraktak, bementek és mondták, hogy üdvözljük az adóhatóságnál, miben segíthetünk. Mondták, hogy na, nem, ilyen nincs, ők nem ebben szocializálódtak [...], de ilyenek vannak. És konkrétan az volt, hogy megkérdezték ezek után, hogy mivel foglalkozik, és milyen tanácsokkal láthatják el külön arra specializáltan adózási, adóoptimalizálási ügyben, amit adótanácsadók csinálnak itthon, és a NAV üldözi őket, vagy legalábbis elég ferde szemmel néznek rájuk, ott meg ez a NAV-nak a dolga, a helyi adóhatóság dolga.”

„Ilyet én is tudok: Németországban az unokatestvérem feleségének a cége megcsúszott – valaki nem fizetett neki, egy nemzetközi cég –, és bement az ottani NAV-hoz, hogy mit lehet tenni, szeretne átütemezést kérni. Jó, hat hónap alatt fizesse be részletekben. Hol írjam alá? Sehol, beütöm most a gépbe, csókolom!”

Az adóztatás és a hatósági ellenőrzés – és ennek megfélemlítés-célú alkalmazása – nemcsak a NAV-tól indul, önkormányzati adóbevételek-növelésre és egyes szektorok kontrolljára is használható. Ám ezt a kkv-szektor fizeti meg/ki:

„Tehát itt Magyarországon egyáltalán nem segítették a kis- és középvállalatokat. Ami megy, ez a nagy ipari vállalatoknak a munkahelyteremtő támogatása milliárdok, meg adóelengedés formájában. A kis- és középvállalatoknál kőkemény adó van, mondjuk, a személyautót lemérik súlyra, és akkor azt mondják, hány kiló, annyi adót fizetsz.¹⁵ Ilyen adó nincs a világon sehol se. És ezekkel a kis adókkal, rengeteg ilyen van, pl. saját ingatlanunk van, és a képviselőtestület fölteszi a kezét, hogy akkor ne X Ft legyen a m²/év a nemlakás-célú ingatlan, hanem 2*X Ft/m². És akkor megszavazzák, és akkor jön a számla, hogy fizessél 5 millió forintot évente azért, hogy ott van a saját tulajdonú ingatlanod.”

„[...] Egy nagyon jó példa, most ezt intézzük. Nem tudom tudjátok-e, van egy olyan új szabály,¹⁶ két hónapja törvényi, 200-tól 2 millióig büntetik, nem kevés, ha 0,4 megawatt fölött van az éves fogyasztásod, akkor energiaügyi szakreferens kell. Tudjátok? – Hogyne tudnánk! – Hát én múltkor lenn voltam [...] és ott beszélgetnek valamiről, és az egyik haverom kérdezi, hogy és te meg kit találtál? Mondom, miért? Van ilyen? Hozzám el se jutott az infó, viszont jövő héttől büntetik 200-tól 2 millióig! Most megint az van, hogy kijön egy ember, [...] és akkor majd én azokat a számokat odaadom, és majd ő 25–40 ezer forintért – most ilyen ajánlatok jöttek – beküldi egy rendszerbe. Elnézést, de a sok lehúzás, meg a korrupció!”

„[itt egy partner cégnevet említ] őket 4 éve vizsgálja a NAV, még nem találtak semmit, [...] de fölmerült bennünk, hogy csak minden legyen rendben nálunk a könyvelésben, minden papír a dossziében, mert

15 Hosszú évek óta, egész pontosan 2007. január 1. óta nem kell fizetni ezt az adófajtát személyautók esetében, ám a köznyelvben tévesen a mai napig használják. 2007 előtt ez volt a gépjármű adó, és a forgalmi engedélybe bejegyzett önsúly alapján kellett fizetni. Fontos azonban megjegyezni, hogy a teherautók körében a mai napig életben van a súlyadó. 2007. január elsején lépett életbe a személyautók körében, felváltva a súlyadót. A köznyelvben „teljesítményadónak” nevezik, ugyanis ellentétben a súlyadóval itt nem a gépjármű tömege alapján kellett fizetni, hanem a jármű teljesítménye adja meg az adó mértékét. https://autoshirugynokseg.hu/gepjarmu_ado_teljesitmeny_ado_suly_ado

16 2016. évi CXXXVIII. törvény az egyes klímapolitikai és zöldgazdaság fejlesztési tárgyú törvények módosításáról a kihirdetését követő 16. napon, azaz 2016. december 21-én lépett hatályba. A szakreferens bejelentése tehát 2016. december 21-től kötelező az érintett gazdálkodó szervezetek számára. A Hivatal 2017. június 30-ig nem szabott ki bírságot az energetikai szakreferens igénybevételeéről szóló bejelentés elmulasztása miatt. Forrás: <https://www.axing.hu/energetikai-szakreferens-koteleztetseg/>

félni kell, hogy akik azt [itt a cégnevet megismétli] kiszolgálják, azokra is rá szoktak szállni. Nagyon, de nagyon durva dolgok mennek ezen a kicsi szinten is...”

JÖVŐKÉP – NEMZETKÖZIESEDÉSI KÉPESSÉG

Meglehetősen visszafogott optimizmus tükröződik a véleményekből. A termelők és a kereskedők bíznak a napi aprómunkában. A tanácsadók abban, hogy ha lépést tartanak, munkájukra szükség lesz a jövőben is. A többség az „irányított gazdaságpolitika” vagy, „tervgazdálkodás” keretei között elég kis játékteret lát, és eljut hozzájuk olyan értesülés, hogy a nagyvállalatok *„kezdik behúzni a fékeket, mert látják, hogy nem fogják tudni finanszírozni a kiadásait”*. Összességében (szerintük) 2018 után rosszak a gazdasági konjunktúra kilátások.

Azok, akik nagyon függnek a műszaki-technológiai újításoktól, az informatikai fejlődéstől, már most keresik az utat, de még csak az út elejét látják, a folytatást nem.

A jövőt egyesek vagy külföldön képzelik el, vagy a külföldi partnerekkel való együttműködést erősítik. Nem az egyszerű export lényeges, hanem hogy a nemzetköziesedés következő, a III. vagy a IV. fokozatába lépjenek közös projektek, közös eszközberuházások megvalósításával, illetve külföldi termelő leányvállalatot létesítsenek.

„Én külföldre szeretnék terjeszkedni, Angliába. [...] Nekem ez az irány. Nem felfelé akarok menni a magyar piacon, én a piacról szeretnék megélni. Pont emiatt szeretnék inkább nemzetközileg terjeszkedni, mivel már van nemzetközi tapasztalatunk. Meg akarok maradni kis kkv-nak, és inkább az ügyfelek számát szeretném növelni. Nem lövök nagyon nagyokra, mert úgy látom, hogy nagyon nehéz, és nagyon kockázatos, és én meg a családom ebből élünk, és nincs annyi saját tőkénk. Tehát sokat tudunk veszteni, hogyha valami nagyon nagy kockázatot vállalunk, ezért inkább így a piacról szeretnék megélni, és nagyon benne van nekem a pakliban. Egyrészt a csapatomat növeljem, az ügyfélszámot, másrészt, hogy külföldre terjeszkedjünk.”

„Kezdetben semmilyen alaptőkének nem volt, és a saját munkánkat fektetjük be, és itt nálunk egyrészt vannak pénzügyi célok, tehát hogy növekedjen a pénzállományunk, ez egy elég fontos dolog. [...] A mi szakmánkban nagyon fontos a kapcsolati tőkének az építése, [...] iszonyú gyorsan fejlődik a szakma. [...] Nagyon mások a módszerek, nagyon más technikák, cél, hogy ezt elmélyítsük. És akkor sikeres valami, ha valamiben előre tudunk lépni. Tehát mondjuk, olyan új ügyfelet szerzünk meg, aki jól fizet, vagy rendszeres megbízást kapunk tőle, az mondjuk a legjobb, szerintem. Ha nagyon nő a kapcsolati tőkének, vannak olyan projektek, ahol ez nagyon tud nőni. [...] És mindenkinek egy picit másként kell szolgáltatni, az ügyfél igényeinek a megismerése minden projektnél újabb és újabb kihívás, és cél, hogy egyre több ilyen tapasztalatunk legyen, hogy sokkal rutinszerűbben menjenek a dolgok, mert az új projekt iszonyú nagy befektetést igényel, és a rutinra törekszünk, hogy tudjunk pénz keresni úgy, hogy ne haljunk bele minden új projektbe. Ez az én célom a sikerre, meg a fejlődésre vonatkozólag.”

„Visszatérek a nemzetközi klaszterba, és akkor ugye megy ez az [speciális kölcsönös szolgáltatást nevez meg] ügylet. És mi is azt érezzük, hogy nyilván a költségek csökkenni fognak, meg azt lehet látni, hogy az 5–10 milliós munkákat egymásnak osztják, tehát nagyon becsatornázott az állami, vagy az állam-közei megrendelés. Igazából csak ez marad. Tehát nem lesz növekedés Magyarországon. És a munkaerő, az probléma lesz, illetve már az.”

„Külföld, az nem annyira járható út számunkra. Próbálkoztunk, vannak próbálkozásaink, vagy voltak próbálkozásaink [egy országot nevez meg], de a fizetési kultúra az nem annyira jó, pont azzal a céggel, akivel próbálkoztunk, ott valahogy nem jött össze, hogy sikerüljön időre fizetni. [...] Úgyhogy nekünk marad az, hogy Magyarországon, és nem a nagy, hanem az 50–200 fős cégek, ami nekünk az ideális, akikhez érdemes nekünk bekopogtatni.”

„Mostanra teljesen egyértelműen látszik, hogy a jövő technológiája [itt egy eljárást említ] gyökeresen megváltozik. Közös szakmai becslés alapján azt mondtuk, hogy kb. még van 20 évünk. [...] És azért nálunk közmegegyezés a cégen belül az, hogy folyamatosan kutatjuk, hogy merre lehetne lépni, jó előre, mert ha akkor kezdünk el néhány évvel előtte kapkodni, kész, vége, akkor már nem lesz mit befektetni, amiből fölépítsük az új vállalkozást. Márpedig át kell majd strukturálni az egészen biztos, csak idő kérdése.”

BEFEJEZÉS NINCS, AZ ÉLET MEGY TOVÁBB

A társadalmi áramlatok

Már a bevezető módszertani bekezdésben utaltunk a durkheimi értelemben vett *társadalmi áramlatokra*, ‘kényszerekre’, melyek értelemszerűen a kkv-tulajdonosok vélekedését és viselkedését keretezik, s mely áramlatokat ők is formálják. Annak illusztrálására, hogy a gazdasági színtéren, a vállalatok tulajdonosai körében miféle „áramlatok” alakították a fókuszcsoporthoz résztvevő tulajdonosok nézeteit, idézzük fel a *kérdésünkkel egyidejű és a jelenlegi* konjunktúra kutatások eredményeit! A gazdasági konjunktúrajelentésekben használt *konjunktúra-indexek* alakulása a magyar gazdaság szereplőinek (és a fogyasztóknak) a mindenkori üzleti, piaci tapasztalataik szerint változó vélekedését, hangulatát tükrözi a kilátásokkal kapcsolatban.

A mi vizsgálatunk periódusában készített konjunktúra-jelentések, a gazdasági szereplők körében végzett survey-kutatások is hasonló „tónusú” képet festettek a „dolgozók” (értsd: társadalmi tények) állásáról.

Az egyik jelentés, melyet a portfolio.hu *Meglepően pesszimisták a magyar vállalatok* címmel ismertetett 2017. május 15-én, leszögezve, hogy áprilisban (2017) váratlanul nagymértékben romlottak a hazai vállalatok üzleti kilátásai, az alábbiakat írja:

„Az MKIK GVI¹⁷ negyedéves vállalati konjunktúra felmérésében 400 cégvezető¹⁸ véleményét kérdezzük a cégük üzleti helyzetéről és kilátásairól. A 2017. áprilisi adatfelvétele szerint Magyarországon az üzleti bizalom szintje az előző negyedévben tapasztalathoz képest jelentősen csökkent: a GVI Konjunktúramutató a januári 31 pontról 21 pontra esett vissza. Az eredmények azt jelzik, hogy a hazai vállalkozások éles fordulópontot észlelnek: 2016 januárja óta minden negyedévben (legalább) 30 pont körüli értéket kaptunk, ilyen alacsony értéket utoljára 2015 júliusában mértünk. (Az előző év ugyanezen időszakában a Konjunktúramutató értéke 33 pont volt.) Ez a visszaesés főként annak köszönhető, hogy a vállalkozások jelenlegi jövedelmezőségüket, rendelésállományukat, üzleti helyzetüket és múlt féléves termelési szintjüket negatívan ítélik meg, mint januárban. Ráadásul sokkal pesszimistábbá váltak a beruházások várható alakulására vonatkozó várakozásaik is” (Tóth–Nyíró–Hajdu 2017).

17 MKIK (Magyar Kereskedelmi és Ipar Kamara) Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet

18 „A megkérdezett cégek közül 300 kis- és középvállalkozás (20–249 fő közötti), esetükben a KKV Körkép Konjunktúramutatót és a KKV Körkép Bizonytalansági Mutatót számítjuk ki. A 400-as minta – amely 100 darab nagyvállalkozást (250 fő felett) is tartalmaz – esetében pedig a Negyedéves Konjunktúramutatót és a Negyedéves Bizonytalansági mutatót közöljük.” Forrás: http://gvi.hu/kutatas/537/az_mkik_gvi_2018_januari_negyedeves_konjunktura_felvetelenek_eredmenyei

A másik, a GKI Gazdaságkutató Zrt.¹⁹ szintén 2017. áprilisi konjunktúrajelentése – ennek ellentmondva, mivel a kérdezettek köre és kutatási módszere²⁰ a GVI-étől eltér – kissé növekvő üzleti és nagymértékű fogyasztói bizalomcsökkenést jelez. Összességében „nem változott a GKI konjunktúraindexe - így továbbra is erőteljes derűlátást tükröz. Az üzleti várakozások érdemben javultak, s ezzel 16 havi csúcsra kerültek, a fogyasztóiak viszont számottevően romlottak” – írják. A konjunktúraindex – mely a két másik index trendjének kiegyenlítő hatását jeleníti meg – lassan felfelé kúszik. 2018. júniusában – a kézirat lezárásakor – ezzel szemben 9,8-ra emelkedett a konjunktúraindex („történelmi csúcs,” írják) a GKI által mért előző júniusi 5-ös értékről, vagyis a körülmények kedvező alakulását észlelik a kérdezett tulajdonosok és a lakosság.²¹

A GVI adatai is optimizmusra utalnak a kkv-k körében²²: „A 2018. januári adatfelvétel szerint Magyarországon az üzleti bizalom szintje jelentős mértékben meghaladja az előző negyedévi értéket: a Negyedéves Konjunktúramutató az októberi 33 pontról 37 pontra emelkedett. [...] Ha csak a kis- és középvállalkozások üzleti bizalom szintjét vizsgáljuk, akkor szintén javuló tendenciát találunk: a KKV Körkép Konjunktúramutató az októberi 30 pontról 35 pontra emelkedett, ami az eddig mért legmagasabb érték.”

A trendek, várakozások folyamatosan változnak. És a kkv-k szerepe ebben kettős: részint alakítják is az elvárásokat teljesítményük révén, részint az így kinyilvánított piaci követelményeknek innovatív módon meg is kell felelni.

Összegző megállapítások

Azt gondoljuk az elemzés alapján, hogy miután a hazai kkv-k megtapasztalták a válság megtisztító hatását, akár lehetnének is „korunk hősei”, mert mint a véleményekből kitűnik:

- a szakmai tudás, szakértelem és a gazdasági tájékozódáshoz szükséges egyéb tudások jelentőségét nagyra becsülik,
- a korszerű és igényes szolgáltatás – nemzetközi mércével mért – követelményeivel tisztában vannak,
- a váratlan helyzetekre számítva a cégben rejlő technológiai és szervezeti megújulási potenciált folyamatosan fejleszteni igyekeznek,
- felfogták az új munkavállalói generáció autonóm és proaktív önérvényesítésben megnyilvánuló elvárásait.

Referenciáikat tekintve – bár nemzetközi piaci tapasztalatuk még kevés – a nyitott Európának köszönhetően egyértelműen a fejlett piacgazdaságok intézményrendszerét és méltányos igazgatási rendjét tartják etalonnak és itthon is kívánatosnak, bár elbűvölve beszélnek a kínai kapitalizmus hihetetlen technológiai vívmányairól és az ottani olcsó gyárttatási lehetőségekről.

19 Forrás: https://www.gki.hu/wp-content/uploads/2017/04/GKI_konj_1704.pdf

20 A GKI Gazdaságkutató Zrt. – az EU módszertanának megfelelően – konjunktúra-indexének kiszámításakor az üzleti szférán belül az ipar, a kereskedelem az építőipar és a szolgáltató szektor, illetve a lakosság várakozásait veszi figyelembe. A GKI konjunktúraindex a lakossági bizalmi index és az üzleti bizalmi index súlyozott átlaga. Forrás: https://www.gki.hu/wp-content/uploads/2018/06/GKI_konj_1806.pdf

21 Forrás: <https://www.gki.hu/language/hu/tag/konjunktura/>

22 Forrás: http://gvi.hu/files/researches/537/nkonj_181_elemzes_180526.pdf

A vállalat gazdálkodásában egyesek kemény retorziókat helyeznek kilátásba az időben *nem fizetőkkel* szemben, mások a békés, empatikus megtárgyalás hívei. A *nagyvállalatokkal való szerződéses* kapcsolatokat egyenlőtlen, *függőségi viszonyként* élik meg, diktátumként gondolnak a vállalt feladatokra, ugyanakkor elismerésként könyvelik el, ha egyáltalán bekerülhetnek egy ilyen exkluzív beszállítói körbe.

A forgóeszköz-hitelezésen kívül igen visszafogottan nyilatkoztak a kérdezettek a fejlesztési vagy környezetvédelmi beruházásokra felvehető *hitelek*ről. A *pályázati konstrukció* viszont a kedvező európai/állami lehetőségek miatt egyes fejlesztések esetén nagyon megéri. De a vállalkozók lélekben már most készülnek arra az időszakra, amikor az egyes EU-s operatív programok befejeződnek. És többségük eltérő elképzelésekkel, de azonos stratégiát akar megvalósítani: európai versenytársakkal szemben erős *nemzetközi piaci szereplőként* látnák magukat szívesen pár év múlva.

HIVATKOZÁSOK

- Acs, Z. J. – Audretsch, D. B. (1990) *Innovation and Small Firms*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Antalóczy K. – Sass M. (2011) Kis- és közepes méretű vállalatok nemzetköziesedése – elmélet és empiria. *Külgazdaság*, 55 (9–10), 22–33.
- Antal-Pomázi, K. (2011) A finanszírozási források szerepe a kis- és középvállalkozások növekedésében. *Közgazdasági Szemle*, 58 (3), 275–295.
- Bartha Á. (2013) Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 45 (5), 92–101.
- Carayannis, E. G. – Barth, T. D. – Campbell, D. F. J (2012) The Quintuple Helix innovation model: global warming as a challenge and driver for innovation. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 1 (2), 1–12. <http://doi.org/10.1186/2192-5372-1-2>
- Czakó Á. – Kuczi T. – Lengyel Gy. – Vajda Á. (1995) A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 42 (4), 399–419.
- Csákné Filep J. (2012) Családi vállalkozás, avagy a profitkergetés nélküli nyereségtermelés receptje. *Valóság*, 55 (7), 36–45.
- Csizmadia Z. (2004) *Az innováció hálózatalapú megközelítése. Tudásáramlás, innovációs rendszerek, regionális hálózatok. Elméleti és metodológiai irányvonalak, nemzetközi és hazai tapasztalatok* (MTA RKK NYUTI). Elérhető: <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/CsizmadiaZoltanInnovacioMunkakozoi1.pdf> [Letöltve: 2018-10-24]
- Csiszárík-Kocsir Á. (2015) A hazai vállalkozások által alkalmazott finanszírozási stratégiák egy kérdőíves kutatás eredményeinek tükrében. In Csiszárík-Kocsir Á. (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században*. Budapest: Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar, 33–55.
- Durkheim, E. (1895; 2000) A szociológia módszertani szabályai. In Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig I*. Budapest: Új Mandátum, 272–313.
- Európai Bizottság (2010) *Európa 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája*. Brüsszel. Elérhető: http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_HU_ACT_part1_v1.pdf [Letöltve: 2018-05-12]
- Etzkowitz, H. – Leydesdorff, L. (2000) The dynamics of innovation: from Nation Systems and „Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29 (2), 109–123. [http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333\(99\)00055-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4)
- Farkas, J. (1974) *Az ötlettől a megvalósulásig* (Szociológiai tanulmányok sorozat). Budapest: Akadémiai.
- Gábor R. I. (1999) Too many, too small: small entrepreneurship in Hungary – Ailing of prospering? In Temesi J. – Zalai E. (szerk.) *Back to a market economy*. Budapest: Akadémiai, 461–480.
- Granovetter, M. (1985) Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91 (3), 481–510. <http://dx.doi.org/10.1086/228311>
- Granovetter, M. (1992) Problems of Explanation in Economic Sociology. In Nohria, N. – Eccles, R. G. (szerk.) *Networks and Organizations. Structure, Form, and Action*. Boston: Harvard Business School Press, 25–56.
- Győri Á. (2017) Financial troubles of small enterprises: Interrelation between growth potential and financial troubles among small and medium-sized enterprises in Hungary. In Batten, J. – Can, U. (szerk.) *22nd EBES Conference – Program and Abstract Book*. University of Rome, 165.
- Győri Á. (2018) Kis- és középvállalkozások pénzügyi sérülékenysége. *Közgazdasági Szemle*, 65:(3), 240–258. <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2018.3.240>
- Győri Á. – Czakó Á. (2018) A hazai pénzügyi kultúra néhány jellemzője a kis- és középvállalkozások gazdálkodói viselkedése tükrében. *Pénzügyi Szemle*, 68 (2), 240–258.
- Hágen I. Zs. – Holló E. (2017) A hazai kkv-k helyzete, a versenyképesség, innováció és controlling tükrében. *Controller Info*, 5 (1). Elérhető: <http://controllerinfo.hu/a-hazai-kkv-k-helyzete-a-versenykepessseg-innovacio-es-controlling-tukreben> [Letöltve: 2018-02-18]
- Halmi P. (2007) Növekedési kilátások az EU-ban és Magyarországon: A lisszaboni stratégia lehetőségei. In Farkas B. (szerk.) *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. Szeged: JATEPress, 71–93.
- Hashi, I. – Stojčić, N. (2013) The impact of innovation activities on firm performance using a multistage model: Evidence from the community innovation survey 4. *Research Policy*, 42 (2), 353–366. <http://dx.doi.org/10.1016/j.respol.2012.09.011>
- Horzsa G. – Győri Á. – Czakó Á. (2017) Economic environment and innovation activities of small and medium-sized enterprises in Hungary. In Papadopoulos A. G. (szerk.) *(Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities*. Athens: European Sociological Association, 1001. Elérhető: https://www.europeansociology.org/sites/default/files/ESA-2017-Athens_Abstract-Book_final.pdf [Letöltve: 2017-11-19]
- Kornai, J. (2010) Innovation and dynamism: Interaction between system and technical progress. *Economics of Transition*, 18 (4), 629–670. <http://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2010.00396.x>

- Kotey, B. – Meredith, G. G. (1997) Relationship among Owner – Manager Personal Values, Business Strategies, and Enterprise Performance. *Journal of Small Business Management*, 35 (2), 37–61.
- Kuczi T. (2000) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Laky T. (1998) A kisvállalkozások növekedésének korlátai. *Szociológiai Szemle*, 8 (1), 23–39.
- Madarász A. (2014) Hogyan született a vállalkozó? Fogalomtörténeti töredékek Schumpeter vállalkozóelméletéhez. *Külgazdaság*, 58 (7–8), 3–29.
- Magyar Nemzeti Bank [MNB] (2017) Versenyképességi jelentés. Budapest: Magyar Nemzeti Bank. Elérhető: <https://www.mnb.hu/letoltes/versenyke-esse-gi-jelente-s-hun-digita-lis.pdf> [Letöltve: 2018-02-11]
- Morgan, D. L. – Krueger, R. A. (1998) *The Focus Group Kit*. Thousand Oaks/London/New Delphi: Sage.
- Polányi K. (1976) A gazdaság mint intézményesített folyamat. In: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat.
- Sági M. (2002) Kisvállalkozások túlélési esélyei az 1990-es években. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: Társ.
- SBA Fact Sheet – Hungary (2016) European Commission, Brüsszel. Elérhető: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/22382/attachments/16/translations/en/renditions/pdf+&cd=3&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> [Letöltve: 2017-11-16]
- Szabó-Morvai Á. (2010) *A válság hatása a kis- és közepes vállalkozásokra*, Budapest: HÉTFÁ kutatóintézet Bizalom és Vállalkozás Program Műhelytanulmányok III.
- Szántó Z. (1994) A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaságszociológia és a szocioökonomia újabb irodalmáról. *Szociológiai Szemle*, 3, 141–145.
- Szerb L. – Csapi V. – Hornyák M. – Horváth Á. – Kruzslíc F. – Márkus G. – Rideg A. (2016) Versenyképesség országos, regionális és egyedi vizsgálata és elemzése a magyar kisvállalatok körében: magyar kisvállalatok (MKKV szektor) versenyképességének kompetencia alapú mérése és komplex vizsgálata. Műhelytanulmány, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.
- Tóth I. J. – Nyíró Zs. – Hajdu M. (2017) A GVI 2017. áprilisi KKV Körkép felvételének eredményei. Budapest: MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet. Elérhető: https://gvi.hu/files/researches/508/kkv_172_elemzes_170516.pdf [Letöltve: 2018-06-10]

Internetes források

- <http://archive.figyelo.hu/cikkek/437363-150-milliardnyi-tokeprogram-jon-a-jeremie-utan> https://index.hu/gazdasag/2018/01/23/indul_a_nagy_tulekedis_a_jeremie-penzekert_-_alapkezeloket_vesznek_a_ner-esek/
- http://gvi.hu/files/researches/537/nkonj_181_elemzes_180526.pdf
- http://gvi.hu/kutatas/537/az_mkik_gvi_2018_januari_negyedebes_konjunktura_felvetelenek_eredmenyei
- http://www.magyarugyvedikamara.hu/common/file-servlet/document/1118/default/doc_url/15.pdf https://autoshirugynokseg.hu/gepjarmu_ado_teljesitmeny_ado_suly_ado
- http://www.magyarugyvedikamara.hu/common/file-servlet/document/1118/default/doc_url/15.pdf
- <https://ec.europa.eu/easme/en/sme-instrument>
- https://index.hu/gazdasag/2016/08/26/mnkh_nemzeti_kereskedohaz_hatmilliard-veszteseg-szijjarto-futsal/
- <https://www.axing.hu/energetikai-szakreferens-kotelezetseg/>
- <https://www.gki.hu/language/hu/tag/konjunktura/>
- https://www.gki.hu/wp-content/uploads/2018/06/GKI_konj_1806.pdf

A MUNKAERŐPIACI ESÉLYEKET MEGHATÁROZÓ KOMPETENCIÁK ÉS ÉRTÉKEK A PÁLYAORIENTÁCIÓ FOLYAMATÁBAN

Egy fejlett ipari régió középiskolásai körében végzett több szempontú vizsgálat eredményei

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.1.80

ABSZTRAKT

A pályaaorientáció a társadalmi mobilitás eszköze, amely értelmezésünkben a munkába lépést előkészítő folyamat, amelyben az integrációt és az esélyegyenlőséget elősegítő humán szolgáltatási tevékenységek zajlanak. Az iskoláknak fontos szerepük van a sikeres munkapálya megtervezésében a fiatalok kompetenciáinak fejlesztésén keresztül, amely jó esetben egy többéves folyamat. Tanulmányunkban a pályaválasztás egyéni, kulturális és társadalmi háttérének elemzésén keresztül közelítjük meg a pályaaorientáció során megvalósuló kompetenciák fejlődését a középiskolások körében. A kutatásunkat Magyarország egy jól prosperáló, iparilag fejlett régiójában végeztük, ahol jó elhelyezkedési és tanulási lehetőségek nyílnak a munkaerőpiacra belépő fiatalok számára. A kutatásban a pedagógusok szervezeti kultúrához kötődő vizsgálata mellett a diákok kompetenciavizsgálata zajlott általánosan használt pályaválasztási kérdőívek, tesztek és pszichodiagnosztikai skála segítségével, melyet először a 2003/2004-es tanévben bonyolítottunk le 599 diák (8 iskola 2–2 osztálya) bevonásával. A vizsgálatot megismételtük a 2014/15-ös tanévben ugyanabban a 8 iskolában 1–1 osztályban, 163 fő bevonásával. A kutatásban három-három különböző fenntartású gimnázium és szakiskola (alapítványi, állami, egyházi), valamint kettő, szintén különböző fenntartó által működtetett szakközépiskola vett részt. A kutatás eredményei alapján jellemző különbségeket találtunk a diákok munkaerőpiachoz köthető kompetenciái között, melyek leginkább az érettségig adó és nem adó képzések között jeleznek markáns különbségeket, és teremtenek szakadékokat az integráció és esélyegyenlőség terén.

Kulcsszavak: kompetencia, pályaaorientáció, rugalmas munkaerőpiac, integráció, esélyegyenlőség

¹ Czibere Ibolya szociológus, egyetemi docens, PhD, habil., Debreceni Egyetem, BTK Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. Sipeki Irén pszichológus, főiskolai docens, PhD, Semmelweis Egyetem Pető András Kar

COMPETENCES AND VALUES IN THE CAREER CHOICE PROCESS

The results of a multi-aspect study on secondary school students in an industrially developed region

ABSTRACT

Career choices are a tool of integration and social mobility. Successful career choices support the reduction of unequal opportunities among disadvantaged young people. For this reason studying and analysing secondary school students' personal competences and their social and work-related values is indispensable. We approach the development of labour market competences among secondary school students during career orientation via the analysis of the individual, cultural and social background of the career choice. For the research we chose a thriving, industrially developed region of Hungary, where good opportunities for study and employment are available for young people entering the job market. In the research the competence analysis of the students took place with the help of commonly used career orientation questionnaires, tests and psycho-diagnostic scale. Altogether 599 students were involved in the survey in the 2003/2004 academic year and we could use 317–424 valid test results for the research. Based on the previous results a repeat survey was carried out in the 2014/2015 academic year involving 163 students from 1 class of each school. The participating schools were grammar schools and vocational schools maintained by foundation, state or church (one of each for both types of school). Also, two vocational grammar schools with different maintenance principles participated. The research found significant differences in labour market related competences among the students, which are most marked between programmes offering or not offering the graduation examination, and which create a gap in terms of integration and equal opportunities.

Keywords: competence, career choice, flexible labour market, integration, equal opportunities

A MUNKAERŐPIACI ESÉLYEKET MEGHATÁROZÓ KOMPETENCIÁK ÉS ÉRTÉKEK A PÁLYAORIENTÁCIÓ FOLYAMATÁBAN

Egy fejlett ipari régió középiskolásai körében végzett több szempontú vizsgálat eredményei

BEVEZETÉS

Az OECD képességstratégiája (2012) programjának középpontjában a „Jobb képességek, jobb munka, jobb élet” gondolata áll. A versenyképesség egyik kulcskategóriájává vált a képességek kibontakoztatásához szükséges lehetőségek és esélyek növelése, és az egyénekben rejlő tartalékképességek kibontakoztatásának folyamatos biztosítása a munkaerőpiacon. Az egyének képességeinek és kompetenciáinak kibontakoztathatósága szoros összefüggésben áll a társadalmi befogadással, illetve a peremre szorulás elkerülésével. Az egész életen át tartó tanulás folyamatában nem csupán a formális végzettségek megszerzésének és a tudás folyamatos szinten tartásának vagy bővítésének van elsődleges funkciója, hanem mára ettől hangsúlyosabban az életút-támogató kompetenciák megőrzésének és a kompetenciatartalékok bővítésének is (OECD 2012). Ebben a folyamatban egyre fontosabbá vált az egyének felkészítése saját életpályájuk hatékony menedzselésére, amelyben fontos szerepet játszik az iskola is (Borbély-Pecze 2010). A pályorientáció mint a munkába lépést előkészítő folyamat egyértelműen a társadalmi integrációs és dezintegrációs folyamatok egyik meghatározó tényezője a munkaerőpiaci érvényesülésen keresztül. A pályaválasztási döntéshozatalok és a pályamódosítások fontos fordulópontjai az egyéni életútnak. A Nemzeti Alaptanterv (NAT 2012) a pályorientációhoz átfogó instrukciókat határoz meg a nevelési-oktatási intézmények számára: *„Az iskolának – a tanulók életkorához igazodva és a lehetőségekhez képest – átfogó képet kell nyújtania a munka világáról. Ennek érdekében olyan feltételeket, tevékenységeket kell biztosítani, amelyek révén a diákok kipróbálhatják képességeiket, elmélyülhetnek az érdeklődésüknek megfelelő területeken, megtalálhatják hivatásukat, kiválaszthatják a nekik megfelelő foglalkozást és pályát, valamint képessé válnak arra, hogy ehhez megtegyék a szükséges erőfeszítéseket. Ezért fejleszteni kell bennük a segítséssel, az együttműködéssel, a vezetéssel és a versengéssel kapcsolatos magatartásmódokat és azok kezelését.”* (Magyar Közlöny 2012/66: 10643).

A pályaválasztási² döntések meghozatala nemcsak egy egyszeri iskolaválasztási aktus, mely az iskolai érdemjegyek, a nem és a földrajzilag elérhető iskolatípusok egyszerű összekapcsolása, hanem lényegesen komplexebb helyzet, amely a társadalmi egyenlőtlenségekre és az integrációs mechanizmusokra is hatással van. A flexicurity uniós foglalkoztatáspolitikai elvvé emelése annak is az elismerése, hogy megnövekedett a jelentősége a munkaerőpiaci érvényesülést és integrációt biztosító kompetenciák fejlesztésének. A flexicurity modell szerint a foglalkoztatás rugalmasságának növelése nem feltétlenül eredményezi a szociális biztonság csorbulását. *„A flexicurity alapelv mögött az a felismerés is meghúzódik, hogy az embereknek elsősorban a foglalkozta-*

² A szakirodalomban a pályaválasztás helyett a pályorientáció fogalmát használják többen a folyamat definiálására (Völgyesy 2003). Tanulmányunkban a két fogalmat szinonimaként használjuk.

tás biztonságára van szükségük, kevésbé az adott munkahely megtartásának biztonságára” (Wilthagent idézi Vukovich 2009). A munkahelyek megtartásának biztonságát felváltja az „átmenetek biztonságának kiépítése”, vagyis a változásokkal szembeni ellenállás helyett a változásokhoz történő alkalmazkodáshoz és a változások nehézségeinek elkerüléséhez szükséges képességek támogatása. *„Átmenet alatt értjük a munkahelyváltásokat, a pályakorrekciót, a munkakörváltást, a munkatevékenység gazdagítását adott munkahelyen belül, a vállalkozói és alkalmazotti létformák közötti váltásokat, és pályaaorientációs szempontból ide lehet sorolni az iskola és a munka vagy az iskolatípusok közötti váltásokat, illetve az iskolán belüli döntési helyzeteket (pl. csoportválasztás, fakultációk)”* (Borbély-Pecze–Gyöngyösi–Juhász 2013: 35). A középosztályi gyermekek jövőre orientáltak, aktivisták, individualista értékrendszerük pedig motivációként értelmeződik a pedagógusok számára. Az alacsonyabb iskolai végzettségű családok gyermekei viszont késleltetési képességbeli hiányosságaik miatt alacsonyabban motiváltak. Számukra egy jövőbeni magasabb haszon reménye nem elég mozgósító erő a magasabb iskolai teljesítményekre, vagy az iskolai befektetésekre. Már a 2000-es évek eleji hazai kutatások is igazolták, hogy a magasabb iskolai végzettségű szülők törekednek jobb színvonalú iskolákba íratni gyermekeiket, így a szülők iskolai végzettségei közötti különbségek leképeződnek az iskolarendszerben is (Csapó 2002). Az alacsonyabb iskolai végzettségűek számára jó tanulmányi eredmények esetén is maximum a szakközépiskola választása a legracionálisabb döntés (Lannert 2004). A PISA jelentések adatai folyamatosan jelzik a gyermekek családi háttere és az iskolai teljesítmények erős együtt járását. A kedvezőtlenebb társadalmi pozíció továbbörökítődik, de mára az alacsony iskolai végzettség komolyabb hátrányt jelent a munkaerőpiacon, mint akár 20 évvel ezelőtt (Berényi–Berkovits–Erőss 2008).

A sikeres pályaaorientáció régóta használ pszichometriai mérőeszközöket a pályaválasztási folyamat segítése érdekében. Tanulmányunk módszertani újdonsága, hogy az ezzel összefüggő eredményeket kombináltuk a munkaerőpiaci kompetenciák vizsgálatának eredményeivel, kitekintve a középiskolai évekből a munkában töltendő évekre, előre jelezve a várható problémaköröket a nem megfelelően kialakított kompetenciákkal összefüggésben. További újdonsága módszertanunknak, hogy az általunk használt eszközök 10 éves időtávlatban is változatlanul alátámasztották az egyes iskolatípusok közötti rögzült különbségeket, a pályaaorientációt nem kellően támogató működések, melyek az esélyegyenlőtlenségek fenntartásához járulnak hozzá.

Kutatásunkban kombináltuk a szociológiai és a pszichológiai módszertani apparátust. Azt a felvetést kívántuk igazolni, hogy a pályaválasztási tanácsadásban használt pszichometriai eszközök, a diákok szociodemográfiai jellemzői, valamint az iskolák szervezeti kultúrájára vonatkozó pedagógusok által adott értékelések eredményei alapján komplex módon feltárhatók a diákok munkaerőpiaci esélyeit jelentősen befolyásoló képességek és kompetenciák. Ennek eredményeként megválaszoljuk azt a kérdést, hogy a diákok majdani munkaerőpiaci sikerességét befolyásoló képességek és kompetenciák terén milyen különbségek mutathatók ki a három iskolatípus között, illetve a szakiskolai rendszerben tapasztalt diszfunkcionális működés igazolható-e a diákok képességeinek és kompetenciáinak fejlesztése terén is.

1. A PÁLYAORIENTÁCIÓS (PÁLYAVÁLASZTÁSI) DÖNTÉSEK ELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A munkaerőpiacra történő belépés és bennmaradás sikeressége nagymértékben függ attól, hogy a fiatalok hogyan tudnak alkalmazkodni a gyorsan változó munkaerőpiaci igényekhez, amely napjainkban már állandó át-képzéseket és munkastílusváltást igényel. A rutin leértékelődik, a rugalmasság, a jó adaptálódási készség viszont egyre fontosabbá válik (Szegő–Molnár 1998). A pályaválasztás folyamatát meghatározza az az intézményi szocializációs közeg is, amelyet az iskola biztosít, ugyanakkor az oktatási intézmény elválaszthatatlan társadalmi környezétől, amely megalapozza az elfogadott értékeket és viselkedési normákat, melyeket az iskola és az odajáró gyermekek is viszonyítási alapként fogadnak el. Ugyanakkor az iskola mint szervezet igen különböző hatást gyakorol az egyénekre, hiszen a szervezet kultúrája alapvetően befolyásolhatja tagjai önértelmezését és környezetfelfogását.

Elsődleges kérdés, hogy vajon beszélhetünk-e pályaaorientációról abban az esetben, ha a kompetenciák fejlesztése nem alapozza meg a választás lehetőségét? A pályaválasztás kompetenciafejlesztés nélkül nem jelent mást, mint a 14–15 éves diákok tanulmányi eredmények és nemek szerinti elosztását a középiskolák között egy olyan életkorban, amikor az érintettek felelős pályaválasztási döntést még nem képesek hozni, és a korai zárás veszélye nagy. Ebben az esetben a gimnáziumban továbbtanuló diákok akár 4–10 évet is „nyernek” a végleges döntéshozatal előtt, míg a nem gimnáziumokban továbbtanulók az érdeklődésük és a valós képességstruktúrájuk helyett az iskolai jegyeik átlaga alapján kerülnek be egy-egy vonzóbb vagy kevésbé vonzó középiskolába (szakközépiskolák, szakiskolák), ezzel el is döntve pályaválasztásukat. Fazekas (2017) hivatkozik James Heckman Nobel-díjas közgazdászra, aki az egyenlőtlenségek csökkentése, a társadalmi befogadás és a társadalmi mobilitás elősegítése kapcsán az emberek készségeihez kapcsolódó problémák megoldását tartja elsődlegesnek, ezen belül is elsősorban a problémák megelőzését, és nem a kialakult problémákba investálást. Az 'életciklusokhoz illeszkedő beruházások rendszere' közgazdasági elméleti keretének központi gondolata, hogy minél korábbi életszakaszban történik meg az egyének képességeinek fejlesztésébe történő befektetés, annál nagyobb lesz ennek a társadalmi és egyéni haszna is (Fazekas 2017). Burks és munkatársai (2009) pedig azt is bizonyították, hogy a fiatal korban, diákként mért kognitív készségek erőteljesen befolyásolják felnőtt életüket: életminőségüket, egészségi állapotukat, a várható élettartamukat, a várható jövedelmük nagyságát, a munkanélkülivé válásuk valószínűségét és a várható társadalmi devianciákat is.

A klasszikus pályaválasztási elméletek kiindulópontja szerint minden pálya tartalmaz konkrét, jól leírható követelményeket, melyeknek össze kellene kapcsolódnia az egyének képességstruktúrájával. Hazánkban a korai megközelítések az 'ember–pálya' megfelelés feltételrendszerét elsőként Csirszka (1966) fogalmazta meg. A kutatások gyorsan elvezettek e szigorú logikai keret megdőléséhez, és egyre inkább a személyiség típusokra, viselkedési stílusokra (Holland 1966), egyben az életmódra került a hangsúly, amely egyéni döntéshozatali folyamaton keresztül realizálódik (Thomae 1960, Ries 1970 idézi Zakar 1988). Ennek kiindulása lehet gazdasági, vagy igény szint és teljesítmény megközelítési szempontú. Ginzberg és munkatársai elmélete szerint a foglalkozásválasztás egy folyamatosan szűkülő lehetőségeket felkínáló folyamat a 10–21 éves életkor között, amely végül kompromisszummal zárul. Kimondták, hogy a pályaválasztás nem fejeződik be a fiatal felnőttkorban, hanem végighúzódik az egyén aktív életén, mert a személy folyamatosan újabb és újabb döntéseket hoz. Super (1963) (idézi Kiss 2015) az addigi elméletek szintetizálására törekedett a múlt század második felében. Szemléletmód-

ja jól ötvözi az individuális pályaorientáció mellett a pályaérettség fogalmát, valamint azt a szociológiailag is értelmezhető felvetést, miszerint a pályaorientáció folyamata beágyazott a társadalmi, gazdasági és kulturális környezetbe. Super longitudinális „*career pattern study*” vizsgálata kapta talán a legtöbb figyelmet, és befolyásolta leginkább a pályaorientációs kutatások sorát. Megközelítése fejlődésszempontrú, mely integratív módon kezeli a pályafejlődés személyi és környezeti változóit, valamint ezek kölcsönhatását. Hatása igen jelentős a magyar pályaválasztási szakirodalomban is. Super egyre növekvőnek, folyamatosnak és általában véve irreverzibilisnek jellemezte a pályafejlődés folyamatát. Fejlődésszempontrú, életciklusokat is leíró modelljének egyik legfontosabb eleme az „életpálya-szivárvány”,³ amely azt mutatja meg, hogy a különböző szerepek hogyan jelennek meg az egyén életében, és milyen kölcsönhatásban állnak egymással. Super szerint az a tény, hogy az emberek egyszerre több szerepet is játszanak egyszerre több helyszínen, azt jelenti, hogy a különböző szerepek hatással vannak egymásra, így az egyes területeken elért sikerek, kudarcok befolyásolhatják a többi terület működését is. Ginzberggel ellentétben nem tekinti a pályaválasztást irreverzibilisnek, hanem fenntartja, hogy ez egy élethosszig fennálló lehetőség, hiszen maga a pályaalkalmasság fogalma is tágabban értelmezett, nem egy-egy területre leszűkítő, hanem a személyre jellemző képességek, érdeklődések és személyiségvonások tere multifunkcionális. Super, bár fontosnak tartotta, de kevésbé foglalkozott azokkal a szociológiai jellemzőkkel (család, környezet, iskolatípus), melyek a döntési folyamatban meghatározó tényezők lehetnek.

2. A PÁLYAVÁLASZTÁST MEGHATÁROZÓ MUNKAERŐPIACI KOMPETENCIÁK

A kompetenciák személyiségtulajdonságokból és képességekből tevődnek össze. Meglátjuk csak részben köszönhető a tanulásnak, ezért nagyon fontos, hogy a tudás alapú oktatás mellett a személyiségfejlesztés is hangsúlyosabban jelenjen meg az oktatási folyamatban. Magukban foglalják azokat a pedagógia számára is jól értelmezhető tevékenységeket, amelyek a bevésekes módszerek helyett a megértést és problémamegoldást helyezik a középpontba, az individuális, versengő iskolai magatartás helyett az együttműködést és az önálló ismeretszerzést serkentő oktatási technikákkal együtt. „*A tanulók szocioökonómiai státuszának iskolán belüli varianciáját kifejező társadalmi befogadás mutatója különösen alacsony, ami a tanulók iskolák közötti, erőteljes családi háttér szerinti elkülönülésére utal*” (Csapó 2014: 121), és ez a hatás elsősorban az iskolák tanulói összetételén keresztül fejt ki a hatását. A PISA vizsgálatok eredményei szerint az elmúlt években minden területen folyamatos romlás figyelhető meg, növekszik az alulteljesítők aránya, amely írás- és olvasási nehézségekben, elemi számolási problémákban nyilvánul meg. Csapó (2014) szerint a diákok megközelítően 20 százaléka funkcionális analfabéta. Ez súlyos foglalkoztathatósági problémákat is jelez. Ezzel együtt csökken a magasán teljesítők aránya is, mely szűkíti az egyetemi képzésekre jelentkezők körét és nehezíti az innovációt a munkaerőpiacon. A nemzetközi összehasonlító elemzések alapján alacsony a reziliens tanulók aránya is Magyarországon. Az olvasást vizsgáló OECD tanulmány alapján Magyarországon a reziliens tanulók⁴ aránya csupán 4,1 százalék, az OECD országok 6,4 százalékos átlagához képest (Csapó–Fejes–Kinyó–Tóth 2014).

3 Super kilenc fő szerepet azonosított: a gyermek, tanuló, pályaválasztó, polgár, dolgozó, házastárs, otthonteremtő, szülő és a nyugdíjas.

4 A 2012-es PISA-adatfelvételre épülő elemzésben az a diák minősült reziliensnek, aki az adott országban az ESCS-indexe alapján az alsó 25%-ba, ugyanakkor eredményei alapján az azonos ESCS-indexszel rendelkező tanulók legjobban teljesítő 25%-ába tartozik.

ESCS: Index of Economic Social and Cultural Status – Gazdasági, Társadalmi és Kulturális Státusz indexe”
Csapó–Fejes–Kinyó–Tóth 2014: 124)

Az iskolázottság javítása a gazdaságra gyakorolt pozitív hatásán túl más módon is hozzájárul az élet minőségének javulásához és a társadalmi fejlődéshez (Csapó 2015). A tanult emberek egészségtudatosabbak, az általános iskolázottság növeli a társadalmi kohéziót, elsősorban a humán tudományok fejlesztik a társadalmi identitást, és a fenntartható fejlődés alapját is biztosítják. Az, hogy milyen kompetenciakészlet alakul ki az érintettek körében a pályaválasztást átölelő időszakban, nem csak az egyéni jellemzőktől, hanem az iskolák szervezeti felépítésétől, térbeli elhelyezkedésétől és a családok szociokulturális háttérétől, az általuk biztosított társadalmi és kulturális tőkéktől is függ.

Az Európa Tanács szakértői anyaga (Eurydice 2002) kompetenciának a készségek, ismeretek, adottságok és attitűdök együttesét nevezi, amely a „*know-how*” mellett az önálló, élethosszig tartó tanulásra való képességet is jelenti. Kulcskompetenciának tekinti a kulturális tőkét, mint a személyiség kiteljesítését és az egész életen át tartó fejlődést, melyet a személyes érdeklődés és a tanulás határoz meg; a társadalmi tőkét mint az aktív állampolgári szerepvállalást és beilleszkedést a társadalomba, és az aktív részvételt; az emberi tőkét mint a foglalkoztathatóságot, képességet arra, hogy az egyén tisztességes munkához jusson a munkaerőpiacon. A kulcskompetenciák fontos jellemzője, hogy transzferábilisak, átvihetők egyik helyzetből a másikba, többfunkciósak, vagyis különféle célok elérésére, különböző problémák és feladatok megoldására használhatók, és a társadalomba jól illeszthető egyéni teljesítmény, munka és tanulás előfeltételei.

A pályaválasztás nem elvonatkoztatható a képességektől, hiszen a képesség adja az alapját az iskolai teljesítménynek, a kompetenciák terén is értelmezhetőek, és megfelelő pedagógiai eszközökkel jól fejleszthetőek. A képességvizsgáló eljárások eleme a figyelmi és kognitív képességek vizsgálata. A pályaválasztáson belül talán a képességvizsgálatok kapcsolódnak a legerősebben a pályaszintek kiválasztásához, és még ennél is szorosabb kapcsolatban vannak a tanulási sikerességgel. A sikeres pályaaorientáció a személyiségjegyekre, érdeklődésre és munkaértékekre alapozva határozza meg azt a szakmacsoportot, amely irányában elkezdődhet a továbbtanulási lehetőségek felderítése. Optimális esetben az érettségit adó képzések biztosítanak lehetőséget arra, hogy a későbbiek során a felsőfokú oktatásba is be tudjon lépni a diák. A hagyományos szakmai képzések ezt a lehetőséget nem támogatják, 14–15 éves korban pedig az érdeklődés és értékek szintje még nem teszi lehetővé a megalapozott döntéshozatalt. Ahogy bemutattuk, a tanulási sikeresség erős kapcsolatot mutat a családi háttérrel is, így az már a korai életszakaszban befolyásolja a munkaerőpiaci belépés szintjét is. Coleman (1988) szerint (idézi Varga 2017) az iskolai környezet kapcsolathálója képes lehet arra, hogy a szülők társadalmi tőkéjének alacsonyabb szintjét ellensúlyozza. Az intézményi környezet az inkluzív nevelést megvalósítva, emelheti a tanulók rezilienciáját (Varga 2017). Erre az általános iskolában nyílik esély, mivel a magyar középfokú oktatási intézmények már szelektáltan működnek. Megközelítésünkben a pályaaorientációs kompetenciák NAT által is definiált fejlesztése alkalmas eszköz lehet arra – nemzetközi tapasztalatok alapján⁵ –, hogy hatékonyan csökkentse a korai szelekció hatásait intézményi környezetben.

⁵ A dán iskolarendszer átalakítása során kiemelt szerepet szántak a pályaaorientációnak (Borbély-Pecze 2010)

3. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Kutatásunk egyik fő területe a fiatalok azon kompetenciáinak vizsgálata, amelyek a munkaerőpiaci sikeresség szempontjából előrejelző szereppel bírnak. Jelen tanulmány egy átfogó, több szempontú adatfelvétel egy-egy téma köré szűkített eredményeinek bemutatását tartalmazza. Azoknak a jellemzőknek a vizsgálatát állítottuk a középpontba, amelyek meghatározzák a kikerülő diákok munkaerő-kompetenciáit, így közvetlenül hatnak társadalmi integrációjukra és esélyegyenlőségükre, mobilitási lehetőségeikre is. Eredményeinkből következtethető, hogy miért mutatkozik szakadék az érettségit adó és nem adó képzések között, miért nem képesek a diákok a nyílt munkaerőpiacon a maguk javára fordítani a napjainkban már jellemző munkaerőhiányt és javuló kereseti lehetőségeket. A pályaaorientáció felfogásunkban magába foglalja azon kompetenciák és értékek vizsgálatát, melyek a munkahelyi beilleszkedést és sikeres foglalkoztatás alapját képezik. Fejlesztésük képes hatékonyan csökkenteni az esélyegyenlőtlenséget.

Kutatásunk két időszakban zajlott. Az első a 2003/2004-es tanévben nyolc iskola részvételével indult, majd 10 év múlva, 2014/2015-ben ugyanazokban az iskolákban megismétlésre került. A vizsgálat sorozat első részében a tanulók kompetenciavizsgálata zajlott általánosan használt pályaválasztási kérdőívek, tesztek és skálák segítségével. Az adatfelvétel a 2003/2004-es tanévben összesen 599 diákot érintett 16 osztályban, bár a kérdéses folyamatjellege miatt (nem egyszeri, egy időben zajló vizsgálat volt) a diákok változó számban vettek részt egy-egy adatfelvételi eljárásban. A legtöbb iskolában három alkalommal történt a diákok megkérdezése, a létszámok emiatt is változtak egy-egy osztályon belül is. Tíz év múlva, 2014/2015-ben került sor a következő adatfelvételre ugyanazokban az iskolákban, 163 fő tanuló értékelhető adataival. Ebben a szakaszban minden iskolatípus minden évfolyamából egy-egy osztályban zajlott a vizsgálat. Hat nagyvárosi és egy-egy kisvárosi középiskola vett részt a kutatásban. Időközben a korábban résztvevő alapítványi szakközépiskola jogutód nélkül megszűnt, így ebben az iskolában nem tudtuk megismételni az adatfelvételt. Kutatásunkban a pedagógusokat is megkérdeztük arról, hogy miként értékelik saját iskolájuk szervezeti kultúráját. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy az iskola jellemzőit és a diákok értékeit össze tudjuk kapcsolni. A 2003/2004-es vizsgálat sorozatban 7 iskola vett részt és 126 fő pedagógus töltötte ki a kérdőívet. Az önkormányzati szakiskola nem szolgáltatott adatokat. A második adatfelvétel során 156 fő pedagógus töltötte ki a kérdőívet. Ebben a körben az önkormányzati szakközépiskolától is érkeztek adatok, viszont az önkormányzati gimnáziumtól nem.

A kötött idejű képességvizsgálatok átlagosan 60 perc tiszta feladat-megoldási időt igényeltek, valamint ehhez kapcsolódott hat kötetlen idejű teszt felvétele. Az adatfelvételek átlagosan 6 tanórát igényeltek. Csökkentették az értékelhető vizsgálati adatokat a félbehagyott feladatmegoldások, a diákok egy része bizonyos feladatok esetében értékelhetetlen feladatlap részeket adott le, vagyis egy-egy teszt során eltérő elemszámmal voltunk kénytelenek dolgozni.

Az eredmények bemutatása során az időközben átnevezett iskolatípusok⁶ ellenére az első kutatási időszakban hatályos iskolatípus elnevezéseket használjuk (szakiskola, szakközépiskola, gimnázium) a könnyebb értelmezhetőség és összehasonlíthatóság érdekében.

⁶ A szakiskolákat/szaktanulmányozókat szakközépiskoláknak, a szakközépiskolákat szakgimnáziumoknak nevezték át.

A kutatás földrajzi térsége

A kutatást egy átlagon felüli gazdasági fejlettségű térségben, a Közép-Dunántúlon bonyolítottuk. A kutatásban szereplő iskolák védelme érdekében sem a településeket, sem a bevont iskolákat nem nevesítjük az elemzésünkben. Három település, egy nagyváros (ipari centrum) és két kisváros iskolái vettek részt a vizsgálatban. Mindhárom város jelentős számú foglalkoztatóval, kiváló útvonalhálózattal és tömegközlekedéssel rendelkezik. A városok vonzáskörzetében is jelentős foglalkoztatók érhetők el. A térséget ipari fejlettsége, a foglalkoztatottság magas szintje, a népesség iskolázottsági mutatói évek óta kiemelik az országos átlagból.

A kutatás célcsoportja

Kutatásunk célcsoportját azok a középiskolás diákok alkották, akik vagy a munkaerőpiacra történő belépés vagy a továbbtanulással összefüggő döntéshozatal előtt álltak (10–12. osztályosok). Feltételeztük, hogy az iskola típusának szerepe van a pályaorientációban és a diákok kompetencia-jellemzőiben, ezért a térség által kínált lehetőségekhez képest különböző programtípusú iskolákban végeztük az adatfelvételeket. (1. táblázat).⁷

1. táblázat.

A tanulói minta megoszlása az iskola típusa szerint a 2003/2004 és a 2014/2015-ös vizsgálatban (fő)

Iskolatípus	Vizsgálat időpontja	Fő
Gimnázium	2003/2004	276
	2014/2015	73
Szakközépiskola	2003/2004	169
	2014/2015	25
Szakiskola	2003/2004	154
	2014/2015	65
Összesen	2003/2004	599
	2014/2015	163

Forrás: saját szerkesztés

A különböző iskolatípusokban tanuló diákok társadalmi háttér szerinti jellemzői

A fiatalok családi háttérjellemezőiről csak a második kutatási szakasz adatfelvételéből nyertünk információkat (10 évvel korábban ezekre az összefüggésekre nem történt adatgyűjtés). A 2014/2015-ös családi háttérjellemezők kérdőívben a demográfiai adatokon túl vizsgáltuk a családok gazdasági helyzetét, társadalmi tőkéjét, a diákok iskolai közérzetét, külföldi munkavállalási elképzeléseit, értékrendszerét. Ezek közül tanulmányunkban a témánk szempontjából legfontosabb információkat mutatjuk be.

A szülők jellemző iskolai végzettsége a gimnazisták körében a diploma, a szakközépiskolások körében az érettségi, a szakiskolások körében a szakmunkás bizonyítvány. A gimnazisták szüleinek többsége vezetőként vagy szellemi munkakörökben, a szakközépiskolások és szakiskolások szülei pedig jellemzően fizikai munkakörökben dolgoznak. A családok gazdasági helyzete alapján a gimnazisták rendre jobb körülményekről számoltak be, mint szakközépiskolások és szakiskolások társaik.

⁷ Az 1. sz. mellékletben közöljük a kutatásban résztvevő diákok pontos megoszlását iskolatípus és fenntartó szerint.

Lakóhelyük szerint a gimnazisták többsége a megyeszékhelyen vagy városban lakik, míg a szakközépiskolások és szakiskolások többsége jellemzően faluban, ezen belül pedig 5000 főnél kisebb lélekszámú településen. A gimnazista tanulók családjai jellemzően 3–4 vagy 6 szobás lakásokban élnek, ez a nagyságrend hasonló a szakközépiskolások és a szakiskolások körében is, általában 4 szobával rendelkeznek.

Adataink alapján a diákok IT technológiához történő hozzáférése magas színvonalú minden iskolatípusban, mely szerencsés esetben támogathatja az információhoz való hozzáférést. A későbbiekben bemutatott kompetenciamérések eredményei szerint viszont ez nem valósul meg, vagyis az eszköz birtoklása önmagában még nem teremti meg az esélyt annak az információnak a megszerzéséhez, melyet ezen technikák lehetővé tehetnének.

A diákok értékkategóriáinak nagyon fontos és kevésbé fontos formáira is rákérdeztünk (44 értékkategóriában). A rangsorban komoly egyezések tapasztalhatók a három iskolatípus diákjai körében, az első öt helyen három értékük is egyezést mutat. Elsősorban olyan alapértékeket jelölnek, mint a bizalom, a becsület és a barátság. A munka is megjelenik mindhárom csoportban, mint kiemelt jelentőségű érték. Tendencia jellegű, hogy a gimnazisták helyezik leginkább előtérbe az általános alapértékeket. A szakközépiskolások esetében a tulajdon is bekerül a legfontosabb értéket képviselő csoportba. A diákok kisebb-nagyobb különbséggel az egyéni alapértékeket mint munka, család, saját jólét és biztonság értékkategóriákat tartják fontosnak, melyekhez a másik irányból a hagyományok, vallásosság, politizálás, közügyekben való részvétel, hírnév elutasítása társul. A leszakadók, másképp gondolkodók megítélése, a hazaszeretet, a rasszizmus-ellenesség negatív vagy bizonytalan értékeléseket kapott.

Az adatfelvétel módszertana

Kutatásunkban kombináltuk a pszichológiai és a szociológiai módszertani apparátust⁸, melyekkel az volt a célunk, hogy a pedagógusok megfigyelésein és az iskolai osztályzatokon túl feltárhassuk a pályaválasztási esélyek háttértényezőit is a diákok körében (kompetenciák, érdeklődés, érték, képesség). Az alábbiakban ismertetjük a diákcsoportok pályaválasztási kompetenciáinak mérése során alkalmazott eszközök sorából a tanulmányunkban bemutatásra kerülő eredményeket és a tanárok körében végzett szervezeti kultúra vizsgálatot megalapozó mérési módszereket (2. táblázat).

2. táblázat. A tanulók és tanárok körében végzett vizsgálatok típusai

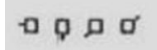
Diákok			Tanárok
Képességvizsgáló eljárások	Értékvizsgálat	Szociológiai kérdőív	Szervezeti kultúra vizsgálat
Pieron-féle figyelemvizsgáló teszt (mindkét vizsgálati időszakban)	Super-féle munkaérték kérdőív (mindkét vizsgálati időszakban)	Családi háttér kérdőív (a második vizsgálatban)	Quinn-féle szervezet-diagnosztikai kérdőív (mindkét vizsgálati időszakban)
Amthauer-féle IST-teszt (mindkét vizsgálati időszakban)			

Forrás: saját szerkesztés

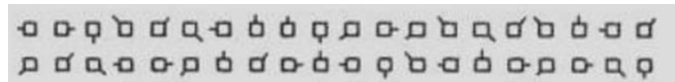
⁸ A statisztikai feldolgozásban nyújtott tanácsokért és segítségért köszönettel tartozunk Dr. Bernáth Lászlónak és Dr. Márton Sándornak.

a) A *Pieron-féle figyelemteszt* a diákok figyelmi terjedelmét és figyelmének minőségét (pontosságát) segít meghatározni. Értékelése két mutatóra épül: az adott időegység (5 perc) alatt adott válaszok száma (N) és a válaszadás minősége (T %) (a hibátlanul átnézett jelek aránya). Maga a teszt 400/800 átnézendő elemet tartalmaz. Az elemek olyan négyzetek, melyekhez az oldalakon és sarkokon egy-egy vonalka kapcsolódik. A 8 lehetséges változatból 4-et kell kiválasztani és bekarikázással jelölni, soronként haladva. Egy sorban 20 jel található. Az alábbi példa ezt ábrázolja.

Kiválasztandó elemek:

Sorokra példa a Pieron-féle figyelemtesztben:

b) Az általános képességszintet az *Amthauer-féle Intelligencia Struktúra Teszt* (IST) mértük, amely 9 altesztből áll, és összesen 176 válaszlehetőséget tartalmaz. A 4. számú alteszt 16 feladatot tartalmaz, melyekre értékelésként 0, 1, 2 pont adható. A többi esetben 20 kérdésre 1–1 pont adható helyes válasz esetén. A tesztben az előre megadott idő alatt kell az alteszteket elvégezni. A teszt lehetővé teszi, hogy egyéneket gyorsan és megbízhatóan hasonlítsunk össze kognitív képességeik alapján. Ebben verbális, számolási, térbeli és emlékezeti képességeket vizsgálhatunk. A verbális próbák eredményei olyan képességekre utalnak – melyek kompetencia-területként gyakran megjelennek az iskolai oktatásban is – mint az ítéliképesség, a konkrét praktikus gondolkodás vagy a valóságérzék.

c) A kutatás során *Super 15* eredeti értékkörét alkalmaztuk, amely 45 itemet tartalmazott.⁹ Maga a kérdőív olyan értékek közötti választás lehetőségét kínálja fel, melyek a konkrét tevékenységtől függetlenek. A választások alapján kialakult értékpreferencia adja a kérdőív produkciófelületét. Super pályafutás-elméletének megfelelően állította össze kérdőívét, és abban összekapcsolja a társadalmi-gazdasági, szociológiai és pszichológiai kategóriákat is. A vizsgált személy a mondatokat egy 5-fokú skálán értékeli, ahol az 1-es érték az egyáltalán nem fontos, míg az 5-ös érték a nagyon fontos dimenziót jelenti az egyén számára.¹⁰

Ennél a vizsgálatnál a tanulók 45 kérdésre válaszoltak, melyek a konkrét munkatevékenységtől független értékek közötti választásra vonatkoztak.

d) *Quinn szervezetdiagnosztikai kérdőívét* (eredeti forrás Quinn 1988, idézi Serfőző 1999) is használtuk, melyet a KLTE Pszichológiai Intézetének Szociál- és Munkalélektani Tanszéke fordított le és adaptált. A pedagógusoknak hat kérdésben kellett jellemezniük iskolájukat, mind a hat esetben 100 pont elosztásával kellett jelezniük, hogy iskolájuk mennyire felel meg a négy kultúrátípushoz tartozó leírásoknak. A kérdéskörök a következők:

- az iskola karaktere
- az iskola légköre

9 Super-féle munkaértékek: 1. szellemi ösztönzés – szellemi kihívás jelentkezik; 2. munkateljesítmény – a teljesítés élménye a fontos; 3. önérvényesítés – elképzelt, vállalt szerepekhez kapcsolódik; 4. anyagi ellenszolgáltatás – a jó fizetés igénye; 5. altruizmus – szociális segítőkészség; 6. kreativitás – új dolgok, termékek bevezetése, új elméletek kidolgozása; 7. társas kapcsolatok – jó kapcsolat a munkatársakkal; 8. munkához kapcsolódó biztonság – munkából fakadó stabilitás megélése; 9. presztízs – rang és tisztelet mások szemében; 10. irányítás – mások munkájának és munkafeltételeinek megtervezése, megszervezése; 11. változatosság – lehetőség a munkaörömről, szemben a feladatorientáltsággal; 12. esztétikum – lehetőség szép dolgok, tárgyak készítésére; 13. függetlenség – lehetőség autonómiára, önállóságra; 14. hierarchia – igazságos elbírálás, értékelhetőség; 15. fizikai környezet – megfelelő környezet (esztétikum, társadalmi elismertség)

10 Példa: Olyan munkát szeretnék, ahol az ember...

1. szüntelenül új megoldatlan problémákba ütközik ...

- az igazgató
- a vezetőség stílusa
- a siker meghatározója
- összetartó erő.

Quinn szervezeti kultúra modelljében (versengő értékek modellje) azt vizsgálja, hogy milyen értékek figyelembevételével törekszik egy szervezet hatékonysága növelésére. Két hatékonyságot növelő értéket azonosított:

- befelé versus kifelé összpontosítás
- rugalmasság versus szoros kontroll.

A két dimenzió mátrixban ábrázolva négy, egymástól jól elkülöníthető kultúratípust azonosít (támogató kultúra, szabályorientált kultúra, célorientált kultúra, innováció orientált kultúra), melyek nagy előnye, hogy megfeleltethetők egy-egy szervezetelméleti irányzat filozófiájának.

A statisztikai módszerek közül elemzéseinkben a varianciaanalízis mellett a Bonferroni-féle páros összehasonlítás módszerét alkalmaztuk a páronkénti átlagok különbségének vizsgálatára (ahol a két csoport elemszáma különböző is lehet, mint a mintába került osztályok esetében is). Ezzel a módszerrel értelmeztük a képességeket, értékeket, pályaérettséget, érdeklődést és viselkedési jellemzőket mérő kérdőívek eredményeit. χ^2 próbát is alkalmaztunk a Myers-Briggs-féle személyiség-kérdőív esetében, amikor a két nominális változó közötti kapcsolat „valódiságát” kívántuk eldönteni.

Célunk volt, hogy minden tanuló esetében összehasonlítható eredményeket kapjunk, ezért került beemelésre az Amthauer-féle Intelligencia Struktúra Teszt, amely, bár igen összetett vizsgálati eljárás, rendkívül részletes összehasonlításra ad lehetőséget. A teszt felépítése strukturálisan kötött, többnyire feleletválasztásos feladatokból áll, egy esetben pedig egy közös fogalmat önállóan kell beírniuk a diákoknak. A teszt 9 részleme összesen 176 feladatot tartalmaz. A többi mérőeszköz esetében a nehézséget inkább a nagyszámú, 550 kérdés megválaszolása jelentette a diákoknak, mely az első adatfelvétel során kiegészült egy szabad fogalmazással és egy 400 jel átnézését kérő figyelemkoncentrációs feladatlappal. A figyelemkoncentrációs feladatlap esetében az első felvétel tapasztalatai alapján megemeltük az átnézendő darabszámot, így a második adatfelvételben már 800 jel átnézését tettük lehetővé számukra.

4. EREDMÉNYEK

4.1 A képességvizsgálatok eredményei

a) A Pieron-féle figyelemteszt eredményei a szakmunkások, szakközépiskolások és gimnazisták körében

A figyelem lehetővé teszi a tudatos tanulásra való beállítódást, és egyben felkészíti az egyént az információ befogadására is, megteremti az információszerzés és feldolgozás lehetőségeit. Emiatt szerepe megkerülhetetlen, ha a life long learning mint kompetenciaterület eredményességét kívánjuk előre jelezni.

A továbbiakban a 2003/2004-es vizsgálatból csak a szignifikáns eltéréseket vagy interakciókat mutatjuk be, a 2014/2015-ös ismételt vizsgálat esetében pedig a szignifikáns eltéréseket emeljük ki a korábbi időszak mérési eredményeihez képest, először a mennyiségi, majd a minőségi (hibátlan megoldások) mutatókon keresztül. A felvételben résztvevő diákok számát, átlagait és eredményeinek szórását a 2. táblázatban foglaltuk össze.

3. táblázat. A Pieron-féle figyelemtesztben résztvevő diákok 2003/2004-ben és 2014/2015-ben

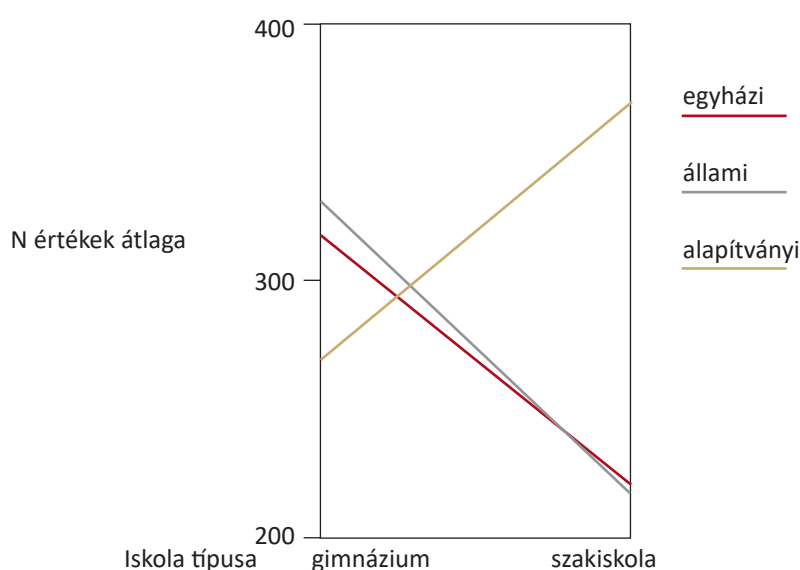
Pieron-féle figyelemteszt	Időszak						Összesített		
	2003–2004			2014–2015					
	Átlag	Fő	Szórás	Átlag	Fő	Szórás	Átlag	Fő	Szórás
N	286,54	418	83,25	290,89	152	81,48	287,7	570	82,73
T %	94,4324	418	9,556	96,1414	152	7,634	94,89	570	9,108

Forrás: saját szerkesztés

b) A Pieron-féle mennyiségi és minőségi mutatók szintje iskolatípusonként

1. ábra. A Pieron-féle figyelemteszt mennyiségi mutatóinak összefüggései az iskola fenntartójával és az iskola típusával (Összesített adatok)

Forrás: saját szerkesztés

A Bonferroni-féle páros összehasonlítás segítségével egyszerre értelmeztük az iskolatípus és a fenntartó összefüggéseit. Az önkormányzati és az egyházi iskolába járók nem különböznek egymástól a szelektivitásban (kiválasztás mennyisége), mennyiségileg körülbelül hasonló nagyságrendet teljesítettek, az alapítványi iskolába járók viszont eltérnek. Az alapítványi gimnáziumba járók alul, míg az alapítványi szakiskolákba járók felülteljesítettek. A fenntartó szerint szignifikáns a különbség,¹¹ ez igaz az iskola típusa szerint is,¹² és a kettő interakciójára is.¹³ Ahogyan az az 1. ábrán is látható, a különböző fenntartású gimnáziumokba járó tanulók a figyelmet jellemző mennyiségi mutatókban alapvetően különböznek egymástól. Az ábrán jól látszik, hogy az alapítványi gimnazisták teljesítménye a leggyengébb. Viszont a szakiskolásoknál fordított az eredmény, körükben az alapítványiak teljesítménye jobb, mint az egyházi vagy önkormányzati iskolába járóké. Tehát a szakiskolások körében az alapítványi tanulók nézik át a legtöbb jelet, az egyházi és önkormányzati iskolába járók a legkevesebbet. A szakközépiskolások eredményei nem jeleznek értelmezhető eltérést, ezért adataikat nem mutatjuk be az ábrán. A gimnazista tanulók egységesen a közép szinten teljesítenek. Ez azt jelenti, hogy képesek egyensúlyt

¹¹ F (2,311)=5,67 p<0,01

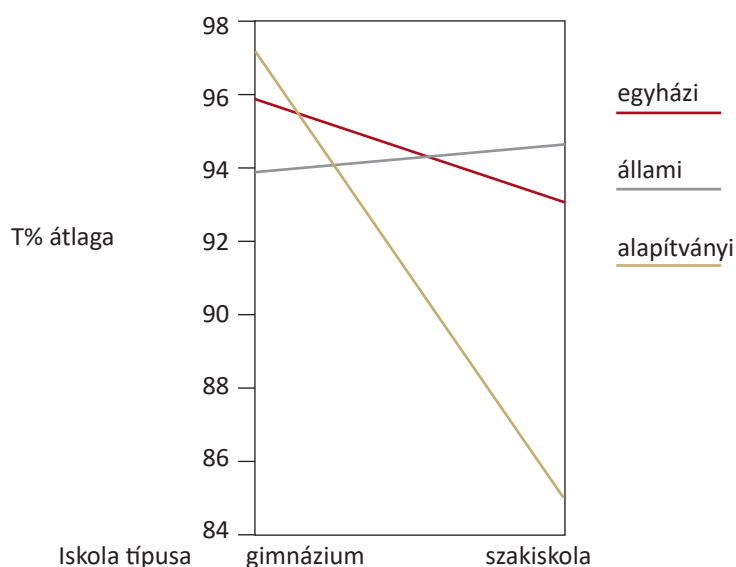
¹² F (1,311)=11,06 p<0,01

¹³ F(2,311)=28,22 p<0,01

teremteni a mennyiség és minőség között. Az összes átnézhető jelek száma 400 volt, a vizsgálati eredmény minimum és maximum értéke 40 és 400 közé esik. A rendelkezésünkre álló összehasonlításhoz szolgáló adat a felnőtt korosztály eredményeire épül, ahol az átlagos teljesítmény 214–260 jel között van. A mintánkban szereplő osztályok közül a gyenge mennyiségi mutatóval rendelkezők is elérik ezt a szintet (állami szakiskola: 215,4; egyházi szakiskola: 219,9). A 2014/2015-ös vizsgálat során a darabszám esetében a szakiskolások teljesítménye valamennyivel még javult is, a korábbi időszakhoz képest több elemet néztek át egységnyi idő alatt.

2. ábra. A Pieron-féle figyelemteszt minőségi jellemzőinek összefüggései iskolatípus és fenntartók szerint

Forrás: saját szerkesztés

A minőségi teljesítménymérés más eredményeket hozott, mint a mennyiségi. A gimnazista tanulók minőségi mutatója – fenntartótól függetlenül – sokkal magasabb, jellemzően kevesebb hibát vétettek, mint a többi iskola tanulói. A minőségi mutatók szempontjából a fenntartó szerint nincs szignifikáns különbség. Az iskola típusa szerint viszont szignifikáns¹⁴ a különbség, és a kettő interakciója is szignifikáns,¹⁵ vagyis a gimnáziumi tanulók eredményei szignifikánsan jobbak, de ez nem függ az iskola fenntartójától. A gimnáziumi tanulók minőségi mutatói magasak, amelyből még ki is emelkedik az alapítványi gimnázium, melynek teljesítménye kiváló. Az alapítványi szakiskolások esetében viszont alacsony minőségű a figyelmi teljesítmény, értékei a 100 százalékhoz képest a 82,5–97,6 százalékos sáv közé esnek. A szakközépiskolások eredményei ebben a mutatóban sem mutatnak szignifikáns eltérést. A szakiskolások teljesítménye viszont elmarad az összehasonlításként használt felnőtt célcsoport átlagától, vagyis a 93,8–96,2 százalék közé eső értéktől. A 2014–2015-ös felvétel esetében szignifikáns eltérést találtunk, amely a gimnazisták eredményének javulásából származtatható. Összességében tehát a gimnazisták sokkal jobb eredményt értek el, mint szakmunkás tanuló társaik, képesek voltak minőségi figyelemre, míg ez a szakiskolások esetében nem mondható el. Ez az eredmény azt jelenti, hogy míg a gimnazista diákok gyorsan és pontosan képesek az információkkal dolgozni, addig a szakiskolások ugyan jó tempóval, de nagyfokú pontatlansággal végzik a munkájukat, ami jelentősen megnehezíti a munkaerőpiaci sikerességet, hiszen a legtöbb munkakör megköveteli a precíz, pontos munkavégzést, a hibák felismerését. A szakközépisko-

¹⁴ $F(1,311)=12,2$ $p<0,01$

¹⁵ $F(2,311)=6,92$ $p<0,01$

lások eredménye a két csoport közé esik, értékeik az átlagsávban helyezkednek el, tehát az ő képességeik nem akadályozzák a hatékony munkavégzést.

c) Az általános képességszint jellemzői a szakiskolások, szakközépiskolások és gimnazisták körében

A kognitív kompetenciakör megjelenik az iskolai oktató-nevelő munka részeként és a munkaerőpiac elvárásai között is, és részét képezi a life long learning kompetenciakörnek is. Lehetőséget teremt az információ-szerzésre, annak feldolgozására, az iskolában elsajátított ismeretek alkalmazásában akár az írás, olvasás, számolás területén, akár az emlékezeti funkciók használatában. Része az analizáló és szintetizáló, problémamegoldó gondolkodás akár verbálisan, akár számolásban vagy a kevésbé kultúrafüggőnek tekinthető térbeli információk kezelésében. Emiatt a funkciója miatt fontos szerepe van a pályaorientáció folyamatában is.

A tesztfelvételen részt vevő diákok számát, átlagait 2003/2004-ben és 2014/2015-ben a 3. táblázatban mutattuk be.

4. táblázat. Az IST vizsgálatban résztvevő középiskolások átlagpontjai a 2003/2004-es és 2014/2015-ös tanév eredményei alapján

A vizsgálat tanéve (A vizsgálatban résztvevő diákok száma)	Altesztek									Összeredmény
	Mondat-kiegészítés	Szókiválasztás	Analógiák	Közös jegyek (korrigált)	Számolás	Számsor	Figura kiválasztás (konstruktív)	Kockafeladat (analitikus)	Emlékezet	
Gimnázium										
2003/2004 (190 fő)	10,5	9,3	10,2	8,6	8,3	13,6	9,5	9,9	11,7	96,3
2014/2015 (73 fő)	11,9	10,8	10	10	8,7	15,5	12,6	10,1	14,9	110,2
Szakközépiskola										
2003/2004 (134 fő)	9,8	8,9	8,3	6,5	6,9	11,3	10	9,5	11,6	86,8
2014/2015 (33 fő)	10,5	9,5	8	9	6,7	13	9,6	7,9	12,1	91,6
Szakiskola										
2003/2004 (80 fő)	6	6,2	4,8	5	3,9	6,6	7	7,8	8,6	59,0
2014/2015 (58 fő)	6,1	6,6	4,1	4	2,9	5,6	8,2	8	7,3	55,0

Megjegyzés: Az analógiák esetében a maximálisan elérhető pontszám 32 pont, míg a többi részpróbában 20 pont.

Forrás: Saját szerkesztés

A vizsgálat az IST A-tesztfüzet segítségével készült. Először elemezzük az altesztek eredményei alapján kapott képesség-rangsorot és az azonos produkciófelületű altesztekből kialakított képességnyaláb¹⁶ struktúráját, majd külön-külön értelmezzük a részpróbákban vizsgált egyes képességeket, és jelöljük a szignifikáns különbségeket. Ha az átlagértékeket tekintjük, a 3. táblázatban látható eredményeket kapjuk. Az alapítványi szakiskolások esetében értékelhető eredményt nem kaptunk, mert a diákok csak részlegesen kitöltött feladatlapokat adtak be. Nagy feszültséget mutat a szakiskolások és gimnazisták eredménye közötti jelentős eltérés, mely független a fenntartótól. Az összehasonlításul szolgáló felnőtt átlagos teljesítmény a 90-110 pont közé eső sávban

¹⁶ A képességnyalábok azon képességek együttese, amelyekbe a részpróba feladatai a produkciófelület alapján összehasonlíthatók.

van. A 70 pont alatti teljesítmény gyakorlatilag tanulási nehézséget jelent, vagyis az iskolai kultúrtechnikák, mint az írás, olvasás és számolás nem érik el azt a szintet, amelynek segítségével az egyén információkat szerezhethet, vagy pl. olyan feladatokat oldhat meg, mint a havi fizetés beosztása.

A gimnazisták esetében – bár programtípus szerint jelentősen jobb eredményeket értek el, mint a szakközépiskolások és a szakiskolások – az alapítványi fenntartású iskola tanulóinak átlagteljesítménye több mint 20 pontos elmaradást mutat (mindkét időszakban) az egyházi, illetve önkormányzati fenntartású iskolába járó társaikhoz képest, ami döntően a számolási részpróbán produkált alulteljesítésekből fakad. A szakközépiskolások ismét a szakiskolás és gimnazista csoport közötti eredményt érték el.

A képességvizsgálati eredmények rangsora azt mutatja, hogy a matematikai logikai gondolkodás a meghatározó, ehhez kapcsolódik a közvetlen emlékezeti teljesítmény (lásd 3. táblázat). E képesség kiegészülve a gondolkodás önállóságával, mind a gimnazistákra, mind a szakközépiskolásokra jellemző, ez a struktúra viszont nem található meg a szakiskolásoknál. Körükben a leggyengébb képesség a gyakorlati számolás, illetve a szakközépiskolások és a gimnazisták esetében az absztrakció. Ez utóbbi területen a két érettségit adó képzésben résztvevő csoport teljesítménye a második felvétel eredményei alapján lényeges javulást mutat, ami kiemelkedően fontos kompetenciárész a felsőfokú oktatásokhoz. Míg az előbbi az életvitel szervezéséhez szükséges, az utóbbi nélkül a felsőfokú tanulmányok aligha végezhetőek el.

Említésre érdemes az a tény is, hogy a szakiskolások esetében a vizuális formákkal történő tevékenység, a térben való tájékozódás előkelő helyre került a képességrangsorban. Ez egyúttal jelzi a verbális teljesítmény nehezítettségét is, amely pedig egyik alapja a sikeres iskolai előrejutásnak. A gimnazisták esetében kettő verbális próba is szerepel az első 5 helyen, a szakiskolásoknál csak egy, a felfogóképesség, mely a pontos jelentéstartalom megragadásának képessége, diszkriminatív tevékenység. Úgy tűnik, a fogalmak diszkriminálása jobban megy, mint azoknak a főfogalmakba rendezése, mely egyébként az utolsó helyeken jelenik meg mindhárom vizsgált csoportban.

5. táblázat. A képességvizsgálati eredmények rangsora a teszt produkciófelülete és programtípus szerint, 2003/2004-ben és 2014/2015-ben

Rang-hely	Gimnázium	Átlag	Szakközépiskola	Átlag	Szakiskola	Átlag
1.	Számsor – matematikai logikai képesség	13,6 (15,5)	Számsor – matematikai logikai képesség	11,3 (13,0)	Emlékezet – rövid távú emlékezet	8,6 (7,3)
2.	Emlékezet – rövid távú emlékezet	11,7 (14,9)	Emlékezet – rövid távú emlékezet	11,6 (12,1)	Kockafeladat – analitikus térelképzelés	7,8 (8)
3.	Mondat-kiegészítés – a gondolkodás önállósága	10,5 (11,9)	Kockafeladat – analitikus térelképzelés	9,5 (7,9)	Figura-kiválasztás – konstruktív térelképzelés	7,0 (8,2)
4.	Analógiák – a gondolkodás mozgékonyasága	10,2 (10,0)	Figura-kiválasztás – konstruktív térelképzelés	10,0 (9,6)	Számsor – matematikai logikai képesség	6,6 (5,6)
5.	Kockafeladat – analitikus térelképzelés	9,5 (10,1)	Mondat kiegészítés – a gondolkodás önállósága	9,8 (10,5)	Szókiválasztás – felfogóképesség	6,2 (6,6)
6.	Figura kiválasztás – konstruktív térelképzelés	9,9 (10,6)	Szókiválasztás – felfogóképesség	8,9 (9,5)	Mondat kiegészítés – a gondolkodás önállósága	6,0 (6,1)
7.	Szókiválasztás – felfogóképesség	9,3 (10,8)	Analógiák – a gondolkodás mozgékonyasága	8,3 (8)	Közös jegyek – absztrakció	5,0 (4)
8.	Közös jegyek – absztrakció	8,6 (10,0)	Számolás – gyakorlati számolás	6,9 (6,7)	Analógiák – a gondolkodás mozgékonyasága	4,8 (4,1)
9.	Számolás – gyakorlati számolás	8,3 (8,7)	Közös jegyek – absztrakció	6,5 (9,0)	Számolás – gyakorlati számolás	3,9 (2,9)

Megjegyzés: Zárójelben a 2014/2015-ös eredmények találhatóak. A szignifikáns eredményeket vastagítással emeltük ki.

Forrás: Saját szerkesztés

A rangsorokból leolvashatjuk, hogy a vizsgált középiskolások vegyes és szórt képességstruktúrát mutatnak. Ha a vizsgált képességeket képességnyalábokba rendezzük, ez a megállapítás még inkább megerősítést nyer (5. táblázat).

6. táblázat. A képességnyalábok rangsora az iskola képzési típusa szerint a 2003/2004-es és 2014/2015-ös tanév eredményei alapján

Képzési típus	Verbális	Számolás	Térbeli	Emlékezet
	rangsor			
Gimnázium	4.	2.	3.	1.
Szakközépiskola	4. (3)	3. (2)	2. (4)	1.
Szakiskola	3.	4.	2. (1)	1. (2)

Megjegyzés: Zárójelben a 2014/2015-ös módosult eredmények láthatók.

Forrás: Saját szerkesztés

Az eredmények nagy feszültségeket közvetítenek a munkaerőpiaci elvárások és az iskola által elsődlegesen fejlesztett emlékezeti teljesítmény között. A képességnyalábok rangsora is azt mutatja, hogy a középiskolások emlékezeti teljesítménye mindhárom vizsgált iskolatípus diákjai esetében az első helyen álló képességnyaláb, a gimnazisták és a szakközépiskolások különbsége kisebb, a szakiskolások fiatalok teljesítménye pedig nagyobb eltérést mutat. Úgy tűnik, hogy a rövid távú emlékezeti mutatók terén az iskola – összhangban a be-

vésés előtérbe helyezésével – jelentős fejlesztést tud elérni. Az érettségit adó csoportoknál szignifikánsan jobb teljesítmény tapasztalható a 2014/2015-ös mérések esetében, míg a szakiskolások teljesítménye – két esetben szignifikáns mértékben – romlott 2003/2004-hez képest. Ezt nem tudta korrigálni javulásuk a konstruktív tér-elképzelés próbában, mely újra megerősíti a normál képességfedezet valószínűségét és a korai fejlesztések fontosságát. A jelenlegi munkaerőpiac viszont nem ezt a kompetenciát várja el leendő munkavállalóitól, hanem inkább az információszerzés, feldolgozás területét tartaná hangsúlyosnak.

A gimnazisták és szakközépiskolások esetében a számolási próba volt a második és/vagy harmadik legmagasabb értéket mutató nyaláb, elsősorban a logikai gondolkodást igénylő próbasor miatt. Ezen a területen javulás is tapasztalható az érettségit adó iskolatípusoknál, amely a gimnázium esetében szignifikáns mértékű, és a szakközépiskolások teljesítménye is javult. Az egyszerű számolási feladatban¹⁷ a szakiskolák az utolsó helyre kerültek és szignifikáns mértékben gyengébb teljesítményt is nyújtottak. Az egyszerű számolási képességek alacsony szintje akadályt jelenthet az életvitelben és a munkaerőpiaci sikerességben is.

A térbeli gondolkodást mérő nonverbális feladatok esetében találtuk a legjellemzőbb sorrendbeli elterést az érettségit adó és az érettségit nem adó iskolatípusok között. Ez az eredmény alátámasztja azt a feltételezést, hogy a jelentős elmaradás nem intelligenciadeficittel magyarázható, hanem inkább szociológiai háttértényezőkkel, melyek a nyelvi fejlődés korlátozottabb szintjét eredményezik. Az ismételt vizsgálat során a szakiskolások is mutattak szignifikáns javulást, de ez csupán a térbeli feladatokra gyakorolt hatást. Az eredmények azt mutatják, hogy a kutatásba bevont iskolák nem képesek megfelelő módon kezelni a nyelvi területen megmutatkozó hátrányokat, sőt, szemmel látható a különbség növekedése is, mely nagyon kedvezőtlen munkaerőpiaci bevalást jósol.

Az eredményeket összesítve, a verbális képességeket mérő próbákban a gimnazisták lényegesen jobb teljesítményt nyújtottak, melyek szintje még növekedett is a két vizsgálat közötti időszakban. A szakközépiskolások kismértékű javulások mellett a térbeli feladatok egyikében rosszabbul teljesítettek, de összességében javítottak eredményeiken. A szakiskolások teljesítménye igen alacsony, ami azt jelezheti, hogy a sikeres iskolai előrehaladáshoz szükséges kompetenciák fejlesztése az ő esetükben kevésbé valósul meg az iskolai tanulmányok során. Körülben a térbeli gondolkodást mérő feladatok szignifikáns javulást mutattak. Az egyszerű számolási gondolkodás és az absztrakció részpróbákban viszont szignifikáns mértékű csökkenés volt tapasztalható a 10 évvel ezelőtti időszakhoz képest, mely még tovább rontja esélyeiket, annak ellenére, hogy vélhetően nem képességdeficit áll elsődlegesen a kapott eredmények hátterében. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a nonverbális feladatok kultúrafüggetlenebb mérőeszközei az intellektusnak, akkor jól látható, hogy a képzés során felhalmozódó különbségekkel az iskolarendszer nehezen boldogul, esetleg még erősíti is azokat.

A 2003/2004-es vizsgálatban a gimnazisták még az átlagos teljesítményövezetbe tartoztak, míg a második, 2014/2015-ös vizsgálatnál az átlag övezet felső határa eső értéket mutattak. A szakközépiskolások az átlag alatti teljesítményövezetből a 2014/2015-ös vizsgálat idején az átlag-tartományba léptek fel. A szakiskolások esetében viszont a mérések jelentős problémákat jeleznek, mely 10 év távlatában további romlást mutat. A

¹⁷ A feladattípus nehézségi fokát az alábbi példával illusztráljuk: „Egy gyárban 8 óra alatt 304 töltőtollat készítenek. Hány darabot készítenek egy fél óra alatt?”

minimumértékek extrém alacsony volta a szakiskolások körében – gyakorlatilag enyhe értelmi fogyatékoságot mutatva – jelezheti az erőfeszítés hiányát is, azonban a nonverbális feladatok során tapasztalt kiegyenlítettebb, átlag közeli teljesítmények inkább a verbális és számolási feladatokra szűkítik le a problémakör okát, amelynek a háttérében a nem megfelelő olvasási és számolási technika és az alulmotiváltság is szerepet játszhat, a képességfedezet ténylegesen alacsonyabb volta mellett.¹⁸ A gyógypedagógia terminológiájából jól ismert pszeudodebilis jól megfeleltethető ennek a mérési eredménynek (Illyésné et. al. 1971).

4.2 A Super-féle munkaérték-vizsgálat

Ebben a fejezetben bemutatjuk a Super-féle munkaérték-vizsgálat néhány témánkhoz illeszkedő eredményét.

A 2003/2004-es felvételnél a gimnazisták és szakközépiskolások körében a rangsor élén az önérvénytetés állt. A szakközépiskolások és szakiskolások az anyagiakat is az elsők között említették. Iskolatípustól függetlenül jellemző azonosság volt, hogy a társas kapcsolat az egyik legerősebb munkához kapcsolódó érték (2. és 3. helyen jelölték meg) a tizenévesek körében. A gimnazistáknak fontos érték volt a változatosság is. A szakiskolások és szakközépiskolások körében a legkevésbé választott érték a szellemi ösztönzés. A szakiskolások esetében a fizikai környezet szerepe jelentős volt, ez utóbbi értéknek a gimnazisták körében csak a 11. hely jutott. A munkateljesítmény is egységesen alacsony értéket mutatott. Ez azért érdekes eredmény, mert a magas jövedelem elérése minden iskolatípusban egységes célként jelent meg a fiatalok körében, de ezek szerint ezt nem kapcsolták össze a saját munkateljesítményükkel. (6. sz. táblázat)

A 2014–2015-ös eredmények több szignifikáns és sorrendi változást is hoztak a munkaértékek körében (6. táblázat). A gimnazisták esetében az anyagiak előre kerültek a rangsorban, míg a szakiskolások körében ez a 3. helyről a 6. helyre csúszott, és számukra a munkával kapcsolatos biztonság, valamint a hierarchia-igény, vagyis az „igazságos elbírálás, értékelhetőség” igénye növekedett meg. A diákok körében az utolsó öt helyre szorult és a legkevésbé fontos munkaértéknek tűnik a szellemi kihívások iránti igény, a munkateljesítmény élménye iránti igény, az esztétikum igénye, a mások munkájának irányítása iránti igény, és a szakiskolásokat kivéve az altruizmus, a szociális segítőkézség, a mások boldogulásának elősegítése élménye.

¹⁸ Az IST részpróbák szignifikáns eltéréseit a függelékben ismertetjük.

7. táblázat. A Super-féle munkaértékek rangsora iskolatípusok szerint 2003/2004-ben és 2014/2015-ben¹⁹

Rang-sor	Gimnázium		Szakközépiskola		Szakiskola	
	2003/2004	2014/2015	2003/2004	2014/2015	2003/2004	2014/2015
1.	önérvényesítés (13,2)	önérvényesítés (13,3)	anyagiak (13,4)	társas kapcsolatok (12,4)	fizikai környezet (13,5)	fizikai környezet (11,8)
2.	társas kapcsolatok (12,8)	anyagiak (12,9)	önérvényesítés (12,5)	anyagiak (11,5)	társas kapcsolatok (12,9)	társas kapcsolatok (11,6)
3.	változatosság (12,7)	munkával kapcsolatos biztonság (12,7)	társas kapcsolatok (12,5)	kreativitás (11,5)	anyagiak (12,8)	hierarchia (11,5)
4.	függetlenség (12,3)	társas kapcsolatok (12,6)	függetlenség (12,1)	változatosság (11,2)	presztízs (12,4)	munkával kapcsolatos biztonság (11,3)
5.	fizikai környezet (12,3)	fizikai környezet (12,5)	fizikai környezet (11,9)	fizikai környezet (11,2)	függetlenség (12,4)	önérvényesítés (11,2)
6.	anyagiak (12,2)	presztízs (12,3)	változatosság (11,7)	függetlenség (11,1)	munkával kapcsolatos biztonság (12)	altruizmus (11,1)
7.	munkával kapcsolatos biztonság (11,9)	függetlenség (12,1)	presztízs (11,3)	presztízs (11,1)	önérvényesítés (11,8)	anyagiak (11,1)
8.	presztízs (11,8)	változatosság (11,9)	munkával kapcsolatos biztonság (11,3)	önérvényesítés (11)	kreativitás (11,8)	presztízs (11,1)
9.	kreativitás (11,6)	kreativitás (11,6)	kreativitás (11,3)	munkateljesítmény (11)	esztétikum (11,8)	kreativitás (11)
10.	szellemi ösztönzés (11,2)	hierarchia (11,4)	hierarchia (10,1)	munkával kapcsolatos biztonság (10,8)	változatosság (11,7)	munkateljesítmény (10,8)
11.	altruizmus (11)	szellemi ösztönzés (11,4)	munkateljesítmény (9,9)	altruizmus (10,6)	munkateljesítmény (11,5)	függetlenség (10,6)
12.	munkateljesítmény (11)	munkateljesítmény (11,1)	szellemi ösztönzés (9,9)	hierarchia (10,2)	hierarchia (11,2)	változatosság (10,4)
13.	hierarchia (10,3)	altruizmus (11)	altruizmus (9,8)	irányítás (10,2)	irányítás (10,8)	esztétikum (10,2)
14.	esztétikum (10,1)	irányítás (10,5)	irányítás (9,6)	szellemi ösztönzés (9,5)	altruizmus (9,9)	irányítás (9,9)
15.	irányítás (9,9)	esztétikum (9,7)	esztétikum (9,1)	esztétikum (8,8)	szellemi ösztönzés (9,9)	szellemi ösztönzés (9,5)

Megjegyzés: Az átlagpontokat zárójelben közöljük a munkaérték mellett. A maximálisan elérhető pontszám 15 pont, a minimum pontszám 3 pont.

Forrás: saját szerkesztés

¹⁹ A Super-féle vizsgálat szignifikancia eltéréseit iskolatípus szerint a függelékben mutatjuk be.

4.3 A Quinn-féle szervezeti kultúra vizsgálat

Az iskolák szervezeti kultúrájának elemzéséhez Quinn szervezetdiagnosztikai kérdőívét használtuk. A szervezeti kultúra vizsgálatával az volt a célunk, hogy kapcsolatot találjunk az iskolák belső világa és a diákok munkaértékei között. Ehhez először beazonosítottuk az intézmények szervezeti kultúráját, majd összevetettük a Super-féle munkaérték-vizsgálat eredményeivel. A pedagógusoknak hat kérdésben kellett jellemezniük iskolájukat, mind a hat esetben 100 pont elosztásával kellett jelezniük, hogy iskolájuk mennyire felel meg a négy kultúrátípushoz tartozó leírásoknak az alábbi kérdéskörökben: az iskola karaktere, az iskola légköre, az igazgató, a vezetés stílusa, a siker meghatározója, összetartó erő²⁰.

Quinn szervezeti kultúra modelljében (versengő értékek modellje) azt vizsgálta, hogy milyen értékek figyelembevételével törekszik egy szervezet hatékonysága növelésére. Két hatékonyságot növelő értéket azonosított, a befelé és a kifelé összpontosítást, valamint a rugalmasságot és a szoros kontrollt. A befelé irányuló szervezet a szervezeti tagokra és a szervezet belső hatékonyságára, míg a kifelé összpontosító szervezet a környezethez való idomulásra koncentrál. A rugalmasság a szervezeti tagoknak nagyobb szabadságot hagy, döntéseikben nagyobb önállóságot biztosít, míg a szoros kontroll a szervezet tagjainak szabályozottabb feltételeket határoz meg. Ezek alapján négy fő típust különböztetett meg: a team (támogató), az innováció orientált (innovatív), a szabályorientált (hierarchia) és a célorientált eredménykultúrát. A támogató kultúrát kooperatív magatartás jellemzi, bizalom és felelősség, a hierarchiakultúrát a formális pozíciók tisztelete, a szabályozottság, stabilitás és egyensúly, a célorientált eredménykultúrát központi célmeghatározás, eredmény-centrikusság, teljesítmény, korlátozott információkhoz történő hozzáférés, az innováció-kultúrát pedig kockázatvállalás és kísérletezés, kreatív megoldások keresése, versenyszellem, jövőorientáltság. Cameron és Quinn (1999) modelljének lényege, hogy egyetlen szervezet sem sorolható tisztán egyik vagy másik típusba, különböző mértékben, de minden kultúrátípus megjelenik a szervezetekben. Igaz, mindig van egy domináns kultúrátípus, amely az adott időszakban a legjellemzőbb a szervezetre.

Az első adatfelvétel eredményei alapján az iskolák szervezeti kultúrájában a legerősebb értékpárosítás a vizsgált időszakban a rugalmasság és a mellette megjelenő befelé irányuló figyelem. Ez hat iskola jellemző kultúrátípusa volt. Ebben a megközelítésben három iskolatípus (alapítványi gimnázium, egyházi szakiskola, alapítványi szakközépiskola) esetében a flexibilitás a közös érték. Ehhez a csoporthoz csatlakozik az önkormányzati gimnázium is. Az iskolák második nagy csoportjában a szervező elv a befelé irányuló figyelem, ahol a támogató kultúra mellett erős szabályozottság és szervezettség is megjelenik. Ide tartozik az egyházi gimnázium, az alapítványi szakiskola és az önkormányzati szakiskola.

²⁰ Példa a pedagógusok által megválaszolt kérdésekre:

1. A szervezet karaktere, alapvető jellege (Kérjük, ossza el a 100 pontot!)

a) Az "A" szervezet jellege szerint egy nagyon barátságos hely. Olyan, mint egy nagy család. Az emberek megosztják problémáikat egymással.

b) A "B" szervezet egy nagyon dinamikus, vállalkozó szellemű munkahely. Az emberek elfogadják a kihívást.

c) A "C" szervezet előírászerűen és olajozottan működő hely. Az eljárások hivatalos rendje mindenkinek meghatározza, mit kell tennie.

d) A "D" szervezet versengő beállítottságú. Számukra a leglényegesebb, hogy elkészüljenek a feladatokkal. Az emberek nagyon hatékonyság- és teljesítmény-centrikusak.

A második adatfelvétel időszakában a nagy létszámú szakközépiskola vezető értéke a befelé irányultság, amely elsődlegesen szabályorientált kultúratípust mutat. Az eltelt időszakban az elsődleges kultúratípusok sorrendje az intézményekben nem változott. Az alapítványi szakiskola esetében viszont váltás történt, a befelé irányultság helyett a rugalmasságra került át a hangsúly a 2010-es évekre, amely jobban megfelelt az intézmény fenntartójának és az intézmény életében történt fenntartó-váltásnak is. Elsődlegesen támogató kultúra jellemzi az alapítványi gimnáziumot, a szakközépiskolát és a szakiskolát, az egyházi szakiskolát, az egyházi gimnáziumot és az önkormányzati szakiskolát is. Az alapítványi gimnáziumban és az egyházi szakiskolában második választásként az innovatív kultúratípus jelenik meg. Ehhez a típushoz kapcsolódik az alapítványi szakiskola is, ahol a legutóbbi vizsgálat már támogató kultúrát jelez a 2003/2004-es szabályorientált kultúra helyett. Az önkormányzati szakiskolában és az egyházi gimnáziumban a támogató kultúra mellett második választásként a szabályorientált kultúratípus a jellemző. Első látásra nehéznek tűnhet kapcsolódásokat találni ezen intézmények között, de a korábban ismertetett eredmények az alapítványi gimnázisták és az egyházi és alapítványi szakiskolások között több kapcsolatot is feltártak. Ezek a tanulók általában motivációs és figyelmi problémákkal küzdenek, amihez tanulási nehézségek is társulnak, és gyakran produkáltak magasabb értékeket a gyermekviselkedés kérdőívben is, emiatt a támogatás, a figyelem a szervezet részéről kiemelt jelentőségű irányukba. Ezeknek az intézményeknek kis méretük és fenntartójuk speciális céljai miatt érzékenyen kell reagálniuk a külső változásokra fennmaradásuk érdekében, emiatt az innováció is fontos szempont.

Szabályorientált szervezeti kultúrával rendelkező intézményt egy esetben találtunk vezető kultúratípusként, a nagy létszámú önkormányzati szakközépiskolát. Vezető értéke a befelé irányultság, elsődleges szabályorientált kultúratípust mutat, amelyhez a személyorientált, támogató kultúratípus társul. Az egyházi gimnázium és az önkormányzati szakiskola (nagy méretű) második önbesorolási értéke is ezt a kategóriát mutatja. Szabolcsi (1996) és Serfőző (2005) kutatásai bizonyították, hogy ez a kultúratípus általában is jellemző a nagy létszámú iskolákra, ahol a képzés jellege vagy a fenntartó miatt értékként jelenhet meg a szervezettség, szabályozottság, normakövetés. Innovatív kultúrával szintén egy esetben, az önkormányzati, nagy létszámú gimnáziumban találkoztunk. Ez a kultúra jól megfelel az önaktualizáló szemléletnek, mely a belsőleg motivált, fejlődésre nyitott diákok esetében működhet jól. Második választásként megjelenik a támogatás is, mely szintén a belső motiváció megteremtését tűzi ki célul.

4.4 Az iskolai szervezeti kultúra és a diákok munkaértékeinek kapcsolata

A következő lépésben összevetettük a szervezeti kultúrák típusait a Super-féle kérdőív értékköreivel. A pedagógusok véleménye alapján azonosítottuk az iskolák szervezeti kultúráját, mely egy értékalapú megközelítése a szervezeteknek. Az volt a kérdésünk, hogy az iskola pedagógusainak véleménye szerinti értékbesorolás a diákok munkaértékeire hat-e, és ha igen ez a hatás milyen munkaértékeket befolyásol. Az elemzéshez a Pearson-féle korrelációs együtthatót²¹ alkalmaztuk (8. táblázat).

²¹ A Pearson-féle korrelációs együttható az X és az Y változó közötti összefüggés erősségét mutatja

8. táblázat. A kutatásban részt vevő pedagógusok véleménye alapján azonosított Quinn-féle szervezeti kultúra típusok és a diákok vezető Super-féle munkaérték választásainak összehasonlítása a két időszakra vonatkozóan, szignifikancia és tendencia alapján

Vezető Super-féle munkaértékek	Szervezeti kultúra											
	team			innovatív			szabályorientált			célorientált		
	Pearson-féle korr.	szign.	fő	Pearson-féle korr.	szign.	fő	Pearson-féle korr.	szign.	fő	Pearson-féle korr.	szign.	fő
Munkateljesítmény	,090	,085	369	,040	,442	369	-,071	,172	369	-,072	,166	369
Önérvényesítés	,261	,000	369	,189	,000	369	-,256	,000	369	-,294	,000	369
Anyagi ellenszolgáltatás	-,115	,027	369	-,012	,822	369	,052	,319	369	,103	,047	369
Kreativitás	,101	,053	369	,086	,097	369	-,095	,069	369	-,125	,016	369
Társas kapcsolatok	,039	,454	369	,143	,006	369	-,149	,004	369	-,058	,269	369
Irányítás	-,012	,820	369	,028	,594	369	,008	,877	369	-,022	,669	369
Változatosság	,130	,012	369	,030	,569	369	-,043	,415	369	-,158	,002	369
Függetlenség	,063	,226	369	,047	,371	369	-,039	,450	369	-,094	,073	369
Fizikai környezet	,023	,666	369	,134	,010	369	-,147	,005	369	-,023	,658	369

Jelmagyarázat (F-próba): fehér – nem szignifikáns, sötétebb szürke – legalább 95 százalékos szignifikancia, világosszürke – 94–90 százalékos szignifikancia

Forrás: saját szerkesztés

Eredményeink szerint minden szervezeti kultúratípus hatást gyakorol az önérvényesítésre, azonban a szabályorientált (hierarchia) szervezeti kultúra esetében ez az összefüggés negatív, vagyis ez a szervezeti kultúra az önérvényesítést mint munkaértéket nem támogatja. A szabályorientált szervezeti kultúra vezető értékei a kontrolláltság és a befelé irányultság, amely a társas kapcsolatokra és a kreativitásra is kedvezőtlen hatást gyakorol.

A támogató szervezeti kultúra, mely a befelé irányultságot és a rugalmasságot helyezi előtérbe, a különböző típusú és fenntartójú intézményekben tanuló diákok vezető munkaértékei közül (9. táblázat) az önérvényesítéssel, a munkateljesítménnyel, a kreativitással és a változatossággal jár együtt, ezekre a munkaértékekre kedvező a hatása. Az anyagi ellenszolgáltatás munkaértékkel viszont a kapcsolata negatív. A támogató szervezeti kultúra több olyan munkaértékre gyakorol pozitív hatást, melyek megjelennek a diákok értékei között is, így közvetve hatnak a munkaerőpiacon a kulcskompetenciák közé sorolt értékkörökre is.

Az innovatív szervezeti kultúra – amely a flexibilitást és a külső fókuszot helyezi előtérbe – a társas kapcsolatokkal és a fizikai környezettel kapcsolódó munkaértékekkel áll pozitív kapcsolatban. Ez a két kultúratípus együttjárás esetén sikeresen átadja az általa fontosnak tartott munkaértékeket. Néhány esetben nyilvánvalóan a társadalom által képviselt értékek is megjelennek, melyeket az iskola nyitottságából következően könnyen beenged. Ezen értékek közé tartozik például az anyagiasság.

A külső fókusz és kontrolláltság mentén kialakult *célorientált szervezeti kultúra* a kreativitás, a változatosság és a függetlenség mint érték ellen hat. Pozitív kapcsolatban áll viszont az anyagi ellenszolgáltatás mértékével.

Bemutattuk, hogy a szervezeti kultúra értékkörei és a munkaértékek egymással kapcsolatban állnak, a szervezeti kultúra hatással van a munkaértékek alakulására, melyek a munkaerőpiac kulcskompetenciáiként is értelmezhetők. Azok az iskolák, amelyeknek a kultúrájában erős a flexibilitás, pozitív hatást tudnak gyakorolni a diákok által fontosnak értékelt munkával kapcsolatos értékekre, mint az önérvényesítés, munkateljesítmény, kreativitás, változatosság, társas kapcsolatok és a fizikai környezet.

5. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a pályaválasztás egyéni, kulturális és társadalmi háttérének elemzésén keresztül közelítettük meg a pályaaorientáció folyamatában értelmezhető munkaerőpiaci kompetenciákat a középiskolások körében. Szociológiai, pszichológiai és pedagógiai összefüggések és kölcsönhatások feltárásával törekedtünk a pályaválasztás előtt álló diákok iskolai és munkaerőpiaci kompetenciáinak a meghatározására, mely egyéni szinten befolyásolja társadalmi integrációjuk sikerességét is. A pályaválasztás folyamat-jellegének megragadásával feltártuk azokat a hiányterületeket, melyek a társadalmi esélyegyenlőség és integráció szempontjából is jelentősek lehetnek, és beavatkozást igényelnének. Ide tartoznak pl. a reális önismeret, a kognitív képességek fejlesztése, mint pl. a problémamegoldó gondolkodás vagy az értékek és az érdeklődés tisztázása az iskolai évek alatt. Bemutattuk, hogy milyen kimeneteket kínálnak a különböző iskolatípusok, különösen az érettségire adó vagy nem adó középszintű képzésekben résztvevő diákok számára a középiskolák. A pályaválasztási döntések vizsgálatát azon a logikán keresztül közelítettük meg, hogy a pályaválasztás is egy eszköz az integrációra és a társadalmi mobilitásra, vagyis a jelenben hozott döntések meghatározzák a jövőbeli egyenlőtlenségeket.

A kutatás során alkalmazott vizsgálati eljárásaink rendszeresen alkalmazott eszközök a diákok pályaválasztási jellemzőinek, társadalmi státuszának és társadalmi tőkéjének, értékrendjének elemzése során, melyek segítségével összefüggést kerestünk az iskola típusa és a diákok életcéljai, munkaerőpiaci lehetőségei és kompetenciái között.

A kutatás eredményeként jellemző különbségeket találtunk a diákok családi háttérjellemezői és munkaerőpiachoz köthető kompetenciái között. Eredményeink szerint a szakiskolákba kerülnek a leggyengébb képességekkel, készségekkel jellemezhető gyerekek, ez a középiskola típus ezt a leszakadást annak ellenére nem tudja enyhíteni, hogy a diákok motiváltak a munkaerőpiaci kilépésre, és a régió munkaerőpiaci helyzete is jó. Ennek ellenére, ezeknek a fiataloknak a többsége önálló szakmai tevékenység végzésére nem válik alkalmassá. Számukra a nyugati életszínvonalat megközelítő társadalmi környezet és jó munkaerőpiaci lehetőségek sem teremtik meg a társadalmi mobilitás lehetőségét, vágyaik beszűkülnek, az érettségi megszerzése ugyan vonzó, de nem reális cél. Emiatt értékeikben a szűkebb közösségre, családra koncentrálnak, így a referenciacsoportok is szűkebb körűek. Gyakorlatilag jó társadalmi tőkével rendelkező gimnazista társaikkal nem is találkoznak mindennapjaikban.

Speciális helyzetben van a szakközépiskolás csoport, mely mobilitási, státuszt megőrző vagy státuszt növelő csatorna lehet a feltörekvő, motivált – maximum érettségivel rendelkező – szülők gyermekei számára,

akik jó iskolai kompetenciákkal rendelkeznek és mindkét alternatíva sikeres munkaerőpiaci belépést ígér egy jó munkaerő-perspektívájú régióban. Ők testesítik meg a lehetőséget a státusz növelésére a család számára, ez azonban sok feszültséget hordoz. Értékeikben előtérbe kerülnek az anyagiak és a tulajdon, viszonyuk a közösségi értékekkel inkább negatív, választott szakmájuk felé nem elkötelezettek. Szakmaválasztásukat inkább motiválják a munkaerőpiaci lehetőségek, mint a valós érdeklődésük.

Az önkormányzati fenntartású iskolában a munkaértékek terén a változatosság, társas kapcsolatok, függetlenség, önérvényesítés és fizikai környezet került a lista élére. Érdeklődésük a legszélesebb körű, megjelenik a politika, közgazdaság, technika és matematika is.

Az egyházi iskolákban új értékként az anyagiak és a biztonság jelenik meg, míg a változatosság és függetlenség kevésbé hangsúlyos munkaérték. A diákok szociális tevékenység iránti érdeklődése magas.

Az alapítványi iskolákkal összefüggésben találtuk a legjellemzőbb eltéréseket. A fenntartók szerint különbségeket tapasztaltunk a képességek terén. Az alapítványi gimnazisták figyelemkoncentrációja nagyon jó, azonban csak kisebb mennyiségi mutatók mellett. Kognitív képességeik gyengébbek, mint a más fenntartó által működtetett gimnáziumokban. Emocionális feszültségeiket nehezebben kezelik, több összproblémát és ezen belül magasabb szomatikus tünetképződést mutatnak. Az alapítványi iskolások munkaértékei több területen eltérést mutatnak a másik két fenntartóhoz képest. Elsősorban az esztétikumhoz, irányításhoz kapcsolódó értékek hangsúlyosak. A szociális érdeklődés – hasonlóan az egyházi fenntartású intézményekhez – magas.

A jelenlegi középiskolai struktúrába tagolódott iskolák nem képesek a hátrányos helyzetű csoportok hátrányainak kompenzálására, az esélyegyenlőség biztosítására. Eredményeink szerint a vizsgált iskolákban tíz év alatt az iskolai és munkaerőpiaci kompetenciák közötti különbségek az érettségit adó képzési formák és a szakiskolai képzések között tovább nőttek. Az érettségi hiánya egyben akadályozó tényező is a társadalom által kínált vonzó életcélok és értékek eléréséhez, amelyhez egyéb hátrányok is társulnak. Eredményeink alapján a tanulási motiváció alacsonyabb szintjében, a tantárgyak iránti érdeklődés beszűkülésében is megjelennek a különbségek, amelyek elsősorban az érettségit nem adó iskolákban tanuló diákok csoportjait sújtják.

Eredményeink alapján úgy gondoljuk, hogy a diákok pályafutása és iskolaválasztása jelenleg előre kijelölt pályán halad, melyet elsősorban a családi háttér befolyásol, a kognitív fedezet hatása ezt nem képes kiegyenlíteni, csak kevés számú reziliens tanuló esetében. Úgy tűnik, hogy a személyiségjellemzőket az iskola – a képességek kivételével – nem használja a pályaválasztási döntés meghozatalában. Ez az állapot nem alkalmazkodott és nem alkalmazkodik ma sem a társadalmi igényekhez, hiszen a pályaválasztási folyamat olyan lényeges összetevői szorulnak háttérbe, mint az önismeret – ezen belül az érdeklődés –, illetve a pályaismeret (amely a munkaerőpiaci lehetőségeket is magába foglalja), ami átgondoltabb és tudatosabb kompetenciafejlesztéssel lenne orvosolható.

HIVATKOZÁSOK

- Berényi E. – Berkovits B. – Erőss G. (2008) *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Borbély-Pecze T. B. (2010) Életút támogató pályorientáció. A pályatanácsadás szerepének, tartalmának, művelői körének kiszélesedése és pedagógiai fejlesztésének lehetőségei, Doktori disszertáció ELTE PPK, Budapest.
- Borbély-Pecze T. B. – Gyöngyösi K. – Juhász Á. (2013) Az életút-támogató pályorientáció a köznevelésben. A pályorientáció új szemlélete és a hazai helyzet. *Új Pedagógiai Szemle*, 63(5–6), 32–49.
- Burks, S. V. – Carpenter, J. P. – Goette, L. – Rustichini, A. (2009) Cognitive skills affect economic preferences, strategic behavior, and job attachment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(19), 7745–7750.
- Cameron, K. S. – Quinn, R. E. (1999) *Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework*. San Francisco: Addison Wesley
- Csapó B. (2004) *Tudás és iskola*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Csapó B. – Fejes J. B. – Kinyó L. – Tóth E. (2014) Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 10–136.
- Csapó B. (2015) A magyar közoktatás problémái az adatok tükrében. *Iskolakultúra*, 25(7–8), 4–17.
- Csirszka J. (1966) *Pályalélektan*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Eurydice (2002) *Key Competencies. A developing concept in general compulsory education*. Brussels: EURYDICE. <http://www.edmide.gr/KEIMENA%20E.U/key%20competences%20Europe.pdf> [Letöltve: 2018-04-30]
- Fazekas K. (2017) *Nem kognitív készségek kereslete és kínálata a munkaerőpiacon*. Budapest Munkagazdaságtani Füzetek. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet
- Holland J. L. (1966) *The psychology of vocational choice. A theory of personality and model environments*. Blaisdell Waltham Mass, 16-34.
- Illyés Gyuláné – Illyés S. – Jankovich Lajosné – Lányi Miklósné (1971) *Gyógypedagógiai pszichológia*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Kiss I. (2015) Felsőoktatási területek és munkaérték-, érdeklődési irány mintázatok. *Életpálya-tanácsadás 2015(VII)*, 38–50.
- Lannert J. (2004) *Pályaválasztási aspirációk*. Disszertáció. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/86/1/lannert_judit.pdf [Letöltve: 2018-05-10]
- OECD(2012) *Better Skills, Better Jobs, Better Lives: A Strategic Approach to Skills Policies*. Paris: OECD.
- Serfőző M. (1999) Az iskolák „piacosodása”. *Alkalmazott pszichológia*, 1, 43–54.
- Serfőző M. (2005) Az iskolák szervezeti kultúrája. *Iskolakultúra*, 10, 70–83.
- Szabolcsi F. (1996) A szervezeti kultúra sajátosságai az iskolában. *Iskolakultúra*, 5, 85–90.
- Szegő S. – Molnár P. (1998) Ifjúság és a munka világa- összegzés. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Tanulás, család és/vagy munka: életutak Európában*. Kézirat. Budapest: Oktatókutató Intézet
- Varga A. (2017) A hazai oktatási integrációs tapasztalatok és a korai iskolaelhagyás megelőzése. In Zsolnai A. – Kasik L. (szerk.) *Új kutatások a neveléstudományokban 2016. A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Neveléstudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottsága, 113–141.
- Völgyes P. (2003) *A pályorientáció-pályakorrekció csoportos formáinak bevezetése*. Budapest: OFA
- Vukovich G. (2009) Flexicurity: rugalmasság és biztonság a munkaerőpiacon. *Nonprofit Monitor*, 2, 18–37.
- Zakar A. (1988) *Pályaválasztási elméletek*. Budapest: Tankönyvkiadó.

MELLÉKLET

1. sz. melléklet

A tanulói minta megoszlása az iskola fenntartója és iskola típusa szerint a 2003/2004 és a 2014/2015-ös vizsgálatban

Programtípus	Fenntartók						Összesen
	Önkormányzat		Egyház		Alapítvány		
	Fő	Az össz- létszám %-ában	Fő	Az össz- létszám %-ában	Fő	Az össz- létszám %-ában	Fő
Gimnázium	114 (667) 30 (6)	17	105 (630) 26 (690)	17 4	57 (240) 17 (240)	19 7	276 73
Szakközépiskola/ szakgimnázium	144 (1027) 25 (995)	14 3	— —	— —	25(241) —	13 —	169 25
Szakiskola/ szakközépiskola	88 (1118) 23	8	34 (400) 24 (400)	9 6	32 (70) 18 (136)	46 13	154 65
Összesen	346 78		139 50		102 35		599 163

Magyarázat: Az adott iskolában az adott programtípusban tanulók összlétszámát zárójelben tüntettük fel. Az első sor a 2003/2004-es vizsgálat, a második sor a 2014/2015-ös vizsgálat létszámadatait mutatja az iskolák önbevallása alapján.

Forrás: saját szerkesztés

FÜGGELÉK

F1. Az IST részpróbák szignifikáns eltérései iskolatípusok szerint

IST részpróba	Iskolatípus
Mondat-kiegészítés	a gimnazisták jelentősen magasabb pontot értek el, mint a szakiskolások {F(1,276)=153,905 p<0,01}
Szókiválasztás	iskolatípus mentén a csoportok szignifikánsan {F(1,274)=32,749 p<0,01} különböznek,
Analógiák	A gimnazisták pontja szignifikánsan {F(1,274)=94,223 p<0,01} magasabb, mint a szakiskolásoké.
Közös jegyek	Szignifikáns különbség az iskola programtípusa szerint {F(1,273)=84,628 p<0,01}
Egyszerű számolás	Az iskola típusa szerint vizsgálva a csoportokat a gimnazisták pontjai szignifikánsan {F(1,267)=12,48 p<0,01} magasabbak
Logikai gondolkodás	különbség szignifikáns {F(1,267)=32,94 p<0,01}, a gimnazisták pontszáma szignifikánsan magasabb, mint a szakiskolásoké
Figura-kiválasztás	Szignifikáns {F(1,267)=5,897 p<0,05} az iskolatípus szerinti különbség
Kockafeladat	A fenntartó szerint szignifikáns {F(2,267)=6,326 p<0,05} a különbség. A gimnazistáknak magasabb a pontszáma, mint a szakiskolásoké {F(1,267)=8,627 p<0,05}
Emlékezet	Az iskolatípus szerinti különbség {F(1,266)=3,795 p<0,06} szignifikáns. a gimnazisták és a szakiskolások eredményei között.

Forrás: saját szerkesztés

F2. Super-féle munkaérték kérdőív szignifikáns eltérései

Super-féle munkaérték kérdőív	Iskolatípus
Szellemi ösztönzés	A szakiskolások pontszáma szignifikánsan alacsonyabb {F(1,303)=9,56 p<0,01}, mint a gimnazistáké
Munkateljesítmény	A szakiskolások pontja szignifikánsan {F(1,303)= 5,44 p<0,05} magasabb
Önérvényesítés	Az iskola típusa szerint van {F(1,303)=33,92 p<0,001} a minta alcsoportjai között. Az interakció {F(2,303)=15,74 p<0,001} is szignifikáns, ami azt jelzi, hogy az iskolatípus szerinti különbség abból adódik, hogy az alapítványi szakiskolások pontja jóval alacsonyabb, mint a gimnazistáké, de az egyházi és az önkormányzati intézmények esetében a gimnazisták és szakiskolások nem különböznek. Az alapítványi szakiskolások jóval alacsonyabb önérvényesítési értéket mutatnak, mint a többi diák, függetlenül a programtípustól vagy a fenntartótól.
Változatosság	Az iskolatípus szerint van szignifikáns különbség {F(1,303)=9,97 p<0,01}, a szakiskolások pontja alacsonyabb, mint a gimnazistáké.
Esztétikum	Szignifikáns a különbség az iskolatípus szerint {F(1,303)=12,53 p<0,001} is
Hierarchia	Iskolatípus szerint szignifikáns a különbség {F(1,303)= 17,48 p<0,001}, a gimnazisták pontja alacsonyabb.
Fizikai környezet	A gimnazisták pontja alacsonyabb, mint a szakiskolásoké {F(1,303)=14,62 p<0,001}

Forrás: saját szerkesztés

MUNKA VS. MAGÁNÉLET – LÉTEZIK-E EGYENSÚLY?

Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.)

Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában
L'Harmattan Kiadó, Budapest

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.1.108

A 2018-ban megjelent kötet hiánypótlónak tekinthető a hazai társadalomtudományi szakirodalomban, mivel ezidáig nem jelent meg a munka és magánélet összehangolását vizsgáló magyar nyelvű kötet, miközben köztudott, hogy Magyarországon a háztartási munkamegosztás és a gyermekneveléssel kapcsolatos feladatok egyenlőtlenül oszlanak meg a férfiak és a nők között (lásd például Pongráczné–Murinkó 2009, Takács 2008). Sőt az attitűdök szintjén is az a jellemző, hogy a kenyérkereső munkát elsősorban a férfiakról, míg a gondozási feladatokat elsősorban a nőktől várják el Magyarországon (Gergor 2016, Murinkó 2014, Szalma 2010).

A kötet négy részre tagolódik: *Elméleti írások*, *Módszertani írások*, *Társadalom és szervezet*, valamint *Egyéni dilemmák*. Az *Elméleti írások* fejezettől azt kapja az olvasó, amit egy ilyen jellegű fejezettől várni lehet: a már létező irodalom áttekintését. Az első rész tanulmányai egy adott téma köré csoportosítva mutatják be a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségeket a (fizetett) munka és a család (nem fizetett munka) kontextusában, kisebb-nagyobb átfedésekkel.

Nagy Beáta, Géring Zsuzsanna és Király Gábor tanulmánya a posztoszocialista országokra fókuszál, ahol még mindig csak hiú ábránd a nők és férfiak egyenjogúságának gyakorlati megvalósulása. A második írás szerzői (Király Gábor, Nagy Beáta, Géring Zsuzsanna, Radó Márta, Lovas Yvette és Pálóczi Bence) a *spillover*² jelenséggel kapcsolatos szakirodalmi áttekintésben rávilágítanak arra, hogy miért lenne fontos, hogy a kelet-közép-európai országok is felkerüljenek a munka és a magánélet kutatásának térképére: az eddig megjelent szakirodalom

¹ Szalma Ivett tudományos munkatárs, MTA TK Szociológiai Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem. Vida Anna és Vizkeleti Fruzsina a Budapesti Corvinus Egyetem közgazdálkodás és közpolitika mesterszakos hallgatói.

² Ez a jelenség arra utal, hogy a munkahely és a magánélet szférái között nincsenek éles határvonalak. Az egyik területen tapasztalt pozitív vagy negatív érzelmek, attitűdök, értékek, képességek és viselkedések átszűrődhetnek más életszférákra is.

többsége ugyanis főleg az angolszász kultúrkörre és azon belül is meghatározott célcsoportokra vonatkozott: például heteroszexuális párkapcsolatban együtt élőkre, ahol mindkét fél munkát vállal. A szakirodalmi áttekintés fontos korlátja, hogy a szerzők csak angol nyelvű publikációkat vizsgáltak, így eredményeikben az angolszász túlsúly nyilván ennek is köszönhető. A harmadik tanulmány Paksi Veronika írása, aki arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben. A tanulmányból kiderül, hogy e mögött olyan strukturális tényezők húzódnak meg, mint például a tudományterülethez hozzákapcsolódott maszkulin világkép vagy a nők pályaválasztását befolyásoló hagyományos nemi szerepek és sztereotípiák. Ezt követően Geszler Nikolett két írása zárja az első részt. A *munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében* című írás több ponton mutat átfedést a *spillover*ről szóló fejezettel, ám Geszler írásai kifejezetten a férfiak szemszögéből közelítik a témát. Második tanulmányában a skandináv államokra fókuszál és jó gyakorlatként hivatkozik rájuk, mivel ezekben a társadalmakban az állam különböző engedményekkel sarkallja a férfiakat a törődő apaszerep vállalására a családi életben.

A módszertani írások rész három tanulmányt foglal magában. Az elsőben Király Gábor, Dén-Nagy Ildikó, Géring Zsuzsanna és Nagy Beáta egy paradigmaváltásra hívja fel a figyelmet: míg a korábbi kutatások egy zárt módszertani struktúrában mozogtak abban az értelemben, hogy vagy kvalitatív vagy kvantitatív módszert használtak, időközben egyre inkább fontossá vált a kevert módszerek alkalmazása is. A következő tanulmányban Dén-Nagy Ildikó és szerzőtársai folytatják a kevert módszertanok bemutatását, ezúttal kifejezetten azzal a céllal, hogy rávilágítsanak, miként lehet a munka-magánélet egyensúly kutatásában ezt a megközelítést a gyakorlatba is átültetni. A harmadik tanulmányban Géring Zsuzsanna a tartalomelemzés módszerét ismerteti, ami azért is érdekes, mert a tartalomelemzés önmagában a kvalitatív és kvantitatív módszerek határán áll, kapcsolódva így a kevert módszerek témaköréhez.

A kötet harmadik része a *Társadalom és szervezet* alcímet viseli, és hat tanulmányt foglal magában. Az elsőben Radó Márta, Nagy Beáta és Király Gábor a kötet korábbi tanulmányaiban már jól körbejárt munka-család *spillover* hatásokat elemzi ezúttal *gender* megközelítésből. Fontos eredményeik közé tartozik, hogy a *spillover* jelensége a nemek közötti egyenlőtlenségek új dimenzióját is képviselheti az egyenlőtlenségek hagyományos formái mellett. Továbbá arra is fény derül, hogy az angolszász társadalmakkal szemben Magyarországon fontosabb szerepe lehet az anyagi jólétnek a *spillover* hatások érvényesülésében. A tanulmány kétségtelenül úttörő jellegű abból a szempontból, hogy a *spillover* hatásokat Magyarországra vonatkozóan elemzi, ugyanakkor a szerzők túlzott általánosítással élnek, amikor az eredményeiket érvényesnek aposztrofálják az egész kelet-közép-európai kontextusra is.

Rési Kata Ildikó írása a *crossover* hatásokra fókuszál a *European Social Survey* nemzetközi adatbázis 5. hullámának adatait felhasználva. Míg a korábban már tárgyalt *spillover* esetén egyazon egyén érzései szivárognak át a család és a munka között, addig a *crossover* esetén az egyik fél által tapasztalt érzések a partnerben vagy más hozzá közel álló személyben hasonló érzéseket (pl. stresszt, feszültséget) válthatnak ki. A tanulmány egyik korlátja, hogy az olvasó számára nem világos, hogy pontosan mely országok kerültek be az elemzésbe, továbbá az országcsoportok közötti lehetséges eltérések vizsgálata teljesen kimaradt az elemzésből.

A következő négy tanulmány fókuszba a vállalati felelősségvállalás. Géring Zsuzsanna tartalomelemzéssel azt vizsgálja, hogy a 150 főnél több munkavállalót alkalmazó vállalatok honlapján megjelenik-e a munka és a magánélet egyensúlyára vonatkozó kommunikáció. A válasz sajnos nemleges, viszont reményre adhat okot, hogy a külföldi nagyvállalatok sokszor az anyacégektől átvett normák és struktúrák szerint megjelenítik a munkavállalókkal kapcsolatos információkat a honlapjukon, azaz ezek a vállalatok a hazai gazdasági élet szereplőiként a munka és magánélet egyensúlyára törekvés elvének a terjesztőivé válhatnak. A szerző arra is kitér, hogy érdemes lenne hasonló jellegű elemzést végezni a kisvállalatok körében, hiszen létszám szerint a kisméretű vállalatok alkotják a hazai vállalatok jelentős hányadát.

Geszler Nikolett írásának empirikus alapja 43 menedzserpozícióban lévő apával készített interjú. A kutatás eredményei rávilágítanak arra, hogy eléggé korlátozott mozgástere van a menedzserapáknak a munka és a család közötti egyensúly megteremtésére: interjúalanyai közül például senki sem élt a szülői szabadság vagy a részmunkaidő lehetőségeivel. Ugyanakkor az otthoni munkavégzés és a rugalmas munkaidő igénybevételén keresztül legalább részben ki tudják elégíteni a családi életben való részvételre vonatkozó törekvéseiket. Oborni Katalin esettanulmányában szintén a nagyvállalatok világát helyezi a fókuszba, amikor azt vizsgálja, hogy ezek a szervezetek milyen megoldásokat kínálnak a munka és a magánélet összeegyeztethetőségére.

A harmadik rész utolsó és talán legizgalmasabb tanulmányában Koplányi Emese a mai magyar társadalom egyik igen aktuális problémájára fókuszál: a munkapiacon dolgozó anyákat érintő hátrányokra. Ehhez az Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH) 2005 és 2013 közötti anyasági és apasági diszkriminációval foglalkozó 43 határozatát elemzi kvalitatív módszerrel. A kutatás legfőbb eredménye, hogy a puha szankciók nem vezetnek eredményre, hiszen sokszor újabb hátrányos megkülönböztetés érte az anyákat ugyanannál a szervezetenél. A szerző fontos közpolitikai javaslatokat is tesz például egy állami szintű esélyegyenlőségi program létrehozására, valamint arra, hogy egy-egy bejelentett eset után kötelező legyen az EBH-nak visszatérő ellenőrzést végeznie, hogy biztosan ne alkalmazzanak újra diszkriminációt az anyákkal szemben ugyanánál a cégnél a későbbiekben sem.

A kötet negyedik, egyben leginnovatívabb része az egyéni dilemmákat tárgyalja hat kiváló tanulmányban. Dén-Nagy Ildikó írása feltárja a mobiltechnológia használata és a munka-magánélet egyensúly megteremtése közötti sokrétű kapcsolatot, továbbá bemutatja, hogy az emberek hogyan értelmezik a mobiltelefon szerepét a munka, a magánélet és a kettő összeegyeztetése területén. A kutatás fő célkitűzése az volt, hogy megválaszolja az alábbi kérdést: Milyen hatással van a mobiltelefon-használat az érzékelt *spilloverre*? A kutatás rávilágított arra, hogy a különböző társadalmi csoportok eltérően értelmezhetik a technológiai vívmányok szerepét a munka-magánélet egyensúlyának megteremtésében.

Ezt követően Neményi Mária és Takács Judit egy rendhagyó társadalmi jelenséget mutat be: a család-fenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérleteit vizsgálja Magyarországon. A kutatás fő kérdése, hogy a társukhoz képest magasabb jövedelemmel rendelkező anyák képesek-e megküzdeni azokkal a nehézségekkel, amelyek e rendhagyó helyzetben felmerülhetnek. A kutatásban négy, elméletileg lehetséges család-modellt állítottak fel. Az első a tradicionális modell, melyben a nő jövedelme magasabb, de a férfi „tekintélye alá rendeli magát”, így a társadalmilag elvárt szerepfelfogás valósul meg. Az egalitáriánus modellt nem alá-fő-lérendeltségi viszony jellemzi: ez egy egyenrangú kapcsolat, mely kölcsönös alkalmazkodásra épül. A harmadik

a kényszer szülte fordított modell, mely során a családok a hagyományos modellt preferálnák, de időközben olyan változás következett be életükbe, ami a nőt belekényszeríti a családfenntartó szerepbe. A negyedik csoportot az öntudatosan felvállalt fordított szerep jellemezte, ami együtt járt az atipikus női szerepviselkedéssel. E helyzetekben, ahol a társadalmi elvárást felülírja a domináns személyiség ereje, az ambiciózus nők határozzák meg a párkapcsolat és a családi együttműködés jellegét.

A következő tanulmányban Kiss Zsófia Viktória egy eddig kevésbé vizsgált foglalkoztatási csoportra, a fuvarozási ágazatban dolgozó tehergépjármű-vezetőkre fókuszál. A kutatás a következő három fő téma köré épült: az interjúalanyok hogyan értékelték a munkájuk és magánéletük közötti kapcsolatot, valamint a vállalatokat olyan szempontból, hogy milyen lépéseket tettek a dolgozók jóllétéért, kiegyensúlyozottságáért. Végül az interjúalanyok beszámoltak arról, hogy mennyire voltak képesek befolyásolni időbeosztásukat, illetve mennyire érezték kontrollt.

Hirsch Johanna fókuszcsoportos vizsgálatában azt elemezte, hogy megfigyelhetők-e nemspecifikus különbségek orvostanhallgatók karrierterveiben Magyarországon. A fókuszcsoportos vizsgálat rávilágít arra, hogy a női hallgatók már a pályaválasztás pillanatában is nagy hangsúlyt fektetnek a gyermekvállalás kérdéskörére és a munka-magánélet összeegyeztetésének problémájára. Az orvosi szakmában megjelenő nemi szegregációt az orvostanhallgatók maguk is érzékelik. A kutatás során az orvosi migráció kérdése is felmerült, melynek lehetősége elől egyetlen megkérdezett hallgató sem zárkózott el.

Paksi Veronika, Nagy Beáta és Király Gábor tanulmánya némileg kapcsolódik az előzőhöz: a legmagasabb oktatási szinten vizsgálja, hogy a mérnöki PhD-tanulmányokat folytató nők miként tudják összehangolni az anyaságot a tanulói és munkavállalói státusszal. Az írás rávilágít arra, hogy a mérnök-nők már a PhD-képzés alatt komoly dilemmákkal szembesülnek a munka-magánélet egyensúlya kapcsán, amire alig találnak jó megoldásokat. Az egyik legnagyobb kihívást a gyermekvállalás időzítése jelenti, amit a különböző strukturális tényezők, normatív hatások és a labormunka során használt vegyszerek használata jelentősen befolyásol.

Végül a *Ki áll a sikeres nő mögött?* című zárófejezetben Nagy Beáta a magas beosztású női vezetők körében vizsgálta a munka-magánélet egyensúly különösen kényes kérdéskörét, mivel kettős teher hárul rájuk. A kutatás a következő támogatási formákat azonosította: érzelmi támogatás, háztartási segítség, a családtagok körüli segítség, karriertámogatás és munkahelyi megbecsülés. Kiemelkedő szerepe van a partnertámogatásnak, ami érzelmi és társas támogatásban, mint például a gondoskodás és elfogadás, manifesztálódik.

A kötet minden hazai társadalomtudomány iránt érdeklődőnek ajánlható, hiszen a munka-magánélet kutatásról nyújt nemzetközi kitekintést, miközben számos hazai problémára is rávilágít izgalmas kutatásokon keresztül. Ugyanakkor a kötetből egy lényeges téma kimaradt: hogyan érintette a gazdasági válság a munka és a magánélet összehangolását. Miközben számos kutatás rávilágított arra, hogy a 2008-ban kezdődő gazdasági válságnak számos negatív hozadéka volt a munka-magánélet összehangolására is (lásd például: Ochsner–Szalma 2017). Ennek hiánya azért is szembeötlő, mert számos hazai kutató (többek között a kötet szerzői is) foglalkoztak ezzel a kérdéssel (lásd például: Nagy–Fodor 2015, Szalma–Takács 2013). A kötet egyik nagy erőssége, hogy egy networköt kovácsolt azáltal, hogy különböző kutatókat hozott össze: senior kutatók, doktoranduszok és mesterszakos hallgatók írásai egyaránt helyet kaptak a kötetben.

HIVATKOZÁSOK

- Gregor A. (2016) A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(1), 89–111.
- Murinkó L. (2014) A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle*, 24(1), 67–101.
- Nagy B. – Fodor É. (2015) A gazdasági válság hatásai a férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzetére Kelet-Közép-Európában. *Szociológiai Szemle*, 25(3), 2–22.
- Ochsner, M. – Szalma, I. (2017) Work-life conflict of working couples before and during the crisis in 18 European countries. In Breen, M. J. (ed.) *Values and identities in Europe. Evidence from the European Social Survey*. Abingdon: Routledge, 77–100.
- Pongrácz T. – Murinkó L. (2009) Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások 2009. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.
- Szalma I. (2010) Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 53(1), 38–67.
- Szalma I. – Takács J. (2013) Should men have more rights...? Gender role-related attitudes before and during the 2008 crisis. In Jónsson, G. – Stefánsson, K. (eds.) *Retrenchment and Renewal? Welfare States in Times of Economic Crises – NordWel Studies in Historical Welfare State Research* 6. Helsinki: Nordic Centre of Excellence Nordwell, 207–233.
- Takács J. (2008) „Ha mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...” – Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély*, 6, 51–73.

FELERŐSÖDŐ HATÁROK

Etnikai különbségtevés a magyarországi falusi társadalmakban

Kovai Cecília:
A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság
L'Harmattan Kiadó, 2018

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.1.113

Nehéz dolga van az olvasónak, amikor Kovai Cecília 2018-ban megjelent monográfiájáról, *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság* című könyvről kell összegző gondolatokat szólnia. A közel 15 éven át tartó antropológiai terepmunka eredményeit összefoglaló kötet ambíciója ugyanis túlmutat az antropológiai monográfiákkal szemben támasztott elvárásokon. Kovai munkájában nem csupán terepmunkáinak gazdag tapasztalatait osztja meg, hanem fontos kérdéseket vet fel a magyarországi cigányságról szóló politikai közbeszéd, tudástermelés és általában véve a cigány mint társadalmi kategória jelentése kapcsán. A könyv egyik legfőbb erőssége, hogy egyidejűleg képes megjeleníteni az antropológiai kutatásokra jellemző lokális nézőpontot és a makroszinten zajló társadalmi-gazdasági strukturális változásokat, így választ kaphatunk a magyarországi falvakban az elmúlt évtizedben felerősödő etnikai (cigány–nem cigány) konfliktusok tágabb összefüggéseire.

KÜLÖNBSÉGTÉTEL ÉS A ROKONSÁG

Kovai Cecília kutatásait a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található „Gömbalján” végezte, ahol klasszikus antropológiai módszerek segítségével vizsgálta a cigány–magyar különbségtétel változásait a helyi társadalomban. A 2000-es években megkezdett kutatás helyszínválasztása sem véletlen: az észak-magyarországi falvak a rendszerváltás strukturális változásait leginkább elszenvedő települések, ahol a súlyos társadalmi-gazdasági problémák a „cigánytematikán” keresztül tematizálódnak, hatást gyakorolva az országos politikai közbeszéd

¹ MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

radikalizálódására is. A 2000-es évektől a régió településein tapasztalható etnikai feszültségek szoros kapcsolatban álltak a gazdasági hanyatlással, amely a térségben működő gyárak bezárásának és a növekvő munkanélküliségnek volt köszönhető. A lokális társadalom etnikai és osztályviszonyainak újratermelődése veszélybe került, és kiemelt problémává tette az etnikai különbségtétel mechanizmusait.

A kötet címe (*A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*) elsőre meglehetősen provokatívan hangozhat az olvasó számára. A szerző a cigány–magyar ellentétpár használatával azonban nem az esszenciális „cigány” és „magyar” alakját kívánta megrajzolni, hanem sokkal inkább az etnikai kategóriák és az osztályviszonyok között rejlő összefüggések közötti kapcsolatot és jelentést kívánta megragadni a rendszerváltást követően egyre erősebbé váló „cigány–magyar különbségtevés” elemzésében. Kovai amellet érvel, hogy a lokális szinten megragadható „cigány–magyar különbségtétel” az etnikai (cigány és nem cigány) és osztálypozíciók (alávetett és hegemon) összefonódásának következménye, az etnikai szembeállítás pedig csupán egy eszköz, amelyen keresztül a lokális közösséget érintő strukturális problémák elbeszélhetők.

A cím második fele a „cigány–magyar különbségtétel” és a felértékelődő rokonsági kapcsolatok közötti összefüggésre reflektál. Kovai szerint a rendszerváltás utáni gazdasági hanyatlás következtében egyre erősebbé váló „cigány–magyar különbségtétel” és az osztálypozíciók összefonódása a rokonsági kötelékek felértékelődését eredményezte, ami a cigányok lokális közösségben betöltött marginális helyzetének következménye. Kovai szerint a cigányság esetében tapasztalható erős rokoni kapcsolatok nem az esszenciális etnikai jegyekben kerekednek, hanem a többségi társadalom által táplált stigmatizációs eljárásokra adott válaszként értelmezhetők. Ahogy írja, a „saját” rokonsági hálózat nem pusztán azt a kapcsolati tőkét jelenti, amely a gazdasági megélhetést segíti, hanem olyan identifikációs „teret” nyújt, ahol a stigmatizált jelentésektől védve lehet „cigánynak lenni”. Kovai meglátása szerint a rokonság ez esetben egyszerre jelent egyfajta menedéket és erőforrást a rokonsági tagok számára. Ezek a rokonsághoz kapcsolódó identitások azonban együtt járnak azzal a ténnyel, hogy a „fragmentáció során létrejövő biztonságos cigányság, vagyis a saját rokonság útjában áll annak, hogy a cigányság mint »közös« érdekekkel rendelkező szereplő jelenjen meg a nyilvánosságban” (241–242). Ahogy a szerző írja, tulajdonképpen a rokonság „a cigányságot teszi a rokonság révén különbözőségek terepévé” (51), amely egyszerre nyújt védelmet és biztonságot és lehetetlenné teszi a társadalmi mobilitáshoz elengedhetetlen asszimilációs pályákat a falusi cigányság számára. „Egyfelől a rokoni hálózatok közti megkülönböztetések megakadályozzák, hogy a cigányság mint közös jelenhessen meg. Másfelől viszont a cigány viszonyok rokoni kapcsolatként beszélődnek el, tehát a család összetartozásának élményei, legyen az egy esküvői mulatság, a rokonnok által közösen kiaknázott pénzkereseti lehetőség, vagy csak egy jó hangulatú együttöltött délután, a közös cigányság megélésének tapasztalatai is egyben” (94–95).

TÚL AZ ANTROPOLÓGIÁN

Kovai Cecília kötetének újszerűsége abban is rejlik, hogy túllép saját diszciplínájának keretein, és párbeszédet kezdeményez „a cigány–magyar különbségtételt” vizsgáló többi társtudomány – a szociológia és a néprajztudomány – megközelítéseivel is. A kötet interdiszciplináris hangvétele nem csupán a kérdésfelvetés alaposabb körbejárására ösztönzi az olvasót, hanem értékes tudományszociológiai és intézménytörténeti átte-

kintést nyújt az etnicitással és rokonsággal foglalkozó egyéb társadalomtudományi diszciplínák magyarországi tudástermelési módjaival kapcsolatban.

A szerző alapos és kritikai áttekintést nyújt a magyarországi cigánysággal foglalkozó szociológiai kutatásokról. Kovai szerint a szociológiai vizsgálatok sajátossága abban rejlik, hogy a cigányok kirekesztettségét elsősorban a formális intézményekhez való hozzáféréseken keresztül ragadják meg, és a cigányságot kizárólag mint etnikai hátrányt értelmezik, figyelmen kívül hagyva az etnicitásból eredő önszerveződés és egyéb erőforrások vizsgálatainak lehetőségét. Emiatt a szociológiai kutatások elsősorban arra kíváncsiak, hogy miképp lehet ledolgozni a szociális hátrányokat, és a nagy társadalmi intézményrendszerek (mint az oktatás, a bér munka világa vagy éppen a jóléti rendszerek) miképp tudják feloldani a cigányságot mint társadalmi hátrányt a „többségi társadalom” keretein belül.

Az antropológiai és etnográfiai nézőpont ezzel szemben a marginális társadalmi pozíció „relativizálásában” és az intézmények világán kívül eső túlélési stratégiák számbavételében rejlik. Kovai rámutat arra, hogy ezek a kutatások sokkal inkább a számszerűleg is kisebb, tradicionális, a többségi társadalom asszimilációs nyomásainak ellenálló cigány közösségek életére kíváncsiak, amelyek kutatásán keresztül beigazolódni látszik az etnikai különállás és a sikeres informális túlélési stratégiák közötti összefüggés.

Kovai azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az államszocializmus alatt proletarizálódott hazai cigányság helyzete ezeken a megközelítéseken keresztül nem érthető meg teljesen. Munkájában rendkívül sikeresen ötvözi a hazai szociológiai és a nemzetközi antropológiai kutatások megközelítéseit, létrehozva egy újszerű, a helyi társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodó episztemológiai pozíciót.

A kötet hiányosságának róható fel, hogy a szerző nem emeli be a rokonsággal foglalkozó néprajzi kutatásokat és azok eredményeit elemzéseibe. A magyarországi társadalomnéprajzi kutatások sok esetben pont az alávetett paraszti társadalmon belüli rokonsági szerveződéseket vizsgálták, melyek megközelítései szervesen illeszkedhetnének a rokonsági kapcsolatok és osztályhelyzet együttes vizsgálatának régió specifikus vizsgálatához.

AZ ABSZTRAKTTÓL A MINDENNAPI TAPASZTALAT ÁBRÁZOLÁSÁIG

Kovai könyvének legfőbb erőssége a cigány–magyar különbségtételhez kapcsolódó mindennapi tapasztalatok megjelenítésében rejlik. Habár a szerző egy település, az észak-magyarországi Gömbalja példáján keresztül mutatja be az etnikai különbségtevés logikájának változását, a terepmunka eredményeinek absztrakt elemzésein keresztül plasztikusan jelenik meg a rendszerváltás utáni süllyedő falvak általános problématérképe és viszonyrendszere az olvasó előtt. A kötet olyan mindennapi szituációkat mutat be és elemez, amelyeket az antropológia látásmódnak köszönhetően élményközeli módon mutat be az olvasónak.

A könyv voltaképpen a helyszíne „a magyar falu”, ahol a magyarországi cigányság döntő többsége él, és ahol a rendszerváltás utáni évtizedekhez kötődő gazdasági lecsúszás és a cigányokhoz kapcsolódó politikai radikalizmus a leginkább felütötte a fejét. A magyarországi „vidék” gazdasági-társadalmi lecsúszását közel hozó és plasztikusan bemutató kötet a cigányság helyzetét ebben a változó és hanyatló kontextusban helyezi el, ahova a globális és nemzeti szinten zajló gazdasági és politikai változások egyaránt elérnek, és alapjaiban alakítják át a helyi társadalom – köztük a „cigány–magyar különbségtevés” – logikáját.

A MAGYAR VIDÉK HANYATLÁSA ÉS A CIGÁNY–MAGYAR KÜLÖNBSÉGTÉTEL

Kovai kutatásaiban amellest érvel, hogy a cigány–magyar különbségtétel változását, az etnikai határok változását és az ehhez kapcsolódó etnikai konfliktusokat elsősorban a tágabb, a globális léptéken megragadható gazdasági környezet magyarázza. A szerző meglátása szerint az 1970-es években megindult asszimiláció alapfeltételét a széles társadalmi csoportok számára elérhető bér munka jelentette, mely az 1980-as évek végétől kezdve folyamatosan válságba került, és a rendszerváltás következtében szinte teljes egészében hozzáférhetetlenné vált a falusi cigányok számára. Kovai kiemeli, a lecsúszás nem csak a cigányokat, hanem a nem cigány falusiakat is érintette, megrendítve az addig szilárdnak hitt vidéki társadalmi viszonyokat.

A rendszerváltást követő hanyatlás folytán a magyar falura olyan társadalmi, gazdasági és politikai nyomás nehezedett, amit önerőből, intézményes úton képtelen volt megoldani. A helyi állam összeroskadása következtében a cigány–magyar különbségtételen át fordítottak le az emberek által megélt strukturális változások, mely a cigányok számára „megígért” asszimilációs ígéret megdőléséhez és az etnikai határhúzások fokozatos radikalizálódásához vezetett – érvel Kovai. A falu hanyatlása a helyi középosztály szelektív migrációját eredményezte, amely együtt jár a cigányság láthatóságának növekedésével. „A magyar falu hanyatlása” így kéz a kézben járt „a cigány megjelenésével”, rámutatva a strukturális változások és az etnikai különbségtétel közötti összefüggésre.

A szerző szerint a cigány–magyar különbségtétel a rendszerváltásig egy olyan egyenlőtlen status quo-n alapuló hierarchikus viszonyon nyugodott, melynek lényege a cigányok felé támasztott asszimilációs elvárás volt. Ennek értelmében a „magyarok” zavartalanul fent tudták tartani hegemon pozíciójukat a cigányok felett, amely egy magától értetődő, láthatatlan és elbeszélhetetlen kapcsolat volt. A „magyar” mint társadalmi kategória a cigányok számára egy vágyott, de valójában elérhetetlen ideálként jelentkezett, amihez azonban folyamatosan lehetséges volt valamiféleképpen viszonyulni. Kovai szerint ez az elnyomáson alapuló, mégis stabil egyensúlyi állapot roppant meg a rendszerváltás utáni években, és alakította át a cigány–magyar különbségtétel formáit a magyar falvakban. A szerző három megfogható példán – az iskola, a munka világa és a falusi térhasználat átalakulásán – keresztül mutatja be a cigány–magyar különbségtétel átalakulását és annak a faluközösségekre gyakorolt általános hatását. Kovai érzékletesen mutatja be a szegregált iskola kialakulását, a rokonsági alapon szerveződő informális munka térhódítását és a faluban végbemenő telepfelszámolási programon keresztül, hogy miként tolódnak el a korábban szilárdnak hitt etnikai határok, és milyen következményei vannak ezeknek a cigány–magyar különbségtétel továbbberősödésére és a lokális falusi társadalmak működésére.

A „NAGY” VÁLTOZÁSOK „HELYI” LECSAPÓDÁSA

A könyv a fent említett, a lokalitások életét meghatározó strukturális változásokat a szerző terepmunkája során gyűjtött tapasztalatiba ágyazza, közelebb hozva az olvasót egy olyan távoli világhoz, amiről valószínűleg csak érintőleges elképzelési léteznek. Kovai az általa kutatott mikrovilág számos szférájába vezeti be az olvasót, ahol az egyénekhez, testvérpárokhoz és szomszédságokhoz kapcsolódó történetek mind-mind valamilyen nagy strukturális változásra reflektálnak. Az egyik legfontosabb ezek közül a helyi munkaerőpiac átalakulása. A falusi osztálypozíciókat szervesen alakító bér munkapiac a rendszerváltást követően fokozatosan szűkült és

vált nehezebben hozzáférhetővé a magyarországi falusi lakosság számára. Amíg a rendszerváltás előtt a formális bér munka alsóbb szegmensei a „cigányok” számára is elérhetőek voltak, addig a rendszerváltás után a formális bér munkához való hozzáférés kizárólagosan a „magyarság” privilégiumává vált. Ezzel szemben a „cigányság” szinte teljes egészében kiszorult a formális bér munkapiacról, melynek következtében a korábbinál erősebben az informális pénzszerzési stratégiákra lett utalva – írja Kovai. A strukturális átalakulások következménye, hogy a két csoport tér- és időkezelése a korábbihoz képest még inkább szétvált; míg a formális bér munkához való kapcsolódás individuális formában a falun kívül történik, addig az informális bér munka szerveződése a lokális rokoni hálózatokon keresztül zajlik. Az informális és formális munkavégzés máshogy szervezi a két társadalom nyilvánosságbeli helyét és otthonát, ami csökkenti a kölcsönös érintkezések kialakulásának esélyét, és világossá teszi az asszimilációs ígéret kudarcát.

„[A magyar] reggel elmegy a közeli nagyvárosba dolgozni, délután hazajön, a falu tereit némileg funkcionálisan használja. Az ő perspektívájából az inkább informális vagy csak ad hoc jellegű bér munkából élők idő- és térkezelése egyfajta renden kívüli, azt áthágó aktusként értelmeződik. Napközben az út szélén ácsorgó fiatal cigány férfiakat látunk, akik mindig indulásra készek, ugranak az első telefonra, amikor akár egy távoli unokatestvér vagy ismerős ajánl pénzszerzési lehetőséget. Ebben a tevékenységben az idő másféle kezeléséhez szokott ember a tétlenségnek, sőt az idő elherdálásának felháborító példáját láthatja, meglelt férfiakat, akik a nap kellős közepén utcán ácsorognak, unatkoznak, telefonjaikat nyomogatják, miközben valójában a külső szemlélő számára ismeretlen és láthatatlan rokonsági vagy ismeretségi hálózatok dolgoznak a megélhetésért” (82).

Kovai az életvilágok bemutatásán túl a felerősödő különbségtétel közösségre gyakorolt hatását is taglalja. Rámutat arra, hogy a felerősödő etnikai törésvonalak új identitásokat hoznak létre a fokozódó különbségtevések következtében. Az egykori hegemon szerepben lévő „magyar” a radikális jobboldali mozgalmak által nyújtott szimbólumrendszerek felé vált egyre nyitottabbá, ami a nyíltan cigányellenes politikai erők megerősödéséhez vezetett a magyarországi falvak esetében. A mindezidáig asszimilációs életpályákon mozgó „cigány” pedig fokozatosan mondott le a „magyarrá válás” be nem teljesülő ígéretéről, és elkezdte megalkotni saját cigányságát a populáris kultúrán, a civil önszerveződéseken és a nemi szerepeken keresztül.

A könyv talán legmegragadóbb része egy felfele mobil, asszimilációs pályán lévő család négy lánygyermekének, Kisjutka, Betti, Szintike és Lilike pályaívének bemutatása. A négy nővér születése között 7–7 év telt el, így a legnagyobb és legkisebb gyermek között pontosan 21 év a korkülönbség. A négy lánytestvér életpályáját olvasva betekintést kaphatunk a mobilitási esélyek, az asszimilációs ígérek és boldogulási lehetőségek változásáról és fokozatos beszűküléséről. Míg a legnagyobb gyerek, Kisjutka a „magyarokkal” együtt járt iskolába, és a párválasztása folytán az asszimilációs utat választotta, addig a nála 7 évvel fiatalabb Betti a faluban maradván felértékelődő rokoni hálózatban találta meg boldogulását. Amíg Szintike a faluban megerősödő cigány etnikai önszerveződés motorjává vált, ami új lehetőségekkel és kihívásokkal kecsegtetett a korábban stabilnak hitt asszimilációs életpályákkal szemben, aközben a legfiatalabb Lilike egy erősen különbségtevő lokális társadalomba született bele, szegregált iskolába jár, és cigánysága egy megváltoztathatatlan és stigmatizált társadalmi kategória.

Kovai Cecília könyve szomorú, de hiánypótló látletet nem csupán a „cigány–magyar különbségtétel” rendszerváltást követő változásairól, hanem a magyar vidéken zajló gazdasági-társadalmi folyamatokról. A gazdasági lecsúszás és az ezzel kéz a kézben járó, fokozatosan mélyülő társadalmi és politikai árkok a helyi közösségek széteséséhez vezettek. A lokális társadalmak tagjainak egyre kevesebb tudásuk van egymásról, ahogyan az őt körülvevő nagyobb közösségek tagjainak is egyre kevesebb elképzelése van arról, hogy milyen folyamatok is zajlanak ezekben a rendszerváltás után magukra hagyott falusi társadalmakban. Kovai Cecília – a magyar szociográfiai hagyományokat folytatva – ezekről a helyekről ad kimerítő és gazdag tudósítást az érdeklődő olvasókörösség számára.

„ÍGY SZÜLETNEK A HŐSÖK MAGYARORSZÁGON, HOGY AZ EMBER NEM TUD ELLENÁLLNI,
HOGY VALAMI OLYASMIT CSINÁLJON, AMIHEZ SEMMI KÖZE”

Szabari Vera¹ interjúja Csákó Mihállyal²

Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Szabari Vera

1941-ben születtem, vagyis éppen hetven éves leszek idén. Háborús gyerek vagyok. Nyilván nem emlékszem, de állítólag a kiságyban rám tört az ablak a bombatalálatból, ami az utcát érte. [Budapesten,] a Nefelejcs utcában laktunk. Anyám a születésemkor cipőfelsőrészűző, apám szintén cipész volt, meg a família mindenféle ágaboga is. Egyébként pedig ami még összehozhatta őket, az a mozgalom volt. Apám nagyon korán belépett a szakszervezetbe, feltehetőleg már a harmincas években tagja volt a Kommunista Pártnak is, de mindenképpen egy szakszervezeti ember volt. Anyám szintén, kisgyerekként már a háború után emlékszem, hogy a szaktársakkal sokat kirándultunk a hétvégeken és hozták a gyerekeiket is. A negyvenes évek második felében apám már választott szakszervezeti funkcionárius volt a Bútoripari Szakszervezetben, és lényegében amíg csak élt, ezt csinálta, de viszonylag korán meghalt, 61 éves korában. Anyámat kádereként kiemelték, hogy szakszerűen fejezzem ki magamat, és viszonylag hamar a Budapesti Pártbizottság valamilyen szociális részlegéhez került különböző beosztásokban. Még nyugdíjas korában is ezt csinálta: foglalkozott az idősekkel, betegekkel, akiknek valami problémájuk volt a lakással vagy más egyébbel. Ha szorult belém szociális érzék, akkor ez elsősorban innen van. Elsősorban innen vannak azok a tulajdonságaim, amelyek alkalmassá tettek arra, hogy a kommunista rendszer megszüntetéséért működjek a demokratikus ellenzékben, melyeket tulajdonképpen a kommunista szüleimtől kaptam. Azt, hogy amit csinálok, azt alaposan, rendezetten, szervezetten csináljam, azt, hogy gondoljam végig a dolgokat és legyen véleményem, azt anyámtól kaptam. Ez később másfelé vitt, mint amerre ő addig ment, de ez már egy sokkal későbbi időszak története. Gyerekkorom nagy részét egyedül, illetve barátokkal töltöttem, mert abban az időben az volt divat, hogy a szülők este fél 10, 10 előtt nem voltak otthon. Tudom, hogy negyedikes koromban magam melegítettem az ebédet, én gyújtottam be a kályhába télen és vártam a meleg kályha mellett, hogy hazajönnék. Ennek következtében időm jelentős részét olvasással töltöttem. Ebben valószínűleg annak is szerepe lehetett, hogy erősen rövidlátó vagyok, rossz a szemem. Az orvosom azt rendelte el, hogy ne vegyek részt megerőltető játékokban, ne rohangásszak a labda után, ne lógjak fejjel lefelé, stb. Így az olvasás volt a legjobb tevékenység. Egy évig jártam óvodába a Németvölgyi útra, és az általános iskola mind a nyolc évét a Németvölgyi úti iskolában töltöttem, a Mackovics iskolában. Az iskolában semmi rendkívüli nem volt azon kívül, hogy egy nagyon jó osztályfőnököm volt 7.–8.-ban. Egy tanárnő, akit imádozt mindenki, és nagyon jól tanította a matematikát meg a fizikát is. Bizonyára volt szerepe abban, hogy szerettem ezeket a tárgyakat. Extra feladatokat igyekeztem megoldani. A Laricsev (Laricsev 1952) egy vaskos és legalább 500 oldalas vastag példatár volt, ebből kellett matematikai feladatokat megoldani. Nagy élvezettel megoldottam mindenféle extra

1 ELTE Társadalomtudományi Kar

2 A szakmatörténeti interjú az OTKA által támogatott, 77566 számú, A 20. Század Hangja pilot kutatás keretében készült 2011. október 10–27. között. Helyszín: Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar. A cikk elkészültét az OTKA 115644 számú kutatása támogatta.

feladatot, ami lehetőleg jó bonyolult volt. Elég jó úton lehettem ahhoz, hogy valamilyen természettudományos vagy műszaki pálya felé orientálódjak. Ez végül a középiskolában nem jött be, bár végig reálosztályba jártam. Jó voltam matekból, jó voltam fizikából, többnyire mindenféle tárgyból, és szerettem a nyelveket. Az általános iskolában elsős koromtól kezdve tanultam angolul egy magáncsoportban, ahol osztálytársaim egy kisebb csoportját tanította az elsős tanítónénink, voltunk tán heten vagy nyolcan összesen. Később az orosz is kifejezetten jól ment. Nem voltak sem averzióim, sem más nyelvi nehézségeim. Középiskolában nem az angolt vettem föl, amikor már lehetett más nyelvet is tanulni az oroszon kívül, 1957-ben, hanem a németet. Ennek következtében, bár nem érettségiztem egyikből sem, a középiskola végére már volt valami gőzöm arról, hogy milyen az orosz, az angol, meg a német. Jelesen érettségiztem, és az utolsó évben döntöttem el, hogy mégsem leszek elektromérnök, ahogy akkoriban mindenki hitte rólam, hanem a bölcsészkarra fogok jelentkezni, filozófia szakra. Végül filozófia és magyar szakra jelentkeztem, és oda nyertem felvételt 1959-ben. Öt év alatt elvégeztem, le is diplomáztam magyarból és filozófiából. Miközben középiskolás voltam, 1955-től 1959-ig egy kritikus időszak volt, amiben számomra nem egy, hanem két kritikus időszak is volt. Az egyik, hogy '55-ben kaptam egy szívizomgyulladás, egy áttétel miatt, valami torokgyulladásból származólag, éppen, amikor elkezdtem a gimnáziumot. Az első néhány hét után még szeptemberben megbetegedtem, és utána 2 hónapig az iskola felé sem mehettem, hosszan voltam kórházban is. Ez nem volt túl kellemes, tanulásilag is nehéz volt, így nem tudtam jól beilleszkedni sehova, sem a diákok, sem a tanárok felé. A tanárok egyébként nagyon sokfélék voltak. Emlékezetes öreg kémia tanárom, akivel az volt csak a probléma, hogy egy dolgot nem tűrt el: ha valaki azt tanulta meg, ami a tankönyvben volt, mert azt kellett megtanulni, amit ő lediktált az órán. Na most, nekem kéthónapos hiányzással lila gőzöm nem volt arról, hogy mit diktált le az órán, ennek következtében egy kicsit nehezen jutottam egyről a kettőre. Egy nagyon jó történelem tanárom volt – aki hozzám hasonlóan oktatásszociológiai berkekben működik, az tudja, hogy mit jelent az a név, hogy Surányi, és talán sokan ismerik Surányi Bálintot. Surányi Bálint apukája volt a történelem tanárom a Petőfi Gimnáziumban. Őt meglehetősen szigorúnak tartottuk, aki követel, de egy jó humorú, nagyon-nagyon rendes tanár volt.

Másodikos voltam, amikor elértünk 56-hoz. 56-tal az volt a helyzet, hogy kivételesen éppen akkor megint csak nem voltam iskolában, mert akkor az évente egyszer egy hétre megjelenő megfázásos nyavalyám már beállt. Tudom, egy keddi napon az időt töltendő, a biológiából megígért feladatot végeztem éppen, nem szorgalmi, hanem segítő feladat volt. Megígértem, hogy egy egész íves rajzlapra hajlandó vagyok egy cserebogár ábrát kinagyítani. Azt húzogattam ki tussal éppen, amikor a rádióban jöttek a hírek. Ennek következtében részben gyengélkedésem miatt, részben meg a gyermek megóvása érdekében anyám rögtön elrendelte, hogy nem mehetek ki a lakásból. Így aztán nem is voltam kint a lakásból egész idő alatt. Ha már megemlítettem a családot az elején, akkor itt is meg kell mondanom, hogy természetesen anyámék tartottak attól, hogy valami bajuk lehet, de ez nem következett be. A hely, ahol laktunk, nem volt káder-dűlő, nem erről van szó, hanem arról, hogy nagyon kiemelt helyen volt. Az Istenhegyi út és a Tóth Lőrinc utca sarkán laktunk. Az Istenhegyi út, egy nagy fölvonuló út, ráadásul eredetileg a Rákosi-villa is arrafelé volt. Egyébként szakképzésben tanító tanárok és igazgatók laktak és a Munkaügyi Hivatal, akkoriban úgy hívták ezt, hogy Munkaerőtartalékok Hivatala, annak a tulajdonában volt a ház, mi ott kaptuk ezt a lakást. Volt ebben a lakásban egy kis pártprotekció. [...] Tehát lényegében otthon voltam, meg otthon volt anyám, apám pedig bent rekedt a szakszervezetben, és minden-

féle lövöldözések miatt már nem tudott hazafelé jönni, így több napig benn volt a szakszervezeti székházban. A gimnáziumban éppen akkor alakult a Forradalmi Bizottmány, amikor bementem, elnökéül megválasztották Paulinyi Jenő testnevelő tanár urat, aztán eloszlottunk. Viszont az általános helyzetünkből következett két dolog. Egyrészt a szüleim nagy gondot nem csináltak, hanem csináltak egy cipésszövetkezetet, és elkezdtek dolgozni több régi szaktárssal együtt. Ennek a részleteit nem tudom, azt sem, hogy ez mikor szűnt meg, és mikor kerültek újra valamilyen pozícióba, anyám nagyon hasonlóba, mint amit addig is csinált. Csak azt tudom, hogy a hatvanas években még ő szervezte a temetéseket is. Nem volt annyira örömteli feladat. Apám pedig továbbra is a szakszervezetben maradt, ott volt továbbra is főtitkár, majd később elnök. Onnan ment nyugdíjba. Azt nem élvezte nagyon, mert 61 éves korában meghalt.

Ami engem illet, a KISZ alapító tagjai között voltam a gimnáziumban, és fene osztályharcot vívtunk. [...] Barátaim közé tartozott Hamburger Misi [Mihály], akivel általános iskolába is együtt jártunk, nem egy osztályba, de egy iskolába, a Mackósba a Németvölgyi útra. Ugyanoda járt Hirschler Ricsi [Richárd], aki most a Világbanknál van. Hamburgerrel együtt mi bőszi KISZ-esek voltunk ebben az első időszakban. Hirschler Ricsivel pedig heves politikai-ideológiai vitákat folytattunk, de attól még jóban voltunk. Volt egy osztálykirándulás, amin én nem vettem részt, már nem tudom, hogy miért nem. Az osztály egy része turistaúton elutazott negyedikes korunkban utolsó nagy akcióként Berlinbe. Berlinből Ricsi nem jött haza. Tán 20 évvel később találkoztunk újra. A disszidálást kifejezetten elutasítottam, amikor ez történt. Később enyhültem ugyan, de mikor itthon találkoztunk, amikor már hazajöhetett, akkor sem voltunk igazán jóban, és ez tulajdonképpen az én hibám. Mikor újra találkoztunk, már jóban voltunk. A legutolsó találkozásunk, az szintén jó régen volt, az is több mint 20 éve volt, akkor Stanfordban találkoztunk, átugrottunk egy kávéra hozzájuk. Úgy is tekinthetném talán, mint egyfajta pozitív példát arra, hogyan lehet személyi feszültségeket kihordani és megoldani anélkül, hogy fejbe vernénk egymást, vagy valakinek mindenképpen bele kéne halnia.

A lényeg, hogy '59-ben felvételiztem és felvételt nyertem a bölcsészkarra, és '64-ben megkaptam a diplomámat. Az egyetemen mindenféle KISZ funkcionárius voltam, főleg titkár. Harmadéves vagy negyedéves koromban kari tanulmányi felelősnek tettek meg a kari KISZ Bizottságban. Ez az a funkció, amit nem lehet jól ellátni. Az egyetemen is jó eredményeket értem el, általában jelesre vizsgáztam. Csak dialektikus materializmusból volt négyesem. Huszár Tibor tartott nekünk marxista etikát, és valamiért engem szemelt ki arra, hogy ötödéves koromban tartsam meg helyette ezt a kurzust. Úgyhogy ötödéves koromban marxista etikát tanítottam. Végül azért kerültem az egyetemre tanársegédnek, mert két hely lett. Nem csak egy. Ha csak egy lett volna, akkor csak Józsa Gyuri [György] került volna oda, de így Józsa Gyuri is odakerült, meg én is. Amikor ezt megtudtam, '64 nyarán végigtanultam újra a filozófia történetét. Végigolvastam mindent, amit fontosnak tartottam, mert az már ki volt mondva, hogy nekem szeptemberben kurzust kell tartanom filozófiatörténetből. Nem filozófiatörténeteket olvastam, hanem filozófusokat Hérakleitosztól, Arisztoteléstől, egészen napjainkig. És azok a tulajdonságok, amikre azt mondtam, hogy anyámtól örököltém őket, azok itt kezdenek majd előjönni abban, hogy nem megyek úgy neki egy kurzusnak, hogy ne olvassak el mindent újra, hogy ne csináljam meg rendesen. Kezdetben jó pár évig, hogy ne írjam meg azt, amiről majd beszélni akarok. És ne beszéljem meg például Hamburgerrel, meg Józsaával, másokkal, hogy mit akarok csinálni, meg mit gondolok erről. Na, ezek. Közben az alattunk lévő évfolyamon, 2 évvel alattunk, a Hamburger Misi már egy évfolyamba járt Bencével [György] meg Kissel [János],

meg Bertalan Lacival [László], aki szegény már szintén nem él.

A lényeg, hogy miközben ezeket az anyagokat feldolgoztam, egyre messzebb kerültem attól, ami a teljesen hivatalos tananyag volt. Még első időkben megpróbáltam Márkus Gyurival [György] konzultálni, aki akkor ötödéveseknek tartott kurzust az észlelésről, ahol tömegek voltak. Én is bejártam. Volt jó pár dolog, ahová érdemes volt bemenni. Márkus Gyuri nem tudott mit kezdeni azzal, amit én mondtam neki. Még teljesen benne volt a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus bugyorban, és ezzel nem volt mit kezdeni, amit ma már nagyon megértek, de akkor egy eltávolodást éreztem. 1967-ben a Minisztérium meghirdette, hogy meg kell újítani a marxista filozófia oktatását az egyetemeken, és ebben minden Filozófia Tanszék vegyen részt. A Bölcsészkar tanszékei úgy határoztak, hogy lehetne csinálni új tanterveket, javaslatokat. Hárman is bejelentették, hogy ilyet szeretnének csinálni. A három közül az egyik a Hamburger–Józsa–Csákó trió volt. A másik kettő nem készült el. A miénk elkészült. Kaptunk fejmosást javában. Ez már '68-ban vagy '69-ben volt. Mindenestre a tanszék elhatározta, hogy a Minisztérium és a Pártbizottság javaslatára ezt a tanterv-javaslatot alapos bírálatban kell részesíteni. Kaptunk hideget, meleget. Két héten, két ülésben, két szombati napon vitatta meg a teljes tanszékek teljes létszáma a kis munkácskánkat. A vélemények körülbelül ilyen skálán szóródtak, hogy Munkácsi Gyula szerint ez egy teljes tanterv, amit prezentálunk, mondta ezt elítélően. Az is megjelent, hogy ez egy praxisfilozófiai elhajlás. A szélső pont az volt, hogy ez egy nyílt, államellenes támadás és összeesküvés. Ezek után kiderült, hogy mi nem maradhatunk az ifjúság mételyezői, és el kell mennünk onnan. Igen, ennek 69 nyarán kellett lennie. Józsa Gyurinak azt mondták, hogy elmehet a Társadalmi Szemle szerkesztőségébe. Benke Valéria majd vigyázó szemeit ráveti, és ez is történt. Hamburgernek meg nekem azt ajánlották fel, hogy menjünk el a párt Társadalomtudományi Intézetébe, ott tanuljunk szociológiát. Ezt az ajánlatot elfogadtam, Hamburger Misi elutasította, mondván, hogy már befizette a nyelvtanfolyamát a Bölcsészkaron, és most mindenképpen nyelvet akar tanulni. Így aztán ővele egy kicsit nehezebben tudtak bánni az elvtársak, mert még egy évig talán itt volt, aztán utána végül mégiscsak elküldték, akkor egy darabig nem volt sehol. Aztán apja segítségével bekerült a Shellhez benzinkutasnak a Széna térre. Ahol a benzinkutasok jó érzéssel pillanatok alatt rájöttek arra, hogy Hamburger Misi biztos, hogy nem tudja elvégezni azt, amit ott el kéne végezni, viszont nagyon jó társasági ember és nagyon jól szórakoztak vele, amíg felsőbb utasításra ki nem rúgták. Éppen átalakítottak valamit a benzinkútnál, ezért a lába nyomát is betonba öntötték emlékül a benzinkutasok maguknak. Nagyon szerették őt a kutasok. De! Hogy a rendszer teljes természete kitűnjék, felsőbb utasítás jött, és be kellett öntenie betonba a Misi lába nyomát. Azt nem tudom, hogy sóval behintették-e.

Velem csak annyi történt, hogy egy évig jártam szociológiára, de ezért hangsúlyozom, hogy én vagyok a botcsinálta szociológus, mert ugyan nekem eszem ágában sem volt szociológusnak lenni. Filozófiát tanultam, kétségtelenül társadalomfilozófiával foglalkoztam, és egyre inkább az emberi cselekvés, meg ilyesmi érdekelt, de semmiképpen nem gondoltam arra, hogy szociológus legyek. Viszont azt mondták, hogy most ez kell, hogy legyek, és elmentem tanulni. Nagyon jó volt, nagyon jó társaságban voltunk. Akikkel közvetlenül együtt tanultam, például Gászó Ferenc és Kende Laci [László], Kende Gábor apukája, valamint Léderer Pali [Pál]. Kende–Léderer–Csákó alkottak egy triót, amiben valahogy egymásra találtunk, és nagyon sokat dolgoztunk együtt. Együtt vitattuk meg az olvasmányokat, a feladatokat. A rendszerek hülyesége, ami személyes élmény, ezért muszáj elmondanom, ezt nem fogja más elmondani az utókornak, a rendszereknek ezt a hülyeségét, hogy az

egyik legkiválóbb ember, Kende Laci, aki egy irtózatosan nagy tudású, nagyon művelt, éles eszű, jó vitakészségű, kiváló ember, akire azért nem volt szükség, mint szociológusra, mert nem tudott írni. Nem azért nem tudott írni, mert nem tudott fogalmazni, hanem azért, mert mihelyt leírt valamit, rögtön rájött, hogy az hol nem jó. Rengeteget segített mindenkinek azzal, hogy jelen volt, részt vett a megbeszéléseken, vitákon, szempontokat hozott, ami elképesztően nagy hozzájárulása volt minden munkához, de ezt az intézmények képtelenek voltak kezelni. Ezért ő vissza is ment szerkesztőnek, miután elvégezte a tanfolyamot, és továbbra is szerkesztőként működött a Kossuth Kiadónál. Léderer Pali meg itt működött aztán az egyetemen.

Én nem, mert nem jöhettek az egyetemre. Ami szintén egy szép történet az utókornak, hogy én voltam az egyetlen a tanfolyam ideje alatt, aki nem a párt Társadalomtudományi Intézetétől kapta a fizetését, ami tulajdonképpen az MSZMP KB része volt. Formailag az MSZMP KB egyik osztálya volt, tehát osztályszinten tagolódt be a központi intézménybe. Én voltam az egyetlen, aki a tanfolyam ideje alatt nem onnan kapta a fizetését, hanem az egyetemtől, mert ragaszkodtam hozzá, hogy tanítani szeretnék, hogy egyetemi oktató vagyok, és nem kívántam pártalkalmazott lenni a Társadalomtudományi Intézetben. Végül behívatott Meruk elvtárs. Ő volt akkor a „Nagy Isten” az oktatásban, a marxista-leninista oktatásban. Behívatott, hogy mit akarok én. Mondtam, hogy szeretnék visszamenni az egyetemre tanítani. Akkor a következő mondatot mondta, ami emblemikus a kor jellemzésére. *„Jól van, Csákó elvtárs, hát, ha mindenáron vissza akar menni, akkor visszamehet. Hogyha minden helyzetben, mindenkinek, mindig azt tudja mondani, hogy maga csak ott akar lenni, hogyha maga ebben biztos, akkor visszamehet.”*

Végül nem kerültem vissza az egyetemre, hanem ott voltam tíz évig a Társadalomtudományi Intézetben, és tulajdonképpen akkor lettem szociológus. Ferge volt a gyakorlatvezetőnk. Az első ujjgyakorlatunkat, első tanulókísérletünket, kis kutatásocskát az ő vezetésével végeztük, ami egy foglalkozáspresztízs-vizsgálat volt a Láng Gépgyár munkásai között. A Láng Gépgyár munkásai nyilván a pokolba kívántak bennünket, vagy legalábbis hülyének néztek. Bár, annyi hasznuk volt belőle, hogy egy fél óráig nem kellett mást csinálniuk, csak a mi hülyeségeinkkel foglalkozni. A foglalkozáspresztízs-vizsgálat többnyire kis cédulácskák ide-oda rakosgatásából áll (amit, ha belegondolok a mai eszemmel, hogy milyennek nézhettünk mi ott ki ezzel), mindenféle foglalkozást mutattunk, és akkor rakja sorrendbe. Na, mindegy. Azért elkészült a dolog, sőt, annyira elkészült, hogy végül legalább Léderer Pali ebből kandidált. Én pedig odakerültem a Gázsó által vezetett csoportba a „Társtudba”.

Egy évig semmi különös nem történt. '71–'72-ben történt, hogy kaptam egy váratlan lehetőséget, hogy képviseljem az ifjú magyar kutatókat egy európai ifjúkutató banzájon, ami nekem elég jelentős volt. Ez megint a rendszerre vonatkozik, hogyan történt, hogy ki képviselte az ifjú kutatókat. A Pártközpont tudomásul vette, hogy van ilyen igény Európában, nálunk olyan szervezet nincs, amelyik az ifjú kutatókat tömörítené, de van nekünk egy Társadalomtudományi Intézetünk, akkor bízzanak meg valakit onnan. Akkor én voltam az ifjú kutató, aki képvisel. Ez Hollandiában volt '71-ben. Hollandiában '71-ben az volt az érdekes, hogy már fölvetődött a növekedés határainak problémája. Nagyon érdekes tapasztalat volt, amit nagyon szerettem, mint tapasztalatot később is, hogy miközben a szocialista országok képviselői többnyire valamilyen szakszervezeti emberek voltak és nyomták a vonalas szakszervezeti szövegüket, vagyis itt ők érdekvédőként voltak jelen, és mindenáron arról akartak beszélni, hogy a nyugdíj, meg az előmenetel, meg a munkafeltételek, eközben a nyugati ifjak arról akar-

tak beszélni, hogy mi lesz a világgal. Én jó helyzetben voltam, mert mondjuk én voltam az egyetlen, aki ehhez valamennyire kapcsolódni tudott. Ez annak volt köszönhető, hogy a „társtud” jó hely volt technikailag, tudományos szempontból. Volt egy kiváló könyvtára, mindenhez hozzá lehetett jutni, mindent szabadon meg lehetett vitatni egymással. Egy zárt osztály volt, a szellem szabadsága ott lehetséges volt. Ennek köszönhetően nekem pár hónappal korábban került a kezembe Theodore Roszaknak a *The Making of a Counter Culture* című, akkor frissen megjelent könyve (Roszak 1969), amit elolvastam, és ahhoz kapcsolódóan nyilatkoztam meg ott. Természetesen nem úgy, ahogyan a nyugatiak, hanem úgy, ahogyan az ember keleten nyilatkozik meg, de volt egy kapcsolódási pontunk. Viszont cserébe fölhoztam Magyarországra, és nem melldöngetésnek szánom, egyszerű ténymegállapítás, hogy ezzel én hoztam Magyarországra ezt az eszmét, hogy valami baj van a világgal, a környezettel és az emberi tevékenységgel. És erre egy kis baráti összeröffenést is csináltam. Nevezetesen néhány-szor összejöttünk, hogy nem kéne-e itt valami kutatást csinálni. A néhányakba beletartozik Endreffy Zoli és egy másik kedves barátom, aki még korábban meghalt, Balogh Zoli is. Endreffy Zolira ez nagyon mélyen hatott, ő a következő éveiben elég erősen efelé a probléma felé fordult és foglalkozott vele. Mi többiek aztán föladtuk. [...]

Először '66-ban kaptam egy ajánlatot, hogy elmehetnék Franciaországba tanulni. Akkor ezt családi okból – akkor halt meg apám – nem fogadtam el. Ráadásul akkor született a második gyerekem. Ezt megismételve megkaptam '67-ben, és akkor elfogadtam. Az általános iskolában megismerkedtem az angollal, az oroszsal, aztán a középiskolában a némettel is, ezekből sorra levizsgáztam, az egyetemen záróvizsgafélét tettem, és akkor még mindig volt másfél évem az egyetemből, amikor elkezdtem tanulni a franciát. Hát, valamennyire eljutottam abból is, mint később kiderült, az kvázi nulla volt, de mindenesetre ahhoz elég, hogy eszébe jussak Berényi Pali [Pál] barátomnak, aki a gimnáziumban volt barátom és a KISZ-ben is együtt voltunk, aki München [Ferenc] fogadott fia volt, aminek ő egyáltalán nem örült, de ezen nem nagyon lehetett változtatni. Viszont ő francia szakot végzett, és amikor velem egy időben végzett, akkor kapott egy állást a Kultúrkapcsolatok Intézetében, francia referens lett. Ennek következtében a francia ösztöndíjlehetőségek rajta mentek keresztül és az egyszerűség kedvéért úgy gondolta, hogy talán a legjobb, ha a barátait utaztatja ki. Ezen az alapon kaptam a felkérést '66-ban, amikor nem mentem, de akkor kiment például Halász Jutka [Judit], aki szintén kedves barátunk volt, és most is az elvben, csak ritkán találkozunk, meg Haumann Péter, őket is Berényi Pali utaztatta ki Franciaországba. Azért, mert tudod, Halász Jutka középiskolásként a Szilágyi Gimnáziumnak volt a KISZ szervezőtitkára, Haumann Péter pedig a Toldi titkára volt. Egyébként ő osztályidegen származású, mert ha jól tudom, tán fodrász- vagy szabóüzlete volt az apjának. Későbbi ismeretségből Berényi Pali utaztatta Ágh Attilát is, szintén '66-ban volt kint. Én '67-ben elfogadtam ezt, és kint töltöttem majdnem egy évet. '68-ban jöttem haza, mégpedig úgy, hogy mi az első repülőgéppel jöttünk. Hárman voltunk magyarok Nancy-ban, rajtam kívül két közgazdász volt. Ott három program futott párhuzamosan közös törzsanyaggal a jogászoknak, a közgazdászoknak és egy úgynevezett civilizációs csoport. Én a civilizációban voltam. A két közgazdászból az egyik Barta Feri volt, aki azóta szép pályát futott be. Itt szintén nagyon fontos dolgot kaptam. Az egyik, hogy tudok franciául, ami azt is jelenti, hogy bizonyos időn belül ezt a tudást tényleg aktiválni is lehet. [...]

Egyébként Léderer Pali is akkor volt kint, csak ő Párizsban, és a barikádokon harcolt, vagy nem tudom én, mit csinált. Mi meg Nancy-ban néztük a televíziót. Nancy egyetemi város. Végül is van vagy 15 ezer egyetemista benne, vagy volt akkor 15 ezer egyetemista. Ami akkor elég jelentős szám volt, számos szak, meg mindenféle

intézmény. Talán volt egy kisebb tüntetés, de nem volt nagyon látványos. Számomra volt egy nagy tanulság, amit a demokráciából tanultam. Az egyetemen, ahol én voltam, az egy posztgraduális program volt csak nemzetközi hallgatókkal, franciák nem voltak. Arról volt szó, hogy adjunk ki valami szolidaritási nyilatkozatot, mert mi külföldiek vagyunk, nem avatkozunk be, de kifejezhetjük szolidaritásunkat a francia diákokkal. Elkezdtünk fogalmazni egyet, és a társaság egy része húzta a száját, mert nagyon különböző emberek voltunk mi is. Volt két spanyol, mind a kettő nagyon kedves, rendes srác. [...] Egyikük sokkal inkább a politikai harcok felé és a fasizmus elutasításával – akkor még Franco volt Spanyolországban – és más hasonlókkal foglalkozott volna. És voltak, például kedves holland barátunk, aki holland diplomáciai pályára készült és diplomata is lett. Nyilvánvalóan heves nyilatkozatokra nem nagyon hajlamos. Tehát megosztott közönség volt. Leültünk, hogy végigmenjünk a szövegen és megfogalmazzunk valamit. Sokan voltunk, majdnem mindenki jelen volt, végimentünk mondatonként, és mondatonként döntöttünk, megmaradjon, ne maradjon, végig a szövegen és szavazás. Amikor minden egyes mondatot végigrágtunk, végül minden mondat, ami papírra került, az megszavazott mondat volt, akkor jött a szöveg egésze. A szöveg egésze többségi támogatást kapott, elég nagy többségi támogatást. Ellenben a kisebbségben maradtak bejelentették, hogy nem fogadják el, és írnak egy másikat. Hajnali 3 óra volt. Na, ez volt az egyik első leckém demokráciából.

Aztán emlékszem arra is, hogy nem tudtam megoldani egy vizsgafeladatot, nem is kaptam jó jegyet rá. A magunkfajtnak, a keletről érkezetteknek tartogatták ezt a jó kérdést. Szóval, hogy ugye „nincs szabadság a szabadság ellenségeinek”, mondta Saint-Just. „Tessék! Tessék kezdeni vele valamit!” Nem tudtam jól megoldani a feladatot, próbálkoztam. De az kétségtelen, hogy szereztem azért valamit még ezen kívül. Szereztem egy konkrétabb társadalmi érdeklődést. Miközben tehát már a filozófiában, a társadalomfilozófia felé mentem, az emberi cselekvés problémái felé, aközben jött ez a lehetőség.

Elsősorban etnológusokat, antropológusokat olvastam: Lévy-Bruhl-t, Lévi-Strausst. Lévi-Strauss első nagy virágzása volt, szintén olyasmi, amit én hoztam Magyarországra. Az ELTE-n én tartottam először órát Lévi-Straussról. Egy szemináriumot, aminek kevés hallgatója volt, de a kevesek között voltak azóta jelessé vált urak is, mint például Klaniczay Gábor. Ez nyilván hozzásegített ahhoz, hogy ne okozzon nagyon nagy lelki problémát, hogy szociológiát kell tanulnom. Egyébként abban az időben, amikor itthon aztán hazatérve zajlott ez a tantervi vita, abban az évben tartottam ezeket a kurzusokat, a Lévi-Strausst és akkor írtam a doktorimat, meg akkor írtam meg Nancyba a vizsgadolgozatot is, ami kellett ahhoz, hogy onnan diplomát kapjak. Nagyon szép diplomát kaptam. Az pedig egy módszertani dolgozat volt *A primitívnek nevezett kultúrák néhány megközelítési módszere* címmel, amiben etnológiai módszereket vizsgáltam. És ennek következtében a bölcsészdoktori értekezésem is *Strukturalizmus és történelem* címen futott. A doktori szigorlatot '70-ben tettem le. Ami akkor úgy volt szabályozva, hogy az embernek egy főtárgya és két melléktárgya volt, a főtárgyból egy óra hosszat, a melléktárgyakból pedig fél-fél óra hosszat kellett vizsgáznia. A főtárgyam a történelmi materializmus volt, a vizsgáztatóm Huszár Tibor. A melléktárgyaim pedig néprajz, hogy mi volt a másik, nem tudom már. Elsősorban a mesékkel foglalkoztam. A mesék és mítoszok, meseelméletekben nagyon jó vagyok.

Na, ezek az előzményeim a szociológiához, a szociológiában pedig az első kis munkát, azt említettem. Az első jelentősebb munkám pedig a szakmunkás kutatás volt, amit a Társadalomtudományi Intézet az Akadémiai

Intézzel együttműködve indított el. Mivel a pontos születését nem tudom, mert ahhoz akkor kisfiú voltam, azóta meg nem kérdeztem meg senkitől, spekulációm szerint miután Ferge megírta a rétegződést (Ferge 1969) Gazsó, Várhegyi és Pataki megírták a diákéletmódot (Gazsó–Pataki–Várhegyi 1971), megvizsgálták mindenféle statisztikákat, meg egyebeket, ezek után kicsit úgy érezték valószínűleg, hogy igazában az alapkérdéseket valamennyire ismerik. Gondolom én, és akkor menjünk valamilyen speciálisabb felé, például az oktatás nagyméretű, de nem a főágába tartozó szakképzés felé. Ráadásul, Ferge akkor már majd 10 éves barátságot ápolt Bourdieu-vel, aki szintén megírta a maga alapvető mobilitási, meg mindenféle dolgait addigra Passeron-nal, és létrehozta az iskoláját. Az egyik ifjú követője, Claude Grignon volt, aki egy országos kutatásban vizsgálta meg a szakképzést Franciaországban. Tehát volt egy fordulat, hogy az oktatás általánosabb feldolgozása, megértése után a *Reproductionban* megtörténik az alapvető megértés, még a szakképzést is megnézi valaki rendesebben. Ennek talán szerepe volt abban, hogy a szociológia magyar mesterei úgy döntöttek, hogy a szakképzés jöjjön soron, ezt nem tudom. A „Szoclerájban”³ Fergéék a pedagógusokkal foglalkoztak. Elsősorban pedagógusokról készítettek kutatást, a szakképzésben működő pedagógusokról, mi pedig a „Társtudban” Gazsó vezetésével a tanulókról. Természetesen a dolgok nem váltak ennyire külön. Mi részt vettünk azokon a megbeszéléseken, ahol a pedagógus-kérdőívet, meg a pedagógusmintát készítettek elő és közösen készítettük elő a tanulókat is, a mintát, meg mindent. Csináltunk egy kis 300 fős elővizsgálatot Budapesten, csak három szakmacsoporttal, ebből Gazsó vezetésével írtunk is egy könyvecskét, ami megjelent (Csákó–Gazsó–Havas 1974). Ezen Liskó Ica [Ilona] még Havas Gábornéként szerepelt, aztán ez volt az utolsó ilyen.⁴ Amikor ez megjelent, ezzel Gazsó elvesztette érdeklődését a téma iránt. Szabad kezet kaptunk tőle. 1974-től 1978-ig, de legalább ’77-ig a kutya nem zavart bennünket azzal, hogy mit csinálunk, mi pedig csináltuk. Az adateloszlások megvoltak, nem dolgozták föl, nekem kellett programozókat szerződtetnem. Akkor még nem voltak kész programok, legalábbis nem volt tulajdonjogban senkinél kész elemzőprogram, SPSS vagy DNBP. Kellott programozót szerződtetni, aki majd programot csinál és lesz az adatból valami. Szerezni kellett három ajánlatot. Végül Kas Péter és Király Laci lett szerződtetve, akik frissen végzett matematikusok voltak és lila gőzük nem volt, mi kell csinálni. ’77-ben következett be a tetemre hívás. Na, jó, eddig csináltak valamit, senki nem zavart, most mutassátok! Elővezettünk egy tanulmányt, amit ízekre szedtek. Főleg azért, mert megpróbáltunk mobilitási folyamatokra következtetni abból az anyagból, amit összegyűjtöttünk. Lévén, hogy mi csak egy csoportot tudtunk fölvenni, tehát a szakmákstanulókat vettük föl, a többiekről nem volt igazában képünk, következésképpen belépési mobilitásról lehet valamiképp, de kilépési mobilitásról nem lehetett beszélni.

Ezért aztán kaptunk a fejünkre bőven. Én hevesen érveltem azért amellet, hogy bizonyos következtetésekre lehet jutni, hiszem, hogy lehet is. Főleg azért, mert akkoriban jelent meg Csanádi [Gábor]ék 18. kerületi kutatása (Csanádi–Ladányi–Gerő 1978)⁵, ami mindenfelére kiterjedt, mintegy előképe volt a szakképzésnek, ami középfokon, az általános iskola után történik. Írtunk belőle egy kandidátusi disszertációt. Eközben zajlottak a politikai események, amiket eddig mellőztem, csak a főbb pontokat mondom. Kaptam egy ejnye-ejnyét, azzal

3 Az MTA Szociológia Kutatóintézet „beceneve” volt.

4 Liskó Ilona pályafutása során keletkezett gazdag kutatói hagyaték jelentős része a 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhelyben érhető el. A Liskó Ilona gyűjtemény 10 db kutatást tartalmaz, melyek az 1970-es évektől az 1990-es évek közepéig tartó időszakot ölelik fel. 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhely, 409_01. <http://voices.osaarchivum.org/handle/123456789/18>.

5 A kutatás gyerekkrajzai hamarosan szintén elérhetőek lesznek a 20. század Hangja Archivumában.

büntetőtáborba kellett vonulnom szociológiát tanulni. Botcsinálta szociológus. Kaptam egy kis simogatást azzal, hogy én képviselhettem a magyar ifjú kutatókat Eschede-ben, ami egy nagyon jó hely egyébként. Viszont részt vettem a balatonboglári kápolnában rendezett eseményeken.⁶ Akkoriban sokminden történt nemzetközileg is, volt Chile, volt itten is tiltakozás, meg sok minden. A lényeg, hogy a boglári nyár után a *Népszabadság* belső vezércikkében egy Szabó László nevű briganti, akit többen ismernek még tán ma is, írt egy nagyon mocskos teljes oldalas belső vezércikket a 3. oldalon *Orgia a kriptában*⁷ címmel, amiben egyszerűen durva hazugságok is voltak. Akkor fogtam magam és leírtam nem egész egy oldalon, hogy Szabó ebben meg abban hazudik, ez nem így volt, ott voltam és láttam. Ezt kiszúrtam a falíújságra az intézményben. Az intézmény akkor az Ajtósi Düreren volt, abban az épületben, ahol most a kollégium van, ahol a pártfőiskola egyes hallgatói laktak. Ezt külön felrótták nekem ezek után, miután Lakos Sándor igazgató, valamint Pirulicz Ildikó párttitkár alapos fejmosásban részesített, szóban figyelmeztetett ezen tevékenységek beszüntetésére. Úgyhogy akkor nem nyertem el a tetszést. '79-ben volt a Chartások pere Prágában,⁸ ami ellen volt egy tiltakozó akció, amit aláírtam. Az összes sallang, ami közismert ilyenkor, hogy az ember egyrészt tiltakozik, másrészt kikerül nyugatra, juj, juj! A Szabad Európa fogta és közzétette. Akkor aztán nagy hajcihő volt. A VI. kerületi pártbizottság írásba adta, hogy szóbeli figyelmeztetésben részesít. Nem tudom, megvan-e valahol ez a levelem, valószínűleg megvan, nem szokásom papírokat kidobni.

'80-ban pedig az történt, akkor találtuk, Kis Jancsi, Bencze Gyuri, Hamburger Misi, meg Kovács Andris, hogy kellene csinálni egy olyan irodát, amelyik megpróbál munkalehetőségekről információt gyűjteni.⁹ Annyian vannak, akiknek kéne valami pénzkereseti lehetőség, hogy azok oda fordulhatnának. Összesszerveztem hat embert, akik vállaltuk, hogy hetente, megadott időben, felváltva ügyeletet tartunk, és ilyenféle információkat közvetítünk érdeklődőknek. Amikor ezt létrehoztuk, benne volt Léderer Pali, Saci [Szilágyi Sándor], Sik Bandi

6 Erről lásd bővebben a COURAGE regiszteréből az alábbi eseményeket: <http://hu.cultural-opposition.eu/registry/?type=events&search=Balatonbogl%C3%A1r>.

7 Szabó László (1973) *Happening a kriptában*. Népszabadság 1973.12.16. (Vasárnapi kulturális melléklet) <http://www.artpool.hu/boglar/Szabo.html>.

8 1977. január 6-án jelent meg Prágában a Charta 77 elnevezésű nyilatkozat, amely szélesebb polgári és politikai jogokat követelt a csehszlovák lakosság számára. A Charta 77 megszövegezéshez az alkalmat a *The Plastic People of the Universe* nevű underground zenekar elleni 1976-os állambiztonsági fellépés miatt kibontakozó tiltakozás szolgáltatta. Az együttes tagjait rendzavarás miatt letartóztatták és bíróság elé állították, ezért több ellenzékbe szorult cseh értelmiségi nyíltan fellépett érdekükben. A mozgalom legismertebb alapítói között volt Václav Havel drámaíró, a későbbi csehszlovák, illetve cseh államfő, Jan Patocka filozófus, Zdeněk Mlynář politikus, Jirí Hájek volt csehszlovák külügyminiszter és Pavel Kohout író. A nyilatkozat szövegét 1977. január 6-án és 7-én közölte néhány nyugat-európai napilap, s Csehszlovákiában szamizdatként terjesztették. Nyilvánosságra hozatalakor 242 személy írta alá. Az állambiztonság azonnal hazaárulásnak minősítette a történeteket, Václav Havel és Ludvík Vaculík írókat, Pavel Landovsky színészt a rendőrség már január 6-án letartóztatta. Az első aláírók közül 1979-ben államellenes tevékenység címén hat személyt háromtól öt évig terjedő börtönbüntetésre ítélték. Köztük volt Václav Havel is. Lásd még a COURAGE gyűjteményből: <http://hu.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n67320&type=collections>.

9 Munkaközvetítő Iroda (MUKI): „elsősorban az ellenzékkel szimpatizáló körnek igyekezett szellemi segédmunkákat (fordítás, kódolás, gépelés stb.) szerezni. A felhívás kibocsátói Ambrus Péter, Csáková Mihály, Erős Ferenc, Léderer Pál, Sík Endre és jelen sorok írója voltak. A MUKI 1980 augusztusától kedd és péntek délutánonként Kovács András VI., Eötvös utca 42. sz. alatti lakásának csehszlovák lakójában, az ötletet adó Hamburger Mihály albérletében működött, majd októbertől az iroda átköltözött Csáková Mihály és Horváth Zsuzsa VII., Dohány utca 16–18. sz. alatti lakásába; itt (ha jól emlékszem) már csak hetente egyszer, csütörtök délutánonként voltak fogadóórák, 1981 decemberéig. A MUKI tevékenységének lényegében az vetett véget, hogy a szeptember 1-jei házkutatások során a szervek elvitték az iroda kartotékanyagát, a munkalehetőségek és -igények regisztrálását, ami nemcsak az iroda működését bénította meg, hanem 'kriminalizálta' is a MUKI-t, s ezzel sokakat elriasztott.” Dokumentumok. Beszélő 3. évfolyam, 2. szám, <http://beszelo.c3.hu/keretes/dokumentumok-%E2%80%93-ii>. A MUKI működéséről lásd még Kovács 2018.

[Endre] is. Ez lényegében nálunk működött. Oda lehetett jönni, átütő papírra – akkoriban az volt a sokszorosítás fő módja, villanyírógép tíz példány átütő papírral – csináltunk egy csomó cédulát, amire azt írtuk, hogy ezzel és ezzel a céllal ettől kezdve itten működünk. És ezt a következő módon osztottuk szét. Tervezve volt egy előadás, amit Rajk Laci [László] tartott volna a munkahelyén, egy tervezőirodában, a Bécsi utca sarkán, az angol követségtől egy utcával odébb. Erre volt engedély, és mindenki oda volt csődítve, tán délután volt. Meg volt hirdetve, hogy ott lesz a nagyelőadójukban valami. Nagyon sokan jöttek, és akkorra derült ki, hogy a BM [Belügyminisztérium] közbenjárására a főnökség megtiltotta, és nem adja oda a termet. Na igen, de az emberek ott voltak a sarkon és mi sem jobb alkalom, ott az utca közepén elkezdtük kiosztogatni ezeket a cédulákat boldog, boldogtalannak. Semmilyen óvintézkedés nem volt, mindenki kaphatott. Minthogy mindenki be is jöhetett, mindenkivel tárgyaltunk, mindenkit kikérdeztünk, mindenkiről készítettünk adatlapot. Hogy kicsoda, mit tud, hol érhető el, hogy informálható, hogyha valamiről tájékoztatnunk kell és mit szeretne. Ha valamit javasoltunk nekik, akkor azt szintén megfelelő rubrikában ráírtuk, hogy ezt meg ezt javasoltuk, és kértük a visszajelzést, hogy sikeres volt-e vagy nem. Nyilván sok titkos ügynök is jött, gondolom én. Ez egy kedves akció volt. Aztán tényleg működött is a dolog, '81-ig.

De engem illetőleg ezzel betelt a pohár végképp. Úgyhogy el kellett mennem a Társadalomtudományi Intézetből. Hogy betartsák a munka törvénykönyvét, ezért tettek is ajánlatot három helyre, hova mehetek. Én szintén a játékszabályokat betartó játékos vagyok, tehát megnéztem ezeket a helyeket. Elmentem, vagy legalább beszéltem velük. Ezek közül egy ténylegesen létezett, egy létezett ugyan, de a törvényes feltételeknek nem feleltem meg, amivel be lehetett tölteni azt a helyet, egy pedig nem is létezett. Közben igazgatóváltás történt, Lakos helyett Huszár István vette át a Társadalomtudományi Intézetet. Én pedig egy ravasz csellel egy kis haladékokat szereztem. Befeküdtem egy klinikára a szemem kivizsgálására, és azt az információt a család nem adta ki senkinek, hogy hol vagyok. Teljesen meg voltak az elvtársak bőszülve. Jó, hát ez semmi, ez egy gyerekcsíny, semmi több, mert nyilvánvaló, hogy elintéződnék a dolgok a maguk módján. De azért nekik nagyon kínos volt, mert mint kiderült, ukázt kaptak, hogy 1980. december 31-ig le kell rendezni a Csákó ügyét. És én '80 decemberében, karácsonykor sem voltam elérhető, meg egyáltalán nem voltam elérhető. Ha jól emlékszem, valamikor január 6-a táján voltam elérhető először. Végül aztán beszéltem Huszár Istvánnal, teljesen világosan beszéltünk egymással, tisztáztuk, hogy szó sincs arról, hogy a könyv megjelenjen. Nem, semmi kifogás nincsen a tartalmával kapcsolatban, de hát a nevem mellett nem jelenhet meg. Mondom, jó, akkor ne jelenjen meg az én nevemmel, jelenjen meg a Liskó Ici nevével. Azt nem lehet! Hát, hogy gondolom én azt! Olyat nem csinálnak, hogy az én munkámat másképpen megjelentetni. Másrészt pedig nyilvánvaló, hogy nekem kell valahol egy másik helyet keresni. Akkor azt mondtam, csiribí-csiribá, hogy van persze egy ötletem, hová mehetnék el. Elmehetnék a SZÁMOK-ba, ottan keresnek dokumentátort. Na, Huszár nagyon boldog lett ettől. Ez egy olyan állás volt, ami soha nem kellett senkinek a munkaközvetítő irodánkból. Miközben én úgy fogtam mindig föl, hogyha valaki szeretne egy állást, ahol rendszeresen jövedelemhez jut, és bizonyos munkát elvégez ezért, akkor ez egy teljesen kiváló ajánlat. Megvan, hogy mennyi folyóiratcikket kell feldolgozni, megvan, hogy hogyan kell feldolgozni, ennek megvan az árszabása, tarifája, hogy egy hónapban ezáltal mennyit keres az ember. Mi kell még? Az a helyzet, hogy igazában a mi klientúránk nem szerette ezt a fajta kötöttséget. Ezért nem kellett senkinek. Én pedig mondtam, hogy hát akkor íme. Huszár teljesen kivirágzott tőle, mégpedig azért, mert amikor

KSH elnök volt, akkor ő bábáskodott azon, hogy egy ilyen intézmény létrejöjjön. Ezt nagyon szerette és elintézi.

Így kerültem '81 februárban a SZÁMOK-ba. Akkor nem SZÁMALK, SZÁMOK volt és a KSH-hoz tartozott.¹⁰ Persze, a szerződésemet visszadatálták január 1-re, nehogy szó érje a ház elejét. Nagyon szerettek volna rábeszélteni, hogy a párttitkár által vezetett pszichológiai laboratóriumba kerüljek, de azon kívül, hogy nagyon szerettek volna rábeszélteni, másféle pressziót nem gyakoroltak, én pedig ragaszkodtam az eredeti elképzeléshez, amire a szintén jelenlévő osztályvezető nagyon integetett, hogy csak maradjak ott. Ami teljesen jó is volt. A SZÁMOK olyan hely volt, ahol nagyon sokféle ember volt, akik tulajdonképpen politikailag talán nemkívánatosnak minősültek, de egy ilyen területen, ahol jó szakemberek kellenek, ott nagyon jó, ha vannak. Úgyhogy például a SZÁMOK ilyen értelemben sűrű koncentráltságban tudott felmutatni például olyanokat, akik a Katolikus Egyházon belül, az ún. Bokor mozgalomhoz tartoztak, például a bulányistákat, vagy másféle kisegyházi embereket, akik nem voltak különösebben kívánatosak.¹¹ Később úgy értékeltem egyébként, hogy abszolúte nyitva volt számomra az út, hogyha szakmát akartam volna váltani, akkor most feltehetőleg egy többé-kevésbé elismert számítástechnikus, a magyar számítástechnika egyik elismert öregje lehetnék, akit időnként megkoszorúznak. De én nem akartam újra változtatni, ezért csak a számítástechnika szociológiáját kezdtem csinálni. Ezt csináltam tulajdonképpen a '80-as években, annyira, hogy az intézményt is végiginterjúztam, a SZÁMALK, SZÁMOK teljes csapatát. Készítettem 20 interjút az alapítókkal, nagy öregekkel, mindenkivel. Akkor még nem voltak öregek. Ennek egy fejezetét közöltem le Huszár [Tibor] 70 éves emlékkönyvébe *Csikócsapat* címmel (Csákó 2000). A SZÁMOK-ban viszonylag jó dolgom volt, mert olyan vidékről jöttem, ahol az emberek tudnak írni. Ez arrafelé hiánycikk volt. Következésképpen jó néhány olyan publikációm jelent meg, amit én foglaltam össze magyarul, pl. az irodai alkalmazások perspektíváit megjelentettem eszperantóul, a hálózatukról írottan, meg egy csomó ilyen. '82-ben írtam egy kis füzetkét, de ezek mind név nélküliek. Egyszer fölszólamlottam és akkor azt mondták, azért van, mert a név feltüntetése, az nem KSH-szerű. (...) Végül meguntam, és 85-ben kiléptem a SZÁMALK-ból. Tulajdonképpen azt elégeltem meg a SZÁMOK-ban, hogy nem hagytak szociológiát csinálni. Utána egy darabig szabadúszó voltam, nem csináltam semmi mást, csak kutatásokat. Két olyan dolog volt, ami említésre méltó, talán. Az egyik, amikor eljöttem, a SZÁMOK-nak indult egy projektje, felkérték, hogy csinálják meg a fővárosi házkezelőségek információs rendszerét, számítógépen. Visszatekintve, egy picinykét nevetséges, mert Commodore 64-re volt elképzelve a dolog, de engem nem ez a része érdekelt igazában, hanem az, hogyan is megy ez, és hogyan fognak viszonyulni ehhez. Mivel mindenkit, aki a dologban részt vett, személyesen, közvetlenül ismertem és jó kollegiális viszonyban voltam velük, ezért minden további nélkül megkértem őket, hogy engedjék meg, hadd menjek velük, kísérjem őket mindenhol, ahova mennek. Mentem velük, csináltam interjúkat, megfigyelőként végignéztem a rendszerfejlesztők tárgyalásait arról, hogyan nézzen ki a képernyőn, mi az igényük a helyben a rendszerrel dolgozóknak. Utána csináltam egy kérdőívet, amit föl is vettem és elemeztem is. Azt már nem tudom, hol elemeztem, feltehetőleg a SZÁMOK-ban. Ebből meg is jelent egy könyv, ez az egyet-

10 1982. január 1-én alakult meg a SZÁMALK, a Számítástechnika Alkalmazási Vállalat, három szervezet – a Nemzetközi Számítástechnikai és Oktató Központ (SZÁMOK), a Számítógép-alkalmazási Kutatóintézet (SZÁMKI) és az Országos Számítógép-technikai Vállalat (OSZV) – összevonásával. Forrás: http://www.ksh.hu/mult_torteneti_kronologia.

11 A papi pályát elhagyókról írt Kamarás István *Júdások vagy Péterek?* című könyvében (Kamarás 1992). Kamarás Istvánnal 2013-ban készített szakmatörténeti interjút Tibori Tímea. Kamarás István. In 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhely. Szakmatörténeti interjúgyűjtemény, 409_08. <http://voices.osaarchivum.org/handle/123456789/1189>.

len könyvem, ami saját szerzeményem, nem szerzőtársakkal, szerkesztés vagy más ilyesmi, *Mikrosiker* címen (Csákó 1987). A megjelenés úgy történt, hogy följánlottam publikációra Vitányiéknak a Művelődéskutatóba, és kiadták. Ez volt az egyik. A másik egy olyan kutatás volt, ami már az iskolákra vonatkozott, mert akkor indult az iskola számítógépesítési program. Hát ez egy picit korábban indult, nem 85-ben, hanem 83-ban született határozat róla, párthatározat, meg kormányhatározat. Az Országos Informatizálási Projektnek a keretében az iskola számítógépesítés is helyet kapott, akkor tudott fejleszteni a VIDEOTON HT gépeket erre a célra. Akkor volt az a pillanat, amikor a HT gépekhez a tanárokat az iskolák elküldhették 3 teljes napos tanfolyamra, hogy megtanulják, hogyan használják őket, ha már egyszer ott vannak. Az az iskola kaphatott két gépet, amelyik elküldött két tanárt 3 napra tanulni. Az iskola számítógépesítés történetét nem mesélem el, de az mégiscsak érdekes, ehhez hogyan jutottam hozzá. A SZÁMOK-tól úgy kerültem ki, hogy aláírtam a tiltakozást a kartások pere ellen. Meg utána szervezője voltam ennek a kis, mondjuk munkaközvetítő irodának, amiből egyébként aztán lett még bonyodalom. Közvetlenül akkor még a SZÁMOK-nál voltam. Házkutatás, meg minden. Nem abból lett házkutatás, hanem a szamizdat ügyekből, de egyúttal akkor már ezt is feltárták, és emiatt szabálysértési eljárást indítottak ellenünk, tiltott munkaközvetítésért. Amit megfellebbeztem persze, és aztán el is vesztettem nagyon sajnálatos módon. Viszont, amikor én onnan kikerültem, akkor a Gazsó Ferenc volt a főnököm, a csoportvezetőm, akit nagyon kellemetlenül érintett a dolog. Hogy neki mit mondtak, azt nem tudom, de ő azt mondta nekem, hogy ezt nem várta tőlem, hogy én őt hátba szúrtam, és ilyenek. Ettől kezdve, ha meglátott, akkor átment az utca túloldalára, a szó szoros értelmében. Volt olyan rendezvény, ahol véletlenül mindketten részt vettünk valamilyen tudományos társasági eseményen, ott nem ismert meg, hanem elfordult. Hát, vannak, akik nagyon félnek, azok nagyon félnek. De megütötte ő a bokáját '56 után, úgyhogy megérdemli, hogy nagyon félt. '85-ben miniszterhelyettes volt az oktatásügyben, Köpeczi [Béla] mellett. Akkor ők meghirdettek egy kutatási pályázatot az új számítógépesítési programmal kapcsolatban, az iskolákban. Én meg csak úgy az utcáról, mert akkor már kiléptem a SZÁMOK-tól, beadtam egy pályázatot a magam nevében. Óriási volt a felhajtás egyébként. Gazsó egy akkora bírálóbizottságot hívott össze miniszterhelyettesként, hogy a miniszterhelyettesi tárgyalóban, a Szalay utcában az U-alakú asztal mindkét ágán végig ültek az emberek. Voltak legalább 22-en vagy 30-an. Behívtak minden pályázót személyes meghallgatásra.

Na, mindezek után, megyek be. Gazsó elnököl, és mondja, Csákó Misit nem kell nektek bemutatnom. Megnyertem a pályázati pénzt, úgyhogy csináltam egy kis kutatást az általános iskolákban. Megkérdeztem 300 pedagógust, egy kérdőívvel és egész érdekes eredményekre jutottam, amit most nem mesélek el. Ettől kezdve részben a SZÁMOK, részben általában az események hatására, meg az indíttatásom hatására végül az iskolák számítógépesítésének szociológiai kutatását végeztem, meg valamiképpen a magyar számítástechnika vagy informatizálás társadalomtörténeti vizsgálatát. Volt egy harmadik dolog is, ami kötetben nem jelent meg, arra nem találtam kiadót, de megírtam a SZÁMOK-nak a történetét is. Egy sikeres magyar intézmény történetét, ami egy szervezett szociológiai munka volt. Egy kisebb kötetnyi anyag van benne. Ennek a kiadásához annak idején a SZÁMOK vezére nem járult hozzá. Ez az anyag pihent, akkor vettem elő, amikor Huszár Tibor 70. születésnapjára emlékkönyvet szerkesztettünk. A munkát szintén a '80-as évek második felében csináltam, amikor a SZÁMOK-nak az alapító tagjait, a legelső munkatársait, a létrehozó igazgatót és másokat mélyinterjúztam. Mindegyikkel van legalább egy 2–3 órás interjúm, ha nem időnként több is. Ha jól emlékszem, 19 vagy 20 interjú volt a főmunkatársakkal.

A nyolcvanas évek második felében voltak ilyen virtuskodó akcióim. De nyertem OMB-OMFB támogatást ugyanilyen témára, amit egészen az utcáról nem lehetett csinálni, ezért azt megbeszéltem Benedek Andrással, a OPI (Országos Pedagógiai Intézet) osztályvezetőjével, akivel a szakképzés miatt kapcsolatban voltam, mert annak az osztálynak volt a vezetője. A megbeszélés alapján az OPI-hoz telepítettem a pénzt, de az OPI-nak egy paranoiás gazdasági főnöke volt, aki mellett egész egyszerűen nem lehetett dolgozni. Ez a következőkből állt. Csak egy példát mondok: miután csináltattam nem tudom hány interjút magnóval, ezek után le akartam íratni őket. Na, a kazettákat nem engedte kiadni a házból, merthogy azok a kifizetések „Beleg”-jei és azok az igazoló dokumentumok, hogy megtörtént a munka, amit ők kifizettek. Másoljam le őket, a másolatot, azt kivihetem a házból. *[mosolyog]* Ez volt az a pillanat, amikor legyintettem az egészre, és levonultam onnan. A megmaradó pénzből csináltam meg végül a kutatást. Az a gyanúm, hogy tán az ELTE-re jöttem vele, de nem vagyok már benne biztos, hogy hova és hogyan.

Akkoriban, valószínűleg '87-ben tudtam meg, hogy kapok egy Soros Ösztöndíjat. Nagyon sokan kaptak Soros Ösztöndíjat ellenzéki körökből, amivel elmehettek Amerikába egy évre, vagy fél évre, vagy valamennyi időre tanulni, dolgozni, akármit csinálni. Mi is kaptunk a párommal, Horváth Zsuzsával egy-egy ösztöndíjat, amivel el tudtunk menni '88-ban, tulajdonképpen mindenkihez képest meglehetősen későn, de ezt nem szemrehányásul mondom vagy panaszképpen, ez távol álljon tőlem. '88-ban elmentünk Amerikába, egy fél éves ösztöndíj volt. Mi választottuk ki, hová, úgyhogy a Berkeley-re mentünk. Én olyat szerettem volna, ahol szociológiával és oktatásszociológiával foglalkozhatom elsősorban, Zsuzsa meg olyat, ahol vallásszociológiával. Na, ez elég nehéz volt, végigtanulmányoztuk az Amerika-térképet és a felsőoktatási intézményeket, a Berkeley-n végül úgy találtuk, hogy az egyik legjelesebb vallásszociológus, [Robert N.] Bellah ott van, oktatásszociológiából pedig ott van éppen [Jerome B.] Karabel. Amikor ezt kaptuk, akkor itt már mindenféle erjedések voltak '87 őszén, télén elkezdtük szervezni az új független szakszervezetet, Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetét sokakkal a Rakpart Klubban, meg ilyen helyeken. Végül 88-ban, még mielőtt elmentünk volna, hivatalosan is megalakult májusban. Személyes büszkeségem, hogy sikerült megszervezni, Zsuzsával együtt benne voltunk a szervezőbizottságban, magam viszont benne voltam abban a nagyon szűk bizottságban is, amelyik a technikai szervezést végezte arra, hogy mikor és hol legyen a megalakulás. És az én személyes büszkeségem, osztozunk rajta hárman, hogy ez egy olyan rendezvény volt, amiről a BM nem tudta, hol lesz. Ez később kiderült a hivatalos dokumentumokból is, sikerült elérnünk, hogy nem tudták, hogy a Metró Klubban fogjuk tartani. Ez csak azért sikerült, mert a demokratikus szervezkedést a klasszikus konspirációs módszerekkel párosítottuk. Mert a facebook-on nem lehet titokban létrehozni egy alakuló gyűlést, azt csak valamilyen más módon lehet. Akkor lehet, ha el tudjuk határozni tízen, hogy még tízen sem akarunk róla tudni, nehogy véletlenül valamelyikünk elmondja. Hanem csak hárman. Akik biztos, hogy nem mondják el. És megbízunk bennük! Hát, igen. Valami ilyesmi időnként szükséges. Ott megválasztottak ügyvivőnek, azonnal enyém lett az ügyvivők feladatmegosztása közben a nemzetközi kapcsolatok. Én voltam a TDDSZ egyik első ügyvivője, és a nemzetközi kapcsolatokkal voltam megbízva. Ezek után 2 hónap múlva elutaztunk, nemzetközi kapcsolatokat ápolni.

Az elutazásunk, a rendszerre jellemző, hogy már létrejött a Fidesz, már megalakult a TDDSZ, ezek után elkértük a repülőgépet. Mert a szervek az összes csomagunkat kirakták az indulás előtt Férihegyen, és ezalatt a repülőgép elment. Akkor én az intézkedő szervnél elég határozottan léptem föl, tőlem talán szokatlan módon,

és közöltem vele, hogy mivel ez a jegy át nem vihető, ebből olyan hátrányt okoztak, amit maguknak kell viselni. Ezen elgondolkodott egy darabig, utána odament az IBUSZ-hoz és közölte velük, hogy áttették holnapra. Így működött a rendszer. Ennek ellenére ez kellemetlen volt. Nem az egy nap késedelemért, hanem mert amikor az ember elmegy, egy évig nem akar otthon lenni, mindent összecsomagol, és oda visszamenni, nem igazán kellemes. Na, mindegy, hát másnap elmentünk.

Berkeley-ben teljesen bizarr viszonyok vannak abban az értelemben, hogy a magunkfajta meglehetősen nyílt, mosolygós, mindenkit keblére ölelős fajta. Na, ők nem ilyenek. Mosolyogni mosolyognak, de semmiféle kebelre ölelés, az nincsen. Hat hónap alatt nem sikerült egyszer sem egy *face to face* beszélgetést folytatnom a tanszékvezetővel. Amikor megérkeztünk, akkor két nap múlva volt egy *happy hour* a tanszéken, az minden héten szokott lenni, amin kivételesen ő is ott volt, ilyen módon találkoztunk, de ennyi. Megpróbáltam legalább elbúcsúzni tőle a végén, föl hívtam, hogy mi elmegyünk és szívesen beugranék hozzá. Megbeszéltünk egy időpontot, aztán visszahívott előző nap, hogy ez most mégsem megy, ne haragudjak. Hát, már úgyis mindegy. Ott volt [Michael] Burawoy, aki Lukács Jánost fogadta, mert vele együtt dolgozott itt is, de engem nem engedett be az órára. Olyan indokkal, hogy ez egy együtt dolgozó közösség, amelyiket egy külső megjelenése esetleg zavar a munkában. Karabelnek meghallgathattam egy előadását, de mikor akartam tőle időpontot kérni, hogy beszéljünk valamiről, akkor elrohant, és mondta, hogy majd hívjal föl. Egyébként, amikor megérkeztünk, mindenkinek betettem a fakkjába egy-egy cédulát, hogy ki vagyok, és szeretnék találkozni, stb. Erre egy választ kaptam egy valakitől, az is úgy szólt, hogy majd hívjam föl. Na, a föl hívás, az egy kicsit nehezen ment, mert első ízben voltam az Államokban, és voltak bizonyos nyelvi nehézségeim. Az angolom, egy brit angol, és ez egy kicsit más, mint az amerikai. Ami annyira érdekes volt, mert a lakásunkban lévő tévén tapasztaltam, hogy a BBC-t kiválóan megértettem, az amerikai csatornákat nem. Ebbe bele kellett rázódn.

A távollétemben létrejött decemberben a Liga, a többi szakszervezetből, és levelezés útján tisztázták, hogy elfogadom a jelölést, és megválasztottak ott is ügyvivőnek, és továbbra is a nemzetközi kapcsolatok az enyém a Liga szintjén. Az amerikai körutazásokat nem ecsetelem részletebben. Annyiban igen, hogy ezen körutazások kapcsán kaptam egy ajánlatot Pittsburgh-ben, hogy a következő tanévben tanítsak ott egy félévet. És ezért 1990. január 2-ától április 30-áig kellett tanítanom két tantárgyat. Az egyik közép-európai társadalomtörténet volt 1945–1990-ig, beleértve Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország történetét. Egy eléggé húzós, kemény munka volt. A másik pedig szociológus hallgatóknak a kommunista rendszer bukása. Tehát abszolút *up to date* témát kellett földolgozni. Előre kikötötték, hogy július végéig vagy augusztusig meg kell küldenem, hogy miből akarok tanítani. Mind a két kurzusra megjelölhettem kettő darab könyvet, maximum 25 dolláros terjedelemben. Gondolhatod, nem volt könnyű '89-ben Magyarországon megmondani, hogy vajon mi az, ami hozzáférhető, és mi az, ami érdemes az irodalomból. Abban biztos voltam, hogy [Zbigniew] Brzezinski, az lehet, mert mégiscsak egy név és hozzáférhető. Aztán kerestem még kettőt. Mondták, hogy különösebben azzal ne törődjek, mert ők azért kérik ilyen hamar, előre, mert akkor abból a megfelelő példányszámban ott lesz az egyetemi könyvesboltba, hogy a hallgatók megvehessék, ez így is lett. Így aztán hazaértem.

Ja! Először is nem jöttünk egyenesen haza, hanem megálltunk Párizsban, és néhány napot ott is töltötünk. Ott még felszólaltam egy UNESCO banzájon, amiben az informatizálás problémáit tárgyalták, különös te-

kintettel az oktatásra. A kutatás és informatika. Egy nagy paláver volt. Nyilván mindenféle kapcsolatokat kötötünk. Végül hazaértünk akkor, amikor itthon a kerekasztal tárgyalások éppen a végére értek. Másnap mentem be a Ligába, és ott az első dolog az volt, hogy aznap kellett aláírni a megállapodásokat. Azzal fogad Őri Csaba, hogy „Misikém! El kellene menned a parlamentbe, és azt mondani, hogy nem írjuk alá.” Mondom, „te, Csaba! Hát én nem. Fogalmam sincs arról, mi van, te voltál végig benne.” Azt tudtam, hogy ő vezette a delegációt. De hát itt sokkal fontosabb dolgok vannak, ide kell menni, oda kell menni. Ez egy tiszta formaság. Mindegy, hogy nem tudod, azt kell csak mondani, hogy nem írjuk alá. Elég hosszan huzakodtunk, de végül elfogadtam, és elmentem a Parlamentbe. Ennek öröme, minden jelentősebb ünnepkor én vagyok látható a tévében, hogy a Liga nevében azt mondom, hogy nem írjuk alá. Olyankor mindig kapok egy csomó telefonhívást és gratulációt. A középiskolás osztálytársaim az érettségi találkozón nagyon lelkesedtek értem, hogy ez igen! Így születnek a hősök, tudod. Így születnek a hősök Magyarországon, hogy az ember nem tud ellenállni, hogy valami olyasmit csináljon, amihez semmi köze.

Ez történt az itthon tartózkodásom rövid idejében, mert utána mentem tovább Pittsburgh-be. Oda szilveszter előtt el kellett utaznom, hogy január 2-án ott legyek. Azalatt a rövid idő alatt meglepetésszerűen rehabilitáltak. Ez egy érdekes akció volt, amit úgy tudom, hogy csak Glatz csinált. Akkor ő volt a miniszter, az oktatási. Többeket rehabilitált, több hullámban. Akkor azokat az embereket meghívta. Gratulált, meg volt egy kis beszélgetés, akármilyen nagy asztal körül a tárgyalóban. Később kiderült, hogy valóban egy ünnepi aktuson kívül nem jelentett semmit, mert amikor azt szerettem volna elintézni, hogy például a kiesett munkáéveimet számítsák be a nyugdíjamba, az nem sikerült, közölték, hogy ez csak erkölcsi rehabilitáció. Ilyen módon erkölcsileg vagyok rehabilitálva. Az éveimet és a pénzemet, azt nem érinti. Tehát ez történt közben. Elmentem Pittsburgh-be, tanítottam, hazajöttem. Ja, igen! A rehabilitálásnak egy eredménye mégiscsak volt. Azért ülök most itt veled, merthogy azt mondták, hogy visszahelyeznek az egyetemre, vagy valahova. Tehát ami állást elvesztettem, azt visszakaphatom. De mit szeretnék? A SZÁMOK-ba nem akartam visszamenni, vagy a SZÁMALK-ba. A „Társtudba” se akartam visszamenni, mivel eleve tanítani akartam mindig is, következésképpen azt mondtam, hogy az egyetemre, de nem a Filozófia Tanszékre ennyi idő után már, hanem a Szociológiára. Így kerültem a Huszár-féle intézetbe '89 novemberétől, ahol azzal kezdtem, hogy fizetés nélküli szabadságra mentem a Pittsburghi Egyetemre először, következő félévtől már tanítottam. Huszár már akkor felvetette, gondoljam meg, vállaljam el az intézet igazgatását őutána, egy darabig szabódtam. Pontosabban azt mondtam, hogy a Liga nemzetközi ügyvivő funkció mellett nem tudnám csinálni, tehát várjon egy kicsit. Nyilvánvaló, hogy nem fogom mindig csinálni a nemzetközi ügyvivőséget. Végül kiegyeztünk 1 vagy 1,5 évben, nem tudom már, valamiben kiegyeztünk. A Ligában lemondtam, egyébként is irreális lett volna, hogy így csináljam. Nem, mint hogyha valaha is állásban lettem volna bármelyik szakszervezetben, tehát én nem voltam fizetett szakszervezeti funkcionárius soha. Mindig csak választott és önkéntes munkában dolgozó személy voltam. De akkor is. Azért sok munka volt, ott töltöttem rengeteg időt. (...) A lényeg, hogy elvállaltam először az igazgatóhelyettesi megbízást, amibe valamelyest bepillantást nyertem, és utána az intézmény megválasztott igazgatónak. A kollégák. Azt kell mondjam, nem tudom, hogy ez nagyképűnek hat vagy sem, de mindenesetre a véleményem, hogy megint csak azt jelzi, hogy Huszár nagyon ügyes politikus volt. Olyan körülmények között kellett kilépnie erről a posztról, amikor igen nagy volt a veszélye annak, hogy őt is megtámadják, mint volt KB tag, vagy akármilyen. Mindenféle támadásoknak lehetett volna kitéve.

Mindenképpen igyekezett egyrészt elkerülni, másrészt igyekezett úgy távozni, hogy az egy elfogadható távozás legyen. Olyan személyt ajánlani maga helyett, aki nem fog különösebben sok vitát kiváltani a társaságban.

Huszárral nagyon régi kapcsolatam van, hiszen hozzá írtam a szakdolgozatomat. Még nem szociológiában, hanem mint azt mondtam talán, marxista etikában utazott. A szakdolgozatom címe *A szándék és következmény kategóriái Lenin műveiben* volt. Szakdolgozatot írtam hozzá, aztán megkért, hogy tartsak meg egy kurzust helyette. Amikor már eltiltottak az egyetemről, akkor még adott nekem óraadó órát, tehát az első szociológiai kurzust szintén őalatta tartottam. Amikor is szociológiatörténetet tanítottam egy félévben nem szociológusok számára, hanem filozófia szakosok számára. Filozófia szakosok között akkor ott ült például Tausz Katus [Katalin], és még néhányan. Nekik ez volt az első szociológia órájuk. A félév végén Huszár mondta, hogy a következő félévben már nem tud alkalmazni. Amikor a „Társtudból” kirúgtak, akkor is biztosított együttérzéséről a liftben, aztán 2 és fél évig nem láttam. De zseniális. Magyarországon ilyen az élet. Kész. Semmi gond, róla is nagyon sokféle ember nagyon sokféleképpen vélekedik. Én kifejezetten azt mondom, hogy lehet mindenfélét mondani Huszárra, de nem lehet letagadni azokat az eredményeket, amelyeket ő ért el, és amelyek fontosak. Amelyek sokunknak hasznosak voltak, ami a magyar szociológiának hasznos volt. Mégiscsak létrehozta az egyetemi oktatást és jó pár kutatást. Ezt nem tudta volna megtenni, ha nincs olyan pozícióban és olyan viszonyrendszerben, mint amilyenben. Egyszerűen azt nem lehetett abban a rendszerben másképpen megcsinálni. Na, mindegy!

Így aztán átvettem az igazgatást, azzal a feltétellel, hogy utána kapok egy évet, amit '95-ben meg is kaptam. Az 1995–96-os tanévet nem töltöttem itthon. Ami az igazgatóságom alatt történt, nagyon kevés dolog az, amiről úgy érzem, hogy rajtam múlt, vagy én kezdeményeztem. Egyrészt egy nagyon jelentős dolog volt, ami már akkor élt, amikor én átvettem az intézetet, hogy új tanterveket kellett készíteni. Ez ugyan végül megbukott rajtunk kívül álló okokból, de nagyon jól indult. A dolog lényege, hogy akik érettségi után be akarnak lépni az egyetemre, de nem tudják, hogy hova mennek, nem tudják, hogy mit akarnak, nyitva kell hagyni számukra a lehetőséget. Ezért azt mondtuk, hogy az első két év arra való, hogy ez eldőljön. Nem szakokra szeretnénk fölvenni a hallgatókat, hanem az Intézet hallgatójául szeretnénk fölvenni őket. Egy közös alapképzést kapnak két évig. Fontos szempont volt, hogy többletcsős kilépési lehetőséget nyújtsunk. Közben nagyon sikeresek voltunk a TEMPUS programok terén, lényegében az 1990-es években az intézetünknek nem volt olyan hallgatója, aki ne járt volna valahol külföldön valamilyen programban, ha csak egy picit is meg tudott makkanni valamilyen nyelven. [...]

1995-ben véget ért az igazgatásom, akkor elmentem Amerikába, három hónapot töltöttem a Harvardon vendégkutatóként. A Harvardon nagyon nyitottak, mindenféle órákon részt vehettem, szívesen találkoztak az emberek, megnézegettem a PhD hallgatóknak a szeánszeit, ahol bemutatták, éppen hol állnak. [...] A Harvardon szerettem volna áttekinteni az oktatásszociológia állását. Ezt nem tudtam megcsinálni, mert beleestem egy témába. Akkor hirtelen zúdult be a multikulturalizmus mindenhonnan. Ez volt a téma. [...] És akkor mondom, jól van, hát akkor most megnézem Párizsban is ezt a dolgot. És akkor elkezdtem keresni, és nem találtam. [...] És akkor egyszer csak kiderült, hogy mi van. Hát, az *immigration*-t kell nézni. Az *immigration* címszava alatt ott van minden. Később persze bejött Európában is a multikulti. [...] Azóta tanítottam ezt is az Intézetben.

Még egyszer igazgató voltam a Némedi [Dénes] után. Nagyon próbáltak rábeszélni, hogy vállaljam továbbra is az igazgatást, amikor már eléggé világos volt, hogy lehet önálló kart alapítani, és ez volt napirenden.

Ennek az előkészítésénél részt vettem. Végül próbáltam rábeszélni Rudas Tamást arra, hogy ő pedig vállalja el. Ez bekövetkezett, sikerrel járt. Ezt azért tettem, akkor sem titkoltam, mert azt mondtam, hogy ezek nagyon kemény idők lesznek, amik most következnek, és én egy kifejezetten konfliktuskerülő alkat vagyok. A leendő karnak nem tenne jót, hogyha egy ilyen konfliktuskerülő valaki állna az élén, amikor ezeket a csatákat meg kell vívni. Erre én nem vagyok alkalmas. Úgyhogy csinálja valaki olyan, aki egy harcosabb alkat és meg tudja vívni ezeket. Így lett Rudas Tamás az igazgató, aztán az első dékán a karon.

Eközben csináltam még néhány kutatást az iskola és informatika körében. Az utolsót 1997–98-ban. Aztán csináltunk egy újabb szakmunkástanuló kutatást, még 1992–93-ban Liskó Icivel. Úgy csináltuk, hogy amennyire csak lehetett, megismételtük a 73-as kutatást, a kérdőív döntő része az azonos. A baj vele, hogy közben nagyon megváltozott a szakképzés. Hát, ezeket beleszámítva mégis csak valamit mutat. [...] Iciék sokat publikáltak ebből. Ici igazán nagy szerepet játszott az életemben. Nagyon pozitív és nagy szerepet játszott az életemben, az egyik legjobb kapcsolatom volt. Sokan azt hitték, hogy szerelmesek vagyunk egymásba, ami nem volt igaz, de nagyon jóban voltunk, és nagyon jól dolgoztunk együtt. Tulajdonképpen azt a sorozatot, amit most is csinállok még, a politikai szocializáció a kiskamasz korban, hetedikeseikkel, ezt közvetve Icinak köszönhetem. Amikor a Ligánál külügyes voltam, '90 őszén, a legelső tanítós évemben, akkor volt egy óra, amikor énnekem el kellett mennem, ütközés volt, és megkértem Icit, hogy nem tartana-e helyettem egy órát. Persze, Ici szívesen megtartotta, de a különbözőségünk abban megnyilvánul, hogy őt elsősorban az empiria érdekli. És ezalatt az egy óra alatt a kisdud oktatásszociológiai csoportomat szépen föltűzte arra, hogy ők elsősorban empiriát akarjanak csinálni. Amikor megjöttem, Ici mosolyogva mondta nekem, hogy ne lepődjek meg nagyon, hogyha mindenféle új igényekkel fognak előállni. Hát, a hallgatók elő is álltak. Én meg mondtam, hogy természetesen lehet. Rászántunk tán két vagy három hetet, hogy kialakítsuk, hogy ők mit akarnak. Igazában őket az érdekelte, hogy vajon a baráti kapcsolatok befolyásolják-e a politikai érdeklődést vagy fordítva. [...]

Az utolsó szakképzési kutatást 2004-ben csináltam Dávid Jánossal hazai vizeken. Ahol nem egyszerűen a szakképzésről, hanem a szakképzésről és környezetéről volt szó. Ő csinálta a *Munkaerő piaci igények és a szakképzési rendszer közelítése* című főrészt (Dávid 2005), én pedig elsősorban az általános iskola és a szakképzés kapcsolatát vizsgáltam (Csákó 2004). Őt kistérségben csináltuk. Az én benyomásom mindazon túl, amit megírtunk belőle, hogy a kistérségek annyira különbözőek, hogy aggregált gazdasági mutatókkal nagyon kevésbé lehet jellemezni a tényleges helyzetet. Azóta én a szakképzéshez nem nyúltam, és nem is áll szándékomban többet. A 2000-es évek második felére sikeresen megmaradtam a politikai szocializációnál. Ez az egyetlen dolog, amit még csinállok. Ezt azonnal kibővítettem egy picit. [...] Indítottunk egy újabb nagy kutatást olyan kutatókkal, akikkel már egy ideje együtt dolgozom ezen a témán. Szabó Ildikóval, Murányi Pistával Debrecenből és Sik Domonkossal, aki hallgatónkából nőtte ki magát. Sik Domonkos egyike azoknak, akik miatt mindig elgondolkodom azon, hogy mit is csinál a tanár.

Nyugdíjazásom története, meg más ilyenek, nem jelentősek. Lassan bekövetkezett. Tulajdonképpen mégsem, merthogy folyamatosan tanítok, mást nem is csinállok. Folytatom a kutatásaimat, meg tanítok, csak éppen az állapotomat úgy kell a kérdőívbe beírnom, hogy nyugdíjas. Az is világos, hogy én már csak akkor fogok mást csinálni az életben, amikor már nem tudok mást csinálni. Mikor már semmit. [nevet]

HIVATKOZÁSOK

- Csákó M. (1987) *Mikrosiker*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Csákó M. (2000) Csikócsapat. Egy sikeres magyar intézmény kamaszkora. In Iványi E. – Solymosi Zs. (szerk.) *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 59–75.
- Csákó M. (2004) Ifjúság egy áttagolódó társadalomban. In Gábor K. – Jancsák Cs. (szerk.) *Ifjúsági korszakváltás - Ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere, 11–14.
- Csákó M. – Gazsó F. – Havas Gáborné (1974) A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4, 185–212.
- Csanádi G. – Ladányi J. – Gerő Zs. (1978) Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, 6, 30–43.
- Dávid J. (2005) *Munkaerő piaci igények és a szakképzési rendszer közelítése*. Budapest: Nemzeti Felnőttképzési Intézet. <http://konyvtar.nive.hu/files/11david.pdf>
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gazsó F. – Pataki F. – Várhegyi Gy. (1971) *Diákéletmód Budapesten*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kamarás I. (1992) *Júdások vagy Péterek?* Budapest: Egyházforum.
- Kovács É. (2018) A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely első évtizede. *Szociológiai Szemle*, 1, 120–123.
- Laricsev, P.A. (1952) *Algebrai feladatok gyűjteménye*. Budapest: Közoktatási Kiadóvállalat.
- Roszak, Th. (1969) *The Making of a Counter Culture*. Los Angeles: University of California.